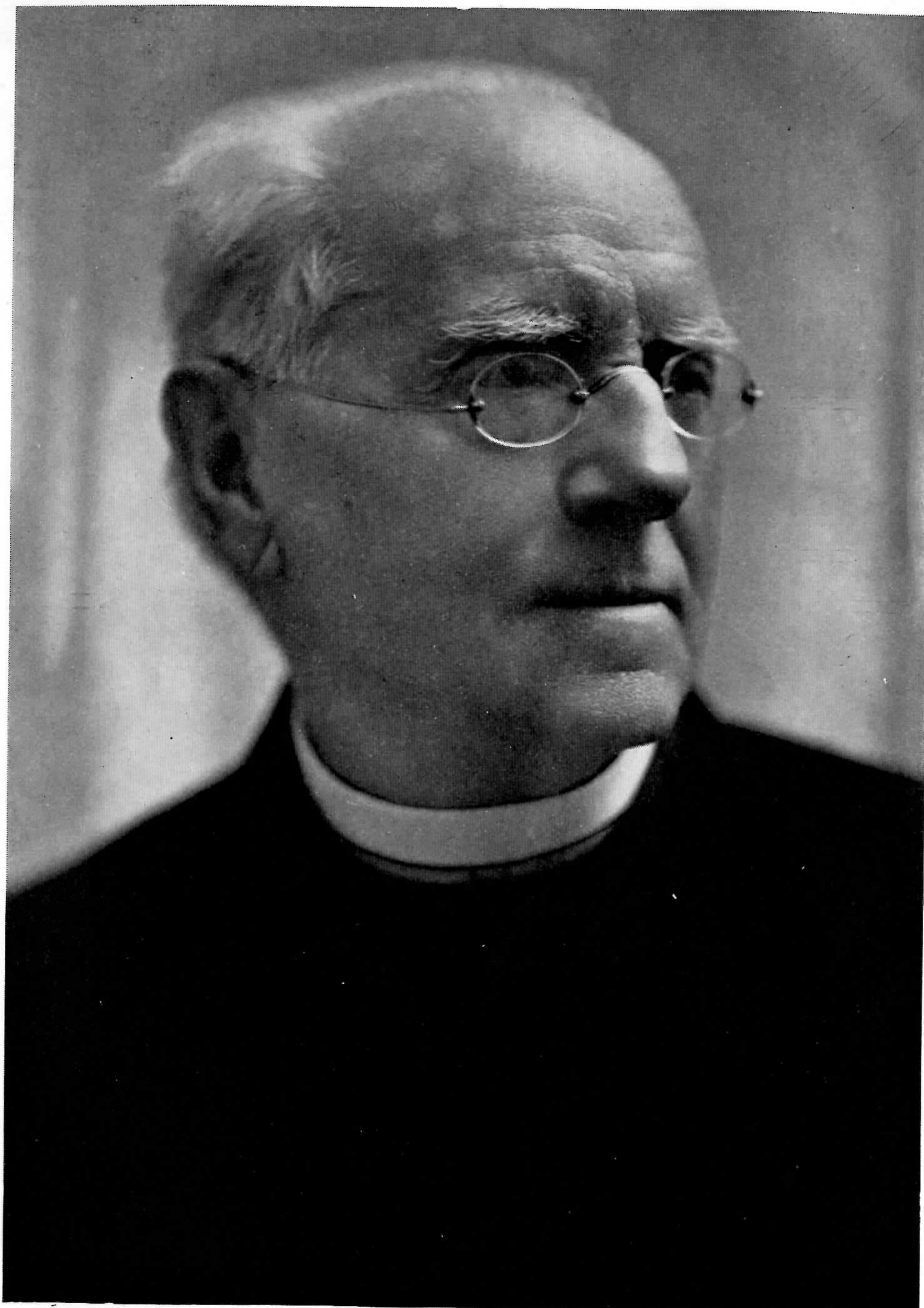
HRVATSKO
KOLO
XV.

15106

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI

B. LIVADIĆ I M. GAVAZZI

UMJETNIČKI OPREMIO

VL. KIRIN

KNJIGA XV

ZAGREB MCMXXXIV

REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE

Naklada Pramatice nakl. k. d.
Zagreb

Tisak
Zaklade Tiskare
Narodnih Novina — Zagreb

LJUBO KARAMAN, SPLIT

PO RUŠEVINAMA STAROHRVATSKOG SOLINA

Uvod

Horde nomadskog naroda Avara, što su s nepreglednih azijskih stepa bile nahrupile na brzim konjima u Evropu goneći pred sobom mase Slavena, ratara i ratnika, stale su, u drugoj polovici VI. vijeka po Kristu, sve češće i u sve većem broju provaljivati preko Dunava. Koncem toga vijeka razliše se Avari i Slaveni u velikim masama, pljačkajući i harajući, po Balkanu i do istočne obale Jadrana. Krik boli i zaprepaštenja odjekuje u pismu, što ga god. 600. veliki papa Grgur upravi salonitanskom nadbiskupu Maksimu: »Veoma sam žalostan i zabrinut zbog velike opasnosti Slavena, koja vam prijeti; žalostan sam, jer osjećam s vama vaše boli, a zabrinut, jer preko Istre oni već prodiru u Italiju.« I pesimistički i neutješno završava »koji iza nas dođu, ti će još gora vremena doživjeti«. Proročka se riječ pape obistinila. U prvom deceniju VII. vijeka jedna provala došljaka dopre do jadranske obale i pohara groblje i bazilike mučenika, što su bile izvan tvrdih zidina grada Salone. U zdvojnoj volji da se održe, Salonitanci obnoviše još jednom na glavnom groblju mučenika u Manastirinama, mada u mnogo čednijem opsegu, grobišnu kapelu i u nju pohraniše kosti svetih mučenika, što ih pokupiše sa svih poharanih groblja. Ali staroj Saloni i antiknom svijetu bilo je već odzvonilo. Ne pomože gradu ni vrletni kliški klanac, što ga Salonitanci u oči propasti na brzu ruku utvrdiše, eda ih odbrani od prepada provalnika. Zadnji datirani natpis iz stare Salone jest iz g. 612. To je nadgrobni natpis neke opatice Ivanice iz Srijema, koja je vjerojatno po rasapu

rodnoga joj Syrmiuma bila pribjegla u Salonu. Po tome iz solinskoga polja za dugo vrijeme nema znaka života: historik nailazi na muk i tišinu groba, a arheologu zijeva dvostoljetna praznina u slijedu spomenika i ostataka solinskoga polja.

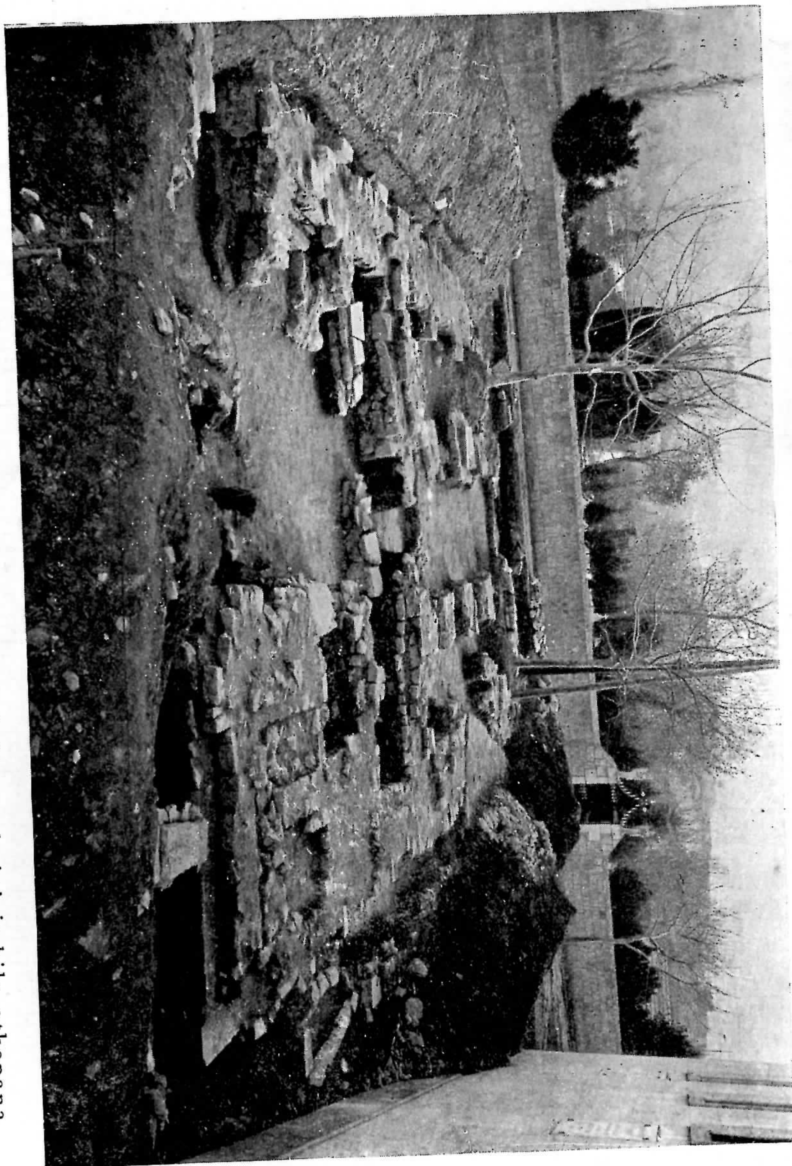
Negdje oko g. 615. povodom nove i jake provale Avara i Slavena bogati i napučeni gradovi stare Dalmacije bjehu poharani i napušteni. Njihovi stanovnici, koliko ne padoše pod mač provalnika, razbježaše se ili se stopiše sa došljacima. I u Saloni, glavnom gradu rimske Dalmacije, brojne palače i javne zgrade biše sravnjene sa zemljom, prestade u gradu kršćanski život i zanijemi latinska riječ. Ostade samo, kroz stoljeća, uspomena na negdašnji sjaj i veličinu propale Salone. Starac Milovan ovako uzdiše i plače god. 1790. »vrh rasuća solinskoga«:

Solin lipi, kraljevstvo bogato,
Grad uresni, osta smradno blato,
Plokate su pustošne livade,
Po ki pasu sad pastiri stade.
Neima miri koji ga veliče,
Ni polača koje no ga diče,
Ni pazara dino se trguje,
Niti puka da se proglasuje.
Crkve nije, nije svećenika,
Ni putnika, konja ni konjika,
Neima broda da vozi uz riku,
Nit majstora da grade al siku.
Suda nije, ni carskog pristolja,
Već gomile i pustošna polja,
Ljuti trni i prioštre drače;
Ko ga gleda uzdiše i plače.
Sva i svaka oganj je zgorio,
U zidine polače sorio,
Crni oblak i tamne magline,
Prikrile su brda i doline.

Ima glagoljive pretjeranosti u ovom crnom opisu rasapa i pustoši Solina nepoznatoga pučkog pjesnika. Seoba naroda dovede u rimsku Dalmaciju pa i u solinsko polje slavenskoga ratara, kojemu uskoro ratničko pleme Hrvata donese oslobođenje od avarskog gospodstva i dade ime. Hrvatski će seljak odsad,

Ruševine u Rižinicama između Klisa i Solina s ostacima starohrvatske crkve i samostana, utemeljena od kneza Trpimira oko g. 852

Ruševine crkve Sv. Stjepana na Gospinu otoku u Solinu, u kojoj je bila otkopana grobnica hrvatske kraljice Jelene (g. 976)

kroz vjekove pa do danas, obrađivati župno solinsko polje i saditi lozu, maslinu i smokvu uz obronke Kozjaka.

Hrvatski seljak ne zastade sprva među ruševine stare Salone i ne obnovi ostatke njezine. Ne zbog toga, što je negdašnja Salona bila do zemlje sravnjena, već što su socijalna struktura i zanimanje, tradicionalni običaji stanovanja i naseljavanja slavenskih plemena bili vezani uz selo i seosko naselje, a ne uz grad. Mnogo se pretjeruje u pričanju o rušenju i haranju barbara seobe naroda. Nijesu nadošla primitivna plemena imala ni mogućnosti ni volje ni interesa, da odmah s prvog maha, dosljedno i do kraja, sraze sa zemljom sve, što je postojalo. I ostatke Salone rušili su i raznosili malo po malo vjekovi. Još za Tome Arciđakona, splitskoga kronista XIII. vijeka, viđao se u solinskom polju u priličnom stanju stari amfiteatar; materijal je ove goleme zgrade služio još dugo kao kamenolom za gradnju u okolici.[1])

Avari i Slaveni opljačkaše po svoj prilici i Dioklecijanovu palaču, ali se ne zaustaviše ni u njoj. Oni omogućiše tako salonitanskim bjeguncima, da unutar zidova careve palače u Splitu sačuvaju kršćansku vjeru i latinski jezik. Neminovno je moralo doći do sukoba između novih stanovnika i gospodara Dalmacije Hrvata, u to vrijeme još neznabožaca, i ovih Romana, zatvorenih u carevoj palači. Splićani u nevolji nađoše oslona kod svojih naravnih zaštitnika bizantinskoga cara i rimskoga pape. Intervencija cara i zauzimanje pape za tužne ostatke Romana u Dalmaciji jedine su gotovo vijesti, koje probijaju dvostoljetnu tamu i ujedno jedina dva podatka o Hrvatima u solinskom polju u vrijeme, dok su još bili neznabošci.

Papa Ivan, rodom Dalmatinac, pošalje g. 641. opata Martina u Istru i u Dalmaciju s obiljem novca da otkupi zarobljenike od neznabožaca. Opat Martin obađe tom prilikom i solinsko polje te

---

[1]) Dokument iz g. 1000., u kojem se kaže, da je kralj Držislav bugarskom odličniku i bjeguncu Pinču dopustio da vadi kamenje s amfiteatra za gradnju crkve Sv. Mihovila, jest prosti falsifikat XIV. vijeka. Ali onaj, koji je sastavio ovaj dokument, jamačno je u nj unio ovaj detalj prema onome, što se doista događalo u njegovo vrijeme.

sa ruševina groblja mučenika ponese sobom u Rim moći salonitanskih mučenika: eto i danas u vječnom gradu u kapeli Sv. Venancija u lateranskoj krstionici kao još živi svjedok događaja iz prvog vremena doseljenja Hrvata na jug mozaik sa istarskim i dalmatinskim svetim mučenicima sv. Venancijem, prvim biskupom Salone iz sredine III. vijeka te sv. Dujmom i drugovima, mučenim pod carem Dioklecijanom (g. 304.).

Solinjani, kao što je razumljivo, smetali su Splićane u posjedu i uživanju ono nešto zemalja, što je gradu bilo ostalo u splitskom polju ispred gradskih zidina. Splićani se utekoše caru u Bizantu, koji im »svetim carskim ukazom« potvrdi, da smiju živjeti u palači i naredi vođama Hrvata da puste na miru Splićane.[2]) I doista, nastavlja Toma Arciđakon, koji nam sve ovo priča, »primivši carsku zapovijed ne navaljivahu Hrvati više na grad; Splićani sklopiše s Hrvatima mir i počeše se s njima malo po malo družiti, trgovati, ženidbe sklapati i živjeti u miru i prijateljstvu.«

Sve ovo moglo je zapravo da bude tek poslije nego su Hrvati negdje oko g. 800. primili sveti krst. Pod konac VIII. vijeka Splićani su svijesno ili nesvijesno bili zaboravili, da je pred više od stoljeća opat Martin bio pokupio u Solinu moći mučenika i ponio ih sobom u Rim. Oni su ponovno pretražili solinske ruševine i s njih digli kosti sv. Dujma, po nehistorijskoj legendi đaka apostola Petra i mučena pod carem Trajanom, pa te kosti unijeli u svoju katedralu da im bude čvrst svjedok i oslon pravima i aspiracijama Splita za crkvenim primatom. Solinjani su u to doba jamačno bili još neznabošci. U životu sv. Dujma kaže se, da su se prvi splitski nadbiskup Ivan Ravenjanin i kler od straha pred Hrvatima, neprijateljski raspoloženima, tako žurili kod iskopavanja ovih svetih moći u Solinu, da su prvoga dana pogrešno uzeli tijelo svetog Staša mjesto tijela sv. Dujma.

Sukob s moćnom državom cara Karla Velikoga doveo je međutim osvitom IX. vijeka poglavice Hrvata do napuštanja neznaboške vjere i do prvoga okupljanja u političke organizacije.

---

[2]) Šišić stavlja ovaj carski ukaz potkraj vlade cara Heraklija († g. 641).

Svetim krstom ušli su Hrvati u kolo prosvijetljenih historijskih naroda. Ređaju se od toga vremena hrvatski knezovi i kraljevi i nižu se u dalmatinskoj Hrvatskoj njihove pobožne zadužbine.

Prvo je središte Hrvata bilo u sjevernoj Dalmaciji bliže Francima, kojih su vlast oni isprva priznavali. U Ninu, na krajnom sjeveru Dalmacije, bilo je prvo središte hrvatske crkve; u njemu su još danas moći franačkih svetaca, što su ih Hrvati dobili na dar pri pokrštenju i u njemu je bila krstionica prvoga poznatog kneza Hrvata, Višeslava, danas u Mlecima. Knez dalmatinske Hrvatske, Borna, koga naslijedi sinovac Ladislav, spominje se i kao »dux Liburniae«; a Liburni su u staro doba stanovali između Krke i Zrmanje. Ali već u drugoj četvrti vijeka pomiče se težište hrvatskoga narodnog života više prema jugu i u blizinu solinskog polja.

Knez Mislav diže na obronku Kozjaka crkvicu Sv. Jurja u Putalju i sklapa mir s Mlečićima kod Sv. Martina u susjednom poljičkom primorju (g. 839.). Trpimir i Mutimir borave u dvorcu nedalekih Bijaća (g. 852. i 892.). Knez Trpimir gradi samostan i crkvu za prve monahe u hrvatskim stranama u Rižinicama poviše Solina. Priskače mu u pomoć pozajmljenim novcem kum, splitski nadbiskup Petar. Uporedo s time, kako se Split diže i kako obnavlja, kao nasljednik Salone, crkveni primat, tako se njemu nasuprot solinsko polje razvija u središte hrvatskoga života. Romanski Split prima crkveno nasljedstvo Salone; njegov je nadbiskup »primas totius Dalmatiae et Chroatiae«. A hrvatski je Solin u neku ruku nasljednik političke moći i značenja starog Solina; u njegovu se polju g. 1076. pred golemom masom puka i odličnika svečano kruni Zvonimir za kralja Hrvatske i Dalmacije.

Solinsko je polje usko vezano s najstarijom povijesti Hrvata i sa narodnom dinastijom Trpimirovića. Vjerojatno je pače, da Trpimirovići potječu iz starohrvatske primorske župe, kojoj je središte bilo kliško-solinsko polje. Pojedina su hrvatska plemena, kako je poznato, bila smještena u pojedinim župama. Pleme Svačića je imalo svoje uporište i svoju djedovinu u Bribiru, pleme Svačića, poslije zvanih Nelipića, stanovalo je ponajviše oko

Knina, a Kačićima je bila domaja između Cetine i Neretve. Mi ne znamo sigurno, odakle su rodom i plemenom bili hrvatski vladari, koje po knezu Trpimiru nazivamo Trpimirovićima. Ali više činjenica upućuje onamo, da je njihova djedovina bila upravo primorska župa. U tom slučaju tvrdi bi Klis, grad primorske župe iznad Solina, bio odnjihao dinastiju, koja je kroz tri vijeka upravljala hrvatskom državom a solinsko bi polje bila njihova plemenština.

Svakako su hrvatski vladari često i rado dizali zadužbine u solinskom polju. U Solinu je kraljica Jelena podigla grobnice za hrvatsku dinastiju; u solinskom je polju otkopan kraljevski samostan Sv. Mojsija i crkva u srednjevjekovnoj »Gradini«, građena za svečane obrede dvora; u solinskom se polju spominju kraljevske mlinice, u njemu »blaženo počiva« kralj Stjepan.[3])

Spomenute su zadužbine bile otkopane marom društva »Bihaća«, koje je Don Frane Bulić osnovao u Splitu još g. 1894. Njegovom smrću zaključen je važan i plodan period rada hrvatske arheologije u solinskom polju. Neka ovaj prikaz rezultata, koje je Don Frane, do svoje smrti predsjednik i duša »Bihaća», postigao u Solinu, posluži također veličanju njegove uspomene.

Je li na Gospinu Otoku bio dvorac kneza u neznabožačko doba Hrvata?

Solinska rječica iza kratkoga vijugavog toka od samo nekoliko kilometara pri svom se ušću u tihi solinsko-kaštelanski zaliv razgranjuje u više rukava. Rukavi rječice u neravnu terenu tvore malene vodopade, koji od davnine tjeraju mlinice i zatvaraju malene zelene otočiće. Najveći je otok onaj, na kojemu je današnja seoska župna crkva; pokraj nje je don Frane Bulić

[3]) U dokumentu zapravo »feliciter quiescentis in clisio campo«. Imati nam je na umu, da je u srednjem vijeku teritorij hrvatskoga grada (castrum) Klisa graničio na solinskoj rječici sa teritorijem slobodnoga grada (commune) Splita. Solin u to vrijeme nije bio posebna političko-administrativna jedinica, već samo topografsko-geografski naziv, i to više vezan uz uspomenu staroga Solina negoli uz posebno srednjevjekovno naselje toga imena.

god. 1898. otkrio grobnicu kraljice Jelene. Arhitekt Dyggve, koji je više godina boravio u Solinu i tu proučavao rimsko i starohrvatsko doba, izrekao je mišljenje, da bi na ovom otočiću — »Otok« mu je i u narodu ime — mogao biti prvi dvorac hrvatskoga kneza u pogansko doba Hrvata odmah po doseljenju na jug. Na ovu je hipotezu Dyggve-a dovelo proučavanje same strukture Otoka. Otok ima dva dijela različna niveau-a; sjeverni, viši dio bio je na rubu prema donjemu, nižem dijelu, bar na mjestima umjetno nasut poput »Wallburg«-a. A učvrstila su Dyggve-a u mišljenju o mogućnosti ranosrednjevjekovne utvrde na Otoku još neka druga razmatranja. Evo ih:

Prvi Slaveni, koji su kao neznabošci došli u VII. vijeku u Solin, ne naseliše sprva strme i nepristupne obronke brda i visočine. Oni se također ne sklonuše između ruševina stare Salone, gdje je pregled nad okolicom bio otegođen; tu su lako mogli biti žrtva nenadanog prepada neprijatelja. Oni zato radije izabraše za naselje Otok, koji im je pružao prirodnu tvrđavu između rukava rijeke poput onih otoka, koje su Slaveni u svojoj pradomovini na sjeveru često birali u niskom i blatnom terenu za svoje župske gradove (Wasserburg). Na prostranom Otoku imao je knez usto dovoljno livada za svoje blago. Tu je bio također za slučaj, da se čitav narod iz okolice u vrijeme pogibelji slegne na Otok, izvrstan izvor vode; i danas je poznata voda »Gospina bunarića«. A mlinovi i stüpe za sukno, koje su od davnine tu postojale, mogle su pružiti knezu priličan izvor dohodaka.

Hipoteza je Dyggveova duhovita i zamamljiva. Nije ni bez analogija kod Slavena u sjevernim krajevima. Poznate su slavenske utvrde na vodi, koje su služile kao zbježišta okolnom narodu u nevolji i u kojima je poseban dio bio odijeljen i jače zaštićen visokim nasipom za knežev dvorac.[4]) Ali Dyggveovo

[4]) Vidi *C. Schuchardt,* Die Burg im Wandel der Weltgeschichte 1931 str. 233. Burg Teteron: to je slavenska utvrda u današnjem Mecklenburgu, koju su držali preci čuvenoga danas njemačkog roda Moltke.

mišljenje o mogućnosti utvrde na Gospinom otoku u Solinu ostaje hipoteza, koja se ne da dokazati.

Po svemu što znamo i stvarno nagađamo, Slaveni su došli u naše krajeve u gustim masama i napučili su čitavu Dalmaciju, brda i doline, tjerajući na otoke i preko mora ostatke romanskog pučanstva, što ne pade pod mač ili se ne stopi s njima. Jedino tako tumačimo, da uskoro nema više Romanâ u unutrašnjosti Dalmacije.

Obronci Kozjaka i Mosora, koji sa sjevera zatvaraju solinsko polje, položiti su i zasađeni lozom, maslinom i smokvom gotovo sve do pod samu vrlet u ulekníni između Kozjaka i Mosora, na kojoj je drevna tvrđava Klis. Ali baš za Klis, tu prirodnu tvrđavu za čitavu okolicu, čini se, da su ga Slaveni zaposjeli još neposredno prije negoli je pala stara Salona. Car Konstantin Porfirogenet priča nam, da su Avari i Slaveni jednom zaskočili i svladali stražu Salonitanaca i oduzeli im oružje i zastave. Tako preobučene pusti ih straža u Klis, našto im uskoro uspije zauzeti i samu Salonu.

U prvo doba po doseobi na jug, dok nije čvrsta ruka hrvatskog kneza držala svu zemlju od Raše do Cetine, borbe su u hrvatskim stranama bile u glavnom između pojedinih plemena. Sukobi sa Splićanima morali su biti manje važni, izazvani u prvom redu pljačkanjem Solinjana, dok su se Splićani stisnuti u malom broju u Dioklecijanovoj palači oprezno držali u obrani. I sa tog razloga nije nam tražiti najstariju utvrdu Slavena na Otoku na granici prema splitskom teritoriju. Vjerojatnije je pomišljati na Klis, koji je kao od prirode za to stvoren. Uistinu spominje se god. 892. u jednoj povelji Leledrag, župan Klisa. Ovo je znak, da je u to vrijeme već Klis bio grad primorske župe. A poznato je, kako su se ovakvi gradovi i središta znali kroz stoljeća održati na istom mjestu. Prema tome je u Klis po svoj prilici već u pogansko doba pribjegavao narod iz čitave župe u vrijeme pogibelji i u njemu se sakupljao za zajedničke vjerske obrede; u njemu je župan sudio po starim narodnim običajima; u njemu je ili do njega je bio trg, gdje se kupovalo i prodavalo i gdje su se poglavice plemena sastajali na vijeće.

Dyggve naravno zna za Klis. On priznaje, da su primorski *župani* stražu stražili uvrh Klisa. Ali on upozorava na to, da su *knezovi* odabrali sebi pitomije sijelo u solinskom ravnom polju, gdje su, po svim znakovima, hrvatski vladari privremeno kadikad boravili. To je točno. Brojne zadužbine, obiteljske grobnice, zemljišni posjed i mlinovi pokazuju, da su hrvatski vladari i u Solinu imali svoj dvorac kao u Bijaćima, Kninu itd. (IX.—XI. st.). Ali ti su dvorci bili naprosto bolja i veća gospodarska imanja, koja su bila tako uređena, te su mogla za duže vrijeme primiti kralja i kraljevu pratnju, kad je obilazio zemlju krojeći pravdu. Takvi dvorci iz vremena hrvatskih vladara u otvorenom ladanjskom kraju nijesu bili utvrđeni niti su imali nasipa, zidina i kula kao što ih nijesu imali ni dvorci suvremenih franačkih i njemačkih vladara (Pfalzen).[5])

Samostan kneza Trpimira u Rižinicama

Najstarija povelja hrvatskih vladara jest ona, koju je na svom dvorcu u Bijaćima, okružen županima i dvorskim svećenicima, izdao god. 852. Trpimir, »milošću Božjom knez Hrvata«. Knez u njoj kazuje, kako je posavjetovavši se sa svim svojim županima, sagradio samostan i u nj smjestio zbor svete braće, da ga njihove revne molitve oslobode grijeha. Ponestalo mu novca za srebrno posuđe samostanske crkve, pa mu je sa 11 srebrnih librica priskočio u pomoć kum i prijatelj, splitski nadbiskup Petar; knez mu uzvraća potvrdom već stečenih i darivanjem novih zemalja u splitskom polju. Gdje je bio samostan, koji je »grešnik Trpimir« — kako se srednjevjekovnom pobožnom dikcijom knez u povelji naziva — podigao, i to po svoj prilici kao prvi samostan u hrvatskim stranama?

Farlati nam je u XVIII. vijeku zabilježio vijest, da se u Splitu u to doba držalo, da je knežev samostan bio između So-

[5]) Za veće naselje na Otoku u srednjem vijeku ne znamo. Selo pokraj crkve Sv. Stjepana, za koje Dyggve misli, da je bilo na Otoku u Solinu, poznato je naselje u poljičkom primorju, gdje je pokraj samostana Sv. Petra Gumajskog bila crkva Sv. Stjepana, još danas sačuvana na seoskom groblju Krila—Jesenicâ.

lina i Klisa na mjestu, gdje su još stršile ruševine stare zgrade. A god. 1891. u položaju Rižinicama između Solina i Klisa, gdje se obronak Kozjaka spušta prema dubokoj urvini, kojom protječe potok Rupotina i kojom je išla cesta u rimsko doba, pomolio se iz zemlje odlomak crkvene pregrade i na njemu riječi: PRO DUCE TREPIME (RO) (za kneza Trpimira. . .). Buliću je odmah bilo jasno, da je upravo tu, u romantičnoj osami slikovitog i nemirnog pejzaža istočno od današnje državne ceste, što se sa Solina vijugajući penje na Klis, a u položaju rodnom i zasađenom lozom i maslinama, nedaleko lomnog potoka, koji zimi nabuja da tjera mlinove, knez Trpimir smjestio monahe svetoga Benedikta, eda, vjerni lozinci svog reda »ora et labora«,[6]) uče narod riječi božjoj, gaje pismenost, pokazuju narodu, kako se šuma krči a zemlja obrađuje.

Društvo »Bihać« nabavilo je u Rižinicama zemljište i povelo u više mahova (god. 1895. i 1908.) iskopavanje; zadnji put pred par godina, god. 1930., pod upravom arh. Dyggve-a. Ove su iskopine dale na svijetlo pomanju jednobrodnu crkvu sa oblom apsidom (16 m[6a]) × 7·50 m) i do nje još skup različnih zidova pored nekoliko fragmenata kamena, urešenih poznatim starohrvatskim ukrasom. Bilo je otkopano i više srednjevjekovnih grobova i u njima su nađene naušnice i prstenje što se pokojnicima davahu u grob. Našlo se usto u nekim grobovima starohrvatskoga ali već kršćanskoga doba strukova spaljene trave i cvijeće, položeno na donjem životu mrtvaca. To je običaj nepoznata značenja, ali zacijelo u vezi sa shvaćanjem i vjerovanjem starih Hrvata iz poganskoga doba. Naš je narod u mnogim običajima konservativan; i dandanas se u nekim krajevima nad grobom pokojnika drži gozba kao u slavensko pradoba.

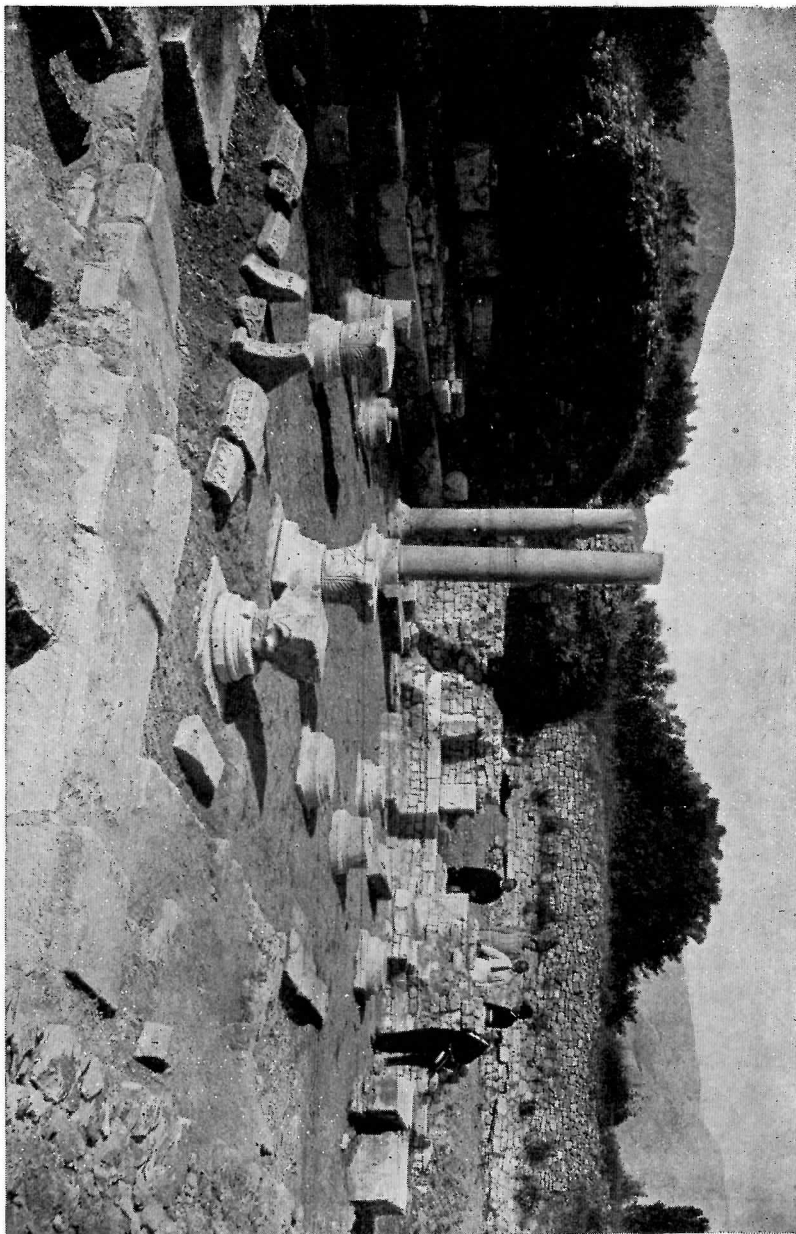
Samostanska crkva, otkopana u Rižinicama, zapravo je starokršćanska crkvica, koja je vjerojatno do IX. vijeka većim dijelom bila sačuvana, pa je od Hrvata bila popravljena, učvršćena te su u nju uza zid crkvenog broda bila postavljena kamena

[6]) Znači: moli i radi.

[6a]) Sa predvorjem, koje je ispred crkve Dyggve otkopao i utvrdio.

Natpis na pročelju sarkofaga kraljice Jelene (g. 976)

Ruševine crkve u „Gradini" u Solinu, u kojoj je po Buliću bio g. 1076 okrunjen hrvatski kralj Zvonimir

sjedala. I to pokazuje da je crkvica u Rižinicama Trpimirova zadužbina i da je bila namijenjena u prvom redu bogoslužju i pjevanju monaha u koru.

Do crkve su bile otkopane različne prostorije, dugi zidovi i stepenice u terasnom terenu, ostaci prostranoga rimskog zaseoka, koji su Hrvati dijelom upotrebili i pregradili u srednjem vijeku. Eto nam i ovdje potvrde davne riječi, da stari Hrvati nadovezuju i nadograđuju na prijašnji rimski život u našim stranama. I to pogdjekad upravo u materijalnom smislu riječi. Na ostacima rimskoga zaseoka podignut je u nedalekom kaštelanskom polju i kneževski dvorac u Bijaćima, i srednjevjekovni hrvatski samostan Sv. Petra od Klobuka kao i gospodarske zgrade duvna benediktinaka na imanju u Pustici kod današnjega Kaštel-Gomilice, koje je duvnama bio darovao kralj Zvonimir. A činili su to i drugi narodi u to vrijeme. Adula, kći franačkog kralja Dagoberta II., postavila je samostan duvna u sačuvanu rimsku zgradu. A mladi Karlo Veliki često je u svojim mladim danima boravio i po tome je održao i državni sabor u dvorima, koji, rekao bih, nijesu ništa drugo do preudešeni ostaci rimske ladanjske zgrade.

Kraljevske grobnice na »Gospinu otoku«

Hrvatski su se vladari brinuli i za to, da dolično urede svoj vječni počinak. Splitski kronist Toma Arciđakon kazuje nam, da je neka hrvatska kraljica Jelena sagradila u Solinu i obdarila imanjem crkve sv. Marije i sv. Stjepana. Crkve su u prvo vrijeme bile povjerene monasima, koji su trajno vršili bogoslužje u počast kraljevskih grobnica, što su bile u tim crkvama. Toma spominje još, da je u atriju crkve sv. Stjepana bio pokopan »plemeniti muž Kresimir kralj uz još mnoge druge kraljeve i kraljice.«

Trpimirovići su podigli sebi grobnice nadomak Splitu ali u Solinu, na svojoj plemenštini i na teritoriju hrvatske države. Nego, kada je Hrvatskom zavladao Zvonimir, koji nije bio iz roda Trpimirovićâ i kada je usto Split, kao i svi ostali romanski dalmatinski gradovi, postao dio hrvatske države, a na splitsku

je nadbiskupsku stolicu zasio Lovro »primas čitave Hrvatske i Dalmacije« i intimni prijatelj hrvatskoga kralja, darovao je Zvonimir crkve sa kraljevskim grobnicama i sa svim onim, što im je pripadalo splitskoj prvostolnoj crkvi.[7]) Po tome su ove crkve kroz čitav srednji vijek ostale sa svojim zemljama i vinogradima, kmetovima i riječnim mlinicama u posjedu splitske nadbiskupije i spominju se u dokumentima kao Sv. Marija »de Otok« i Sv. Stjepan »de Salona«.[8])

Na zelenom otočiću između rukava solinske rječice bila je do g. 1875. starinska seoska crkva posvećena bl. Djevici, u narodu zvana »Gospa od Otoka«. Bila je to mala crkva, građena po svoj prilici još u tursko doba Solina sa drvenom tezom ispred crkve; ispod ove teze narod bi se sklonuo za kiše i nevremena. God. 1875. izgorjela je crkva do temelja od požara, koji je buknuo za svečanosti prigodom boravka austrijskog cara Franje Josipa u Splitu. Pet godina po tome obnovili su Solinjani svoju župnu crkvu na istom mjestu. Naziv crkve »od Otoka«, još živ u puku a jednak nazivu Jelenine zadužbine u dokumentima, te jedan stup sa kapitelom, uzidan ispred vrata stare crkve, na kojemu je često sjedio još kao mlad klerik don Frane Bulić pohrlivši iz nedalekoga rodnog Vranjica, a za koji je stup i kapitel on držao da nije nikako rimski — ovaj naziv i ovaj stup i kapitel dali su povoda društvu »Bihaću« da god. 1898. započne na »Gospinu otoku« iskopinama u okolici nove župske crkve.

Don Franu je i ovdje poslužila sreća. Već prvi udarci mašklina na sjeveru nove crkve otkriše zidove i temelje stare građevine. Za par dana dođoše u vrlo maloj dubini na vidjelo

[7]) Vidi Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, str. 218.

[8]) U dokumentu iz vremena nešto prije god. 1200. spominje se Belcen, svećenik Sv. Marije, u Solinu kao svjedok i očevidac zanimljive epizode: Madžar, Adrijan ban, boraveći u našim stranama, uzjaši jednom konja protiv samostana Sv. Benedikta u Splitu, pa pade s konja i ozlijedi se; pokajavši se za svoju grešnu obijest darova ban nato splitskom samostanu neke zemlje u Solinu. — God. 1342. Mladen Šubić, knez Klisa, odredi za svoga punomoćnika splitskog patricija Tomu Alberti u sporu zbog ugrabljenog blaga i to ispravom izdanom »u Solinu potkraj vijeka blizu crkve sv. Marije«.

zidovi trobrodne crkve sa prostranim predvorjem (23 m × 10 m), nešto starohrvatskih pleternih skulptura i oko stotinjak komada i komadića smrvljenoga natpisa, koji je don Frane zamjernom strpljivošću i velikom ljubavlju složio u poznati natpis kraljice Jelene.

Natpis je bio na prednjoj strani kraljičina kamenog sarkofaga, koji je stajao u crkvenom predvorju i u kojem je bila kraljica sahranjena 10. ožujka 976. Kraljičina je grobnica bila potom uništena, po svoj prilici za provale Tatara, koji su god. 1242. opljačkali solinsko polje. Suvremenik i očevidac arciđakon Toma pripovijeda, kako je »pogani narod Tatarâ bezbožnim rukama oskvrnjivao grobove kršćana i to osobito vladara te njihove kosti razbacivao«.

Natpis kraljice Jelene pokazao je, da je točno Tomino pričanje o kraljevskim grobnicama u Solinu i potvrdio izvan svake sumnje, da je otkrivena crkva kraljičina zadužbina. Natpis nam je još dao kršćanska imena dvaju hrvatskih kraljeva: Mihajla Kresimira i Stjepana Držislava; dao nam je čvrstu okosnicu za rekonstrukciju dotad nepotpunog rodoslovlja hrvatske narodne dinastije; dao nam je, napokon, potvrdu, da je Hrvatska davno prije godine 1000 bila podignuta na kraljevinu, što su neki historici osporavali.

Evo nam sadržaja natpisa u hrvatskom prijevodu: U ovom grobu počiva slavna Jelena, žena kralju Mihajlu i mati Stjepana kralja, koja je bila vladarica. Dne 8. listopada umrije u miru. Ovdje bi sahranjena godine od upućenja Gospodinova 976., indikcije IV., cikla mjesečnoga V., epakte XVII., cikla sunčanoga V., dana V., koji pada sa VI. (petak, 10. ožujka 976.). Ona koja je za života bila kraljevstvu majka, postade (majkom) sirota i zaštitnicom udovica. Ovamo gledajući čovječe reci: Bože smiluj joj se duši.« (Šišić).

Kako je crkva s Jeleninom grobnicom bila otkopana blizu župske crkve bl. Djevice, to se, naravno, držalo, da je to Jelenina zadužbina Sv. Marije. Živa nada i težnja hrvatskih arheologa, historika i rodoljuba bila je odsad upravljena na to, da

se pronađe i Sv. Stjepan s grobnicom »plemenitog muža kralja Kresimira i mnogih drugih kraljeva i kraljica«.

Ali nažalost podaci o Sv. Stjepanu i o njegovu položaju u solinskom polju bili su oskudni i nejasni. Štošta je drugo bilo još više zamrsilo pitanje Sv. Stjepana i skrivilo, da se on kojekuda tražio. Miješao se kraljevski Sv. Stjepan u Solinu sa benediktinskim samostanom Sv. Stjepana u Splitu na ulazu u splitsku luku, u kojem je predzadnji hrvatski kralj Stjepan III. bio sebi odabrao vječno počivalište; miješao se i sa crkvom Sv. Stjepana u »Selu« u poljičkom primorju, koja se i danas vidi i čuva na tihom seoskom groblju Krila-Jesenica. Tražio se Sv. Stjepan u Solinu, tražio se u položaju zvanu »Sustjepanu« između Kaštela Gomilice i Sućurca, tražio se na vrleti iznad izvora solinske rijeke Jadra.

Dugo i besplodno tapkanje u ovom pitanju dokrajčio je dokument, što ga je g. 1929. don Lovro Katić našao u arkivu splitske biskupske kurije. Dokument spominje god. 1397. Gospin otok u Solinu kao »insula in qua existunt ecclesiae B. Virginis et St. Stephani«. Prema tome, tvrdio je s pravom Katić, mora da je na Gospinu otoku osim Sv. Marije bio i Sv. Stjepan s kraljevskim grobnicama. Uprava je »Bihaća« uvidjela odmah važnost Katićeva sretna otkrića i odlučila prvom prigodom tragati za Sv. Stjepanom na »Gospinu otoku«.

Trebalo je društvu »Bihaću« provjeriti neke detalje tlorisa starohrvatske crkve, u kojoj je Bulić još g. 1898. bio otkrio Jeleninu grobnicu, pa bude povjereno društvenom tehničkom izvjestitelju, arhitektu Dyggve-u, da ponovno odgrne tanki sloj zemlje sa ostataka te crkve (g. 1930.). Tom se prigodom zapazilo, da zidovi jedne male kapele, podignute sa južne strane prije otkrite starohrvatske crkve, vode dalje ispod današnje župne crkve. Odlučilo se na to da se prekopa unutrašnjost župne crkve. I gle, ispod njezina pločnika dođoše na vidjelo ostaci crkve starohrvatskoga doba, na jedan brod, koje su zidovi tekli gotovo uporedo sa zidovima god. 1898. otkrivene crkve s kraljičinom grobnicom. Tajna Sv. Stjepana bila je napokon riješena. Jasno je bilo, da je kraljica Jelena uistinu bila podigla na »Gospinu otoku« uporedo jednu do druge i crkvu sv. Marije i crkvu sv. Stjepana da služe kao mauzoleji hrvatskih vladara.

Nametnulo se namah pitanje, koja je od dviju starohrvatskih crkava, otkopanih kod današnje Sv. Marije »od Otoka«, Jelenina Sv. Marija a koja Sv. Stjepan. Svakako, vjerojatnije je, da je Sv. Marija ona crkva, koja je g. 1930. bila otkrivena ispod župske crkve, posvećene i danas bl. Djevici Mariji; a Sv. Stjepan da je ona poveća crkva, otkopana još god. 1898. od Bulića. U ovoj je bila nađena grobnica kraljice Jelene; njezino prostrano predvorje sa više prostorija, koje su bile odijeljene jakim pilonima, izazivlju pouzdan dojam, da je to predvorje bilo određeno za više odličnih grobnica.

Prigodom zadnjih iskopina ispod župne crkve nije se našlo starohrvatskih skulptura ni toliko očekivanih natpisa. Nada hrvatske historiografije, da će se otkrićem crkve sv. Stjepana i njezinih kraljevskih grobnica naći napisa važnih za hrvatsku povijest, nije se ispunila. Provala Tatara, haranje Turaka i zub vremena temeljito su prorijedili ostatke kraljevskih mauzoleja u Solinu. Ali svakako, ovim iskopinama društva »Bihaća« bila je riješena jedna od znatnijih zadaća hrvatske arheologije.

Crkva sv. Marije, otkopana ispod pločnika današnje župne crkve, jednostavna je malena građevina na jedan brod sa pravokutnom apsidom i sa relativno velikim predvorjem (18 m × 6 m). Prije otkopana crkva Sv. Stjepana sa Jeleninom grobnicom veća je i zanimljiva sa svoje konstrukcije. Građevina je to na tri broda i onoga bazilikalnog tipa, koji je od starokršćanskih vremena bio dobio upravo kanoničko značenje u crkvenom graditeljstvu Evrope i Zapada. Značajno je međutim za samostalnost, koja odlikuje starohrvatsko graditeljstvo u vrijeme narodnih vladara, da u ovoj kraljevskoj crkvi na »Gospinu otoku« kao i u kneževskoj sv. Marti u Bijaćima brodove crkve ne dijele laki stupovi, kako je to redovno pravilo u to doba u susjednoj Italiji, nego pačetvorni zidani piloni, koji su vjerojatno nosili svodove. Možda je jedno polje u srednjem brodu Sv. Stjepana bilo nadvišeno kupolom.

Crkva je usto imala — kako je Dyggve utvrdio iskopinama g. 1930. — par zvonika u uglovima glavnoga crkvenog proče-

lja. To je karakterističan i efektan raspored zvonika, koji se u crkvama Italije, Njemačke i Francuske javlja tek pod konac X. vijeka. Jedan jedini primjer takvog pročelja stariji od Jelenine crkve u Solinu, građene nešto prije g. 976., bio je dosad utvrđen nedavnim iskopinama ispod samostanske crkve u Hersfeldu.[9]) Ali nikako nije vjerojatno, da je osamljeni primjer takva pročelja u dalekoj Njemačkoj bilo kako djelovao na domaće hrvatske majstore. Ja radije i u ovom slučaju vidim potvrdu činjenice, da se određeni motivi, koji se po sebi nameću kao zgodni, samostalno i neodvisno javljaju u različna doba i u različnim krajevima.

Starohrvatska crkva u srednjevjekovnoj »Gradini«

U Solinu, na izlazu iz sela a s desne strane ceste, što vodi na Klis, vide se ruševine srednjevjekovne utvrde, koju narod naziva »Gradinom«. Donedavna su jednostavne mase pravokutne utvrde stršile slobodno u polju, dok je danas već dijelom zastiru kuće sela Solina, koji se širi i razvija. U »Gradini« je »Bihać« u više navrata, prije rata i poslije rata, kopao i otkrio u njoj ostatke starohrvatske crkve.[10]) Bulić je već kod prvih iskopina izrekao mišljenje, da je tu bila crkva Sv. Petra, u kojoj je u listopadu g. 1076. bio svečano okrunjen hrvatski kralj Zvonimir.

Crkva je u »Gradini« vrlo zanimljiva sa svoje čudnovate i ponešto nejasne forme. To je bila građevina centralnog tipa u obliku kvadrata i po svoj prilici presvođena (12 × 15 m sa apsidom). Istočna je strana svetišta imala tri apside; jednu u sredini, veću i što oblo strši izvan linije međašnog zida i dvije pobočne apsidice, mnogo manje i oblo izdubene u debljini samoga zida. Nutrinu crkve ispunjalo je osam stupova, koji su bili poredani u obliku oktogona i još po jedan stup u četiri ugla iza toga oktogona. Nije se našlo ostataka svodova; a nije ni negdašnja svodna konstrukcija crkve u detalju jasna. Bit će nam ipak

[9]) Par zvonika u pročelju imala je crkva u Hersfeldu građena god. 831—850, — J. Vondesan, Die Ausgrabungen an der Stiftskirche zu Hersfeld, Fulda 1925.

[10]) Kopalo se u »Gradini« g. 1909.—1911., g. 1923.—1925. i g. 1925. do 1927.

slobodno rekonstruirati u duhu crkvu u »Gradini« tako, da je ona imala središnju kupolu, koju je držalo ono 8 stupova, poredanih u oktogonu; a statički pritisak te kupole prenosio se na vanjske njezine zidove s pomoću svodova, poduprtih od ona četiri stupa u uglovima crkve. Stupovi su bili uzeti sa ruševina kakve zgrade rimske Salone i svi su od sivoga granita; a baze stupova su bile dijelom rimske a dijelom izvorne starohrvatske (jedna je baza u glomaznom obliku kusastoga čunja).

Zanimljiv je u crkvi još jedan motiv. Imamo u njoj čitav niz prilično dubokih oblih zidnih udubina (niša), nanizanih gusto jedna do druge i pri svom donjem kraju, u visini upravo zgodnoj da se sjedi, zatvorenih lijepo tesanim i velikim kamenim pločama. Ove udubine i sjedala prate ne samo uzdužne zidove crkve, već i srednju apsidu. Ne možemo se oteti dojmu, da su u nišama apside sjedjeli crkveni dostojanstvenici, a u nišama uzdužnih zidova svjetovni velikaši za kakvih svečanih obreda. I inače nam se nameće misao, da je ova crkva bila namijenjena svečanim crkvenim dvorskim ili kraljevskim ceremonijama. Značajno je, kako se u njoj mjesto oltarnog prostora ističe sredina pod kupolom vrlo zgodna za vršenje obreda.

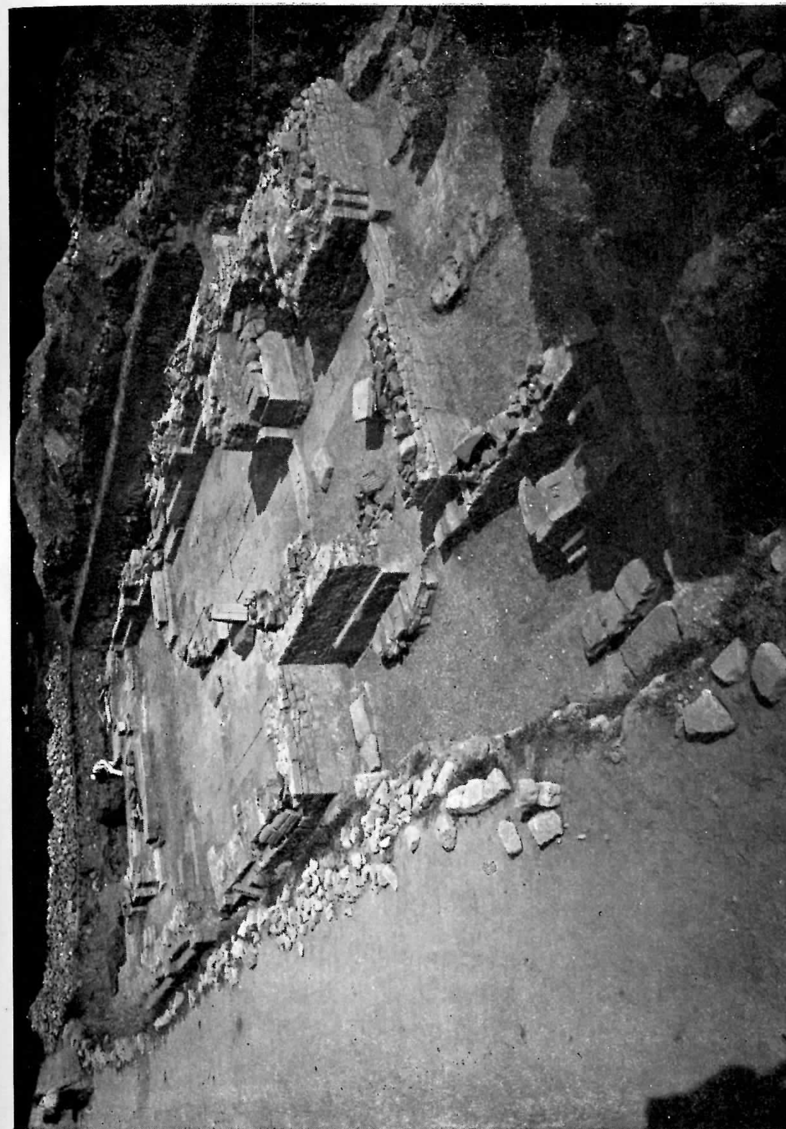
Mjesto, na kojem je bila građena starohrvatska crkva i na kojem je potom podignuta srednjevjekovna utvrda, doživjelo je, kao svaki komadićak zemlje historijskoga solinskog polja, brojne periode i burne obrate. Tuda je, do same rječice Jadra, tekao gradski zid stare Salone. Nije čudo, da se u »Gradini« otkopalo rimskih natpisa i arhitektonskih fragmenata i da se ispod apside starohrvatske crkve križaju, u dubini, zidovi rimskoga doba. Hrvati podigoše crkvu na tom mjestu kratko pred propašću hrvatske dinastije. Kapiteli i neki skulpturni fragmenti s ukrasom pleternih motiva, nađeni u crkvi, jasno upućuju na ovo doba. Pleterna dekoracija starohrvatskoga crkvenoga pokućstva gubi u XI. vijeku, pred pojavom nove, romaničke umjetnosti, svoj strogi geometrijski i antiklasični karakter. Pored običajnoga troprutastog pletera javlja se pleter sa četiri prutića, a pletenica dobiva ponovo klasične kuglice nalik na »oka« u svojim zavijucima: upravo takvih pleternih skulptura našlo se u »Gradini«.

S izumrćem hrvatske narodne dinastije nijesu se u crkvi vršili više sjajni obredi. Ali ona je i dalje služila za vjerske potrebe okolnoga naselja. Crkvica je naša bila pregrađena i proširena predvorjem, koje se sa zapada na nju prislonilo. Našlo se u »Gradini« pleternih fragmenata vrlo rustična izgleda i kao izrađenih od nevješte i umorne ruke; u takvu se degeneriranu obliku starohrvatska pleterna dekoracija održala u dalmatinskom selu kroz XII. vijek. U pridodanom predvorju ispred crkve i svuda uokolo crkve seljaci su se pokopavali i brojne su jednostavne zazidane grobnice bez ikakvih predmeta bile otkopane.

Ali i ovoj je crkvi odzvonilo. Po svoj prilici bijahu Tatari oni, koji sravniše, prigodom provale g. 1242., crkvu sa zemljom. Ali i iza odlaska Tatarâ bilo je u solinskom polju borba i pljačka. Sukobljavali su se u njemu interesi slobodnoga grada Splita i Klisa u rukama hrvatske feudalne vlastele. Splitski kronist A Cuteis kazuje, da je nadbiskup Splita Ugolino de Mala Branca oko g. 1349. podigao tik do solinske rječice veliku utvrdu da obrani od Klišana imanja Splićana i svoj posjed u Prosiku.[11]) Prosikom se zove usjek Dioklecijanova vodovoda u brežuljasti teren do rijeke Jadra, koji leži više od pô kilometra u zračnoj liniji na istoku od »Gradine« i koji je dao ime srednjevjekovnom naselju i imanju splitskih nadbiskupa. Ovo se imanje protezalo do same lijeve obale rječice Jadra na mjestu, gdje je tik na suprotnoj, desnoj obali bila podignuta »Gradina«. Po svoj je prilici Ugolinova utvrda baš naša »Gradina« u obliku trapezoida sa četiri ugaone kule i sa prozorima, tipičnima za fortifikacijsko graditeljstvo kasnoga srednjeg vijeka.

Kada je najezda Turaka dokrajčila stoljetne sukobe Splićana i Klišana, poslužila je »Gradina« Mlečanima i sigurno je ona imala važnu zadaću u borbama između Mlečana i Turaka u XV. vijeku. Nju poharaše Turci, kada postadoše gospodari solinskog polja. U Camuccievoj karti g. 1571. ucrtana je »Gradina« točno na mjestu, gdje se rječica Jadar dijeli u više rukava, uz natpis: »castello ruinato dai Turchi« — kula porušena od Turaka.

[11]) U to je doba Klis držala u svojim rukama Jelena udova Mladena Šubića a sestra srpskoga cara Dušana.

Ruševine crkve kraljevskog samostana Sv. Mojsija u „Šupljoj crkvi"

Zabat crkvene pregrade sa natpisom, posvećenim Sv. Petru iz crkve Sv. Mojsija u „Šupljoj crkvi"

Konačno, u doba cara Napoleona u »Gradini« je bio smješten odred francuske konjice. I narodna mašta se dohvatila ove utvrde, koje su zidovi sugestivno i slikovito stršili u polju. Don Frane Bulić je pokupio s usta seljana kazivanje, da je u »Gradini« bila kovnica novca cara Dioklecijana i fantastično pričanje o carevoj kćeri. U zidovima »Gradine«, pričali su don Frani stari seljani, živi začarana kći Dioklecijanova, koja do tri puta na godinu o ponoći dolazi na ovaj svijet u zlatnim kolima, praćena od vlastelina u crno odjevena — vraga, koji ju je opsjednuo i ne dopušta joj da drugome kome dade očevo blago, koje ona čuva.

Dne 9. studenoga god. 1076. silan je narod prekrio solinsko polje. U nazočnosti naroda i odličnika iz svih hrvatskih župa u sjajnom oružju, župana i biskupa u svečanim haljinama, Gebizon, poslanik velikog pape Grgura VII., svečano je zastavom, mačem, žezlom i krunom okrunio Dimitrija Zvonimira za kralja Hrvatske i Dalmacije. Sačuvani tekst kraljeve prisege kaže, da se to zbilo »in salonitana basilica sancti Petri«. Bulić je još g. 1913. izrekao mišljenje, da je baš crkva u »Gradini« krunidbena bazilika kralja Zvonimira.

Crkva u »Gradini« pripada po kapitelima i skulptorskim ulomcima u XI. vijek; a u tom se vijeku javlja u ispravama crkva sv. Petra u Solinu (oko g. 1069.). Konstrukcija sa središnjim oktogonom ispod kupole i kamena zidna sjedala za odličnike prave crkvu zgodnom za svečane obrede. »Gradina« je, usto samo neko 300 metara daleko od starinskih »Gašpićevih mlinica«, što su u srednjem vijeku bile u posjedu splitskoga samostana sv. Stjepana; a isprava iz oko g. 1069. spominje crkvu sv. Petra u Solinu blizu mlinica, koje je te godine kralj Petar Kresimir darovao ovom splitskom samostanu. Ne smeta, što je crkva u »Gradini« malih dimenzija, jer je takva, do toga doba, bila većina starohrvatskih crkava. U njoj je svakako bilo mjesta za crkvene i svjetovne dostojanstvenike; a narod, koji je klicanjem davao samo formalnu svečanu sankciju kraljevu izboru, mogao se smjestiti izvan crkve po širokom polju uokolo.

Sve je dakle bilo u prilog Bulićevu nagađanju. Nedostajao je samo natpis, koji bi to punom sigurnošću potvrdio. Međutim je »Bihać« g. 1931. otkopao u solinskom polju natpis posvećen sv. Petru; ali ne u »Gradini«, već u crkvi Sv. Mojsija u »Šupljoj crkvi« (o ovim iskopinama i ovom natpisu bit će dalje govora).

Crkva u »Šupljoj crkvi« pripadala je kraljevskom samostanu, koji se također spominje u ispravi XI. vijeka (g. 1078.) kao i Sv. Petar. To je bila prostrana bazilika na tri broda; nalazila se još bliže »Gašpićevih mlinica« nego »Gradina«. Ta je crkva bez sumnje kraljevski Sv. Mojsije. Ali, ako je u njoj bio štovan sv. Petar, ako je štoviše — prema otkopanom natpisu — pregrada pred oltarom, valjda dar hrvatskoga kralja, bila posvećena sv. Petru, nijesu li mogli kralj Petar Kresimir u povelji o. g. 1069. i kralj Zvonimir u svojoj krunidbenoj prisezi g. 1076. nazivati crkvu sv. Mojsija po sv. Petru? Nije li bliže pomisliti, da se Zvonimir dao kruniti u prostranoj bazilici otkopanoj u »Šupljoj crkvi« negoli u relativno maloj crkvi otkrivenoj u »Gradini«?

Branioci i pristalice Bulićeve teze o Sv. Petru u »Gradini« prigovorit će tome, da je to kombinacija, koju treba tek dokazati; pogotovu što sve isprave spominju ove crkve ili samo po sv. Mojsiju ili samo po sv. Petru.

Svakako pitanje krunidbene bazilike sv. Petra u Solinu ponovno je pokrenuto i nije o njemu rečena još zadnja riječ. A tu će zadnju riječ vjerojatno izreći, kako je don Frane u ovakvim slučajevima lojalno priznavao: felix casus et fortunatus ligo (slučajan novi nalaz ili sretan mašklin arheologa).[12]

Crkva u »Gradini« nije samo zainteresirala našu historiografiju, već je ona ušla i u nauku poredbene historije umjetnosti. Čuveni bečki profesor J. Strzygowski učinio ju je jednom od osnova svoje teze o sjevernjačkom podrijetlu umjetnosti starih Hrvata.

[12] Ovo je don Franin omiljeli citat prema Mommsenovim riječima: »Ad liquidum aliquando rem perducent felix casus et fortunatus ligo, quos in hac nostra arte multo plus posse quam ingenium nostrum non ignoramus«. (Pitanje će nekada riješiti sretan slučaj i sretan mašklin, koji u ovoj našoj struci — to dobro znamo — mnogo više mogu negoli naše umovanje).

Crkva u »Gradini« podsjeća Strzygowskoga na norveške srednjevjekovne drvene crkve a osobito na crkvu »na dvanaest jarbola« u Borgundu iz XII. vijeka. Tako zove bečki naučnjak norveške drvene crkve, u kojima krov podržava više stupova, koji su poput jarbola broda nasađeni na drvene podnice. Po mišljenju Strzygowskoga u tom se motivu održava još u kršćanskim crkvama davna praksa i tradicija graditelja brodova iz poganskoga doba: Skandinavija je domovina poznatih i smjelih gusara Vikingâ. I Hrvati bi, iza svoje seobe na jug, bili gradili u kršnoj Dalmaciji crkve od kamena u istim onim oblicima, u kojima su negda u šumovitoj zakarpatskoj pradomovini dizali u drvetu svoje dvorane za okupljanje naroda i hramove.

Teza Strzygowskoga o starohrvatskoj umjetnosti jest, po mojemu mišljenju, osnovana na odveć smjelim kombinacijama, pogdjekad, što više, na samovoljnim tvrdnjama. U konkretnom slučaju hramlje sama stvarna uporedba između starohrvatske i norveške građevine. Crkva u Borgundu ima dvanaest stupova, što su poređani točno u pravokutniku i podržavaju ravni drveni strop; a crkva u »Gradini« ima osam stupova, što su poređani u oktogon i još po jedan stup u četiri ugla crkve, a nose kupolu i svodove. Sva je sličnost, prema tome, u slučajno jednakom broju potpora krova u obje crkve!

Tumač originalnosti tlorisa i konstrukcije crkve u »Gradini« vidim radije u nedostatku jačih izravnih utjecaja izvana na naše domaće majstore sve do sredine XI. vijeka. Neskučeni ograničenim brojem tipova, koje su crkvene potrebe i graditeljska praksa zapadnoevropskih kulturnih zemalja bile ukalupile u određene oblike — na Zapadu je u to doba pravilo trobrodna nepresvođena bazilika — naši majstori pokazuju, u prvo doba, svoju volju i svoju sposobnost za građenje u raznovrsnim slobodnim oblicima.

Kraljevski samostan Sv. Mojsija u »Šupljoj crkvi«

Više je momenata ponukalo društvo »Bihać« da god. 1927. započne iskopinama u »Šupljoj crkvi« u solinskom polju, to jest na zelenim livadama do rijeke Jadra, što leže s obje strane ceste, koja vodi od Solina na tvornicu cementa »Split« na »Majdanu«.

»Šupljom crkvom« narod u Dalmaciji obično naziva ona mjesta, na kojima strše stare zidine, osobito lukovi i svodovi. Moralo je prema tome i u »Šupljoj crkvi« do rijeke Jadra jednom biti starih zidina, koje je vrijeme uništilo ili ih je rijeka Jadar, koja tuda teče nepravilno i uz česte zimske poplave, zasula. Uistinu su stari seljaci pričali Buliću, da su u »Šupljoj crkvi« još u njihovoj mladosti virile zidine nad zemljom u tolikoj visini, da su za bure tražili iza njih zaštite od vjetra.

Mogli su to biti ostaci građevine rimske Salone, a ne iz srednjevjekovnoga hrvatskoga Solina. Ali najstarija sačuvana karta splitske okolice od Camuccia iz god. 1571. bilježi upravo na tom mjestu oveću crkvu sa zvonikom, ma i bez imena sveca. Vjerojatno je u vrijeme Camuccia, u koje su Turci bili gospodari Solina, još postojala zgrada stare crkve, u kojoj se više nije vršila služba Božja i za koju se nije znalo, kojem je svecu negda bila posvećena.

I još je nešto upućivalo na »Šuplju crkvu« i davalo arheologu nade u uspjeh. »Šuplja crkva«, premda je u solinskom polju, nalazi se na današnjem teritoriju Klisa. A poznato je, da se kralj Petar Kresimir u nekoj povelji iz g. 1069. sjeća svoga oca kralja Stjepana »koji blaženo počiva u kliškom polju«.

Prve iskopine god. 1927. dadoše na vidjelo nešto starinskih zidova s jedne i s druge strane ceste, koja vodi u tvornicu na »Majdanu«. Međutim je Katić u jednom članku g. 1929., na temelju metodičnog ispitivanja topografskih podataka sadržanih u raznim srednjevjekovnim ispravama, dokazivao, da se u »Šupljoj crkvi« nalazila srednjevjekovna crkva sv. Mojsija. To još jače učvrsti »Bihać« u odluci da kopa kod »Šuplje crkve«. Samostan sv. Mojsija je, naime, po svoj prilici bio tijesno vezan uz hrvatski kraljevski dvor. Opat sv. Mojsija Urso spominje se god. 1078. u nekoj ispravi, kojom hrvatski herceg Stjepan, kad se povukao u samostan u Splitu, daruje u nazočnosti kralja Zvonimira neke svoje zemlje tome samostanu. U kraljevoj su pratnji tom prilikom bile same ličnosti usko vezane uz dvor: uz kralja su tu nazočni kraljica Lepa i kraljević Radovan i papin legat kardinal Petar, onda upravo gost hrvatskoga dvora; nadbiskup

splitski Lovre, intimni savjetnik kraljev; hrvatski dvorski biskup Grgur; opat kraljevskog samostana sv. Bartula kod Knina; dva dvorska kapelana i Urso, opat sv. Mojsija.

U očekivanju važnih arheoloških rezultata »Bihać« je od težaka otkupio zemlju oko »Šuplje crkve«. Čim se u proljeću g. 1931. voda povukla sa tih zemalja arhitekt Dyggve je u ime društva počeo sistematskim iskopavanjem. Već prvih dana kopanja pomolio se iz zemlje ulomak relijefne ploče sa glavom jednoga sveca i na njoj natpis S MOISE, a za vrijeme od par sedmica otkrivena je čitava prostrana starohrvatska crkva iz XI. vijeka: još jedno pitanje hrvatske arheologije i solinske starohrvatske topografije bilo je sretno riješeno.

Otkopana je crkva velika pravilna bazilika na tri broda (26·30 m × 13·60 m). Po četiri stupa dijelila su srednji brod od pobočnoga. Duboko prema naosu crkve bila je postavljena ograda, koja je dijelila prostor crkve namijenjen vjernicima od prostranoga svetišta za svećenstvo i bogoslužje. To često biva kod samostanskih crkava u kojima monasi pjevaju u koru. Ispred pročelja crkve izbija pravokutno zdanje, vjerojatno predvorje, nadvišeno zvonikom. Crkva je, u svojim ostacima, dobro sačuvana. Još je na mjestu pločnik crkve, pače i ostaci stepenica, koje su vodile u spratove zvonika.

Crkva sv. Mojsije građena je iznad ostataka starokršćanske cemeterijalne (grobaljske) crkve. Od starokršćanske crkve samostan sv. Mojsija preuzeo je zidove za svoje ograđeno dvorište pred crkvom i upotrebio, kako je to obično u ono doba bivalo, dio materijala, sarkofaga itd. Tako je na pr. veliki sarkofag u crkvenom predvorju Sv. Mojsija ponovno u starohrvatsko doba upotrebljen starokršćanski sarkofag.

Otkopalo se u »Šupljoj crkvi« i dosta fragmenata crkvenoga pokućstva urešenoga poznatim pleternim skulpturama. Ove skulpture pokazuju dijelom one posebne forme, tipične za drugu polovicu XI. vijeka. Drugi pak ulomci pokazuju pleterne motive u nepravilnoj i većma rustičnoj (grubljoj) izvedbi, koja je karakteristična za pleternu dekoraciju XII. vijeka u hrvatskom selu.

Sudeći prema ovome, reklo bi se, da je crkva Sv. Mojsija bila građena u XI. vijeku pa nešto restaurirana u XII. vijeku.

Između otkopanih skulptura najvažniji je trokutni zabat crkvene pregrade sa dva lijepa pauna sa strane križa. U času, kada je ovaj zabat bio otkopan, jasno se na njemu zapažala smeđožuta i crvena boja, koje su na zraku brzo, do malih tragova, propale. Na zabatu je natpis: SANCTISSIME PETRE SUSCIPE MUNUS A REV(ERENDO) MOYSES FAM(ULO) T[UO].[13]) Opat samostana (reverendus), koji je nosio ime biblijskog vođe izraelskoga naroda kao i samostan, podigao je pregradu pred oltarom u čast prvaka apostola, sv. Petra.

Svojim opsegom i relativno dobrim stanjem, u kojem su sačuvane do nas, daju ruševine u »Šupljoj crkvi« lijep dojam i pružaju povoljnu predodžbu o starohrvatskom graditeljstvu druge polovice XI. vijeka. Crkva Sv. Mojsija pripada u sloj ranoromaničkih trobrodnih bazilika većih dimenzija i dotjeranije zidarske tehnike, koje su od sredine XI. vijeka zamijenile u hrvatskim stranama postepeno prijašnje, po osnovi i konstrukciji interesantne i originalne, ali po tehnici i dimenzijama čedne i malene starohrvatske crkvice slobodnih oblika. Ova je promjena nastala pod utjecajem benediktinskih monaha iz Monte Cassina, koji su upravo u to doba, osnutkom većeg broja samostana, došli u naše strane. Ovi su monasi donijeli u onda još romanske primorske gradove Dalmacije kao i u dalmatinsku Hrvatsku običajni crkveni tip evropskoga Zapada, ranoromaničku baziliku na tri broda. Ali je interesantno konstatirati, kako kod starohrvatskih bazilika, a tako i kod Sv. Mojsija, hrvatski graditelji zadržavaju svoje posebne motive i svoju posebnu graditeljsku praksu. Crkva Sv. Mojsija, kao i većina starohrvatskih crkava bazilikalnog tipa, ima izvana uokolo crkve lezene te zvonik na pročelju, spojen s crkvom; bazilike tog vremena u primorskim romanskim gradovima Dalmacije nijesu naprotiv urešene lezenama i, prema italskoj praksi, grade zvonike odjelito od crkve.

[13]) Ovako je složio naknadno natpis arh. Dyggve (v. moju brošuru: Otkriće kraljevskog samostana sv. Mojsija itd., 1931. (str. 18.).

Starohrvatsko groblje na »Majdanu«

Tvornica cementa »Split« dala je u jeseni g. 1933., u položaju zvanu »Majdan« na desnoj obali rijeke Jadra, nedaleko samog izvora, dignuti naslagu zemlje, koja je prekrivala slojeve tupine, od koje tvornica pravi cemenat. Otkopavanjem na tom mjestu naišlo se na ostatke naselja iz rimskoga doba i na starohrvatsko groblje. Odnošenje zemlje bilo je dano radnicima na pogodbu i razumljivo je, da su se radnici žurili, da što prije posvrše posao. Žrtvom te žurbe pali su ostaci rimske građevine i, čini se, starokršćanske crkvice te čitavo polje gusto poređanih starohrvatskih grobova, koji su bili razneseni, a da nijesu bili stručno snimljeni ni proučeni. I skup zlatnih predmeta, koje su radnici bili našli u tim grobovima i između sebe porazdijelili, mukom je uprava tvornice pronašla i darovala društvu »Bihać«. »Bihać« je susretljivošću tvornice mogao u proljeću god. 1934. nastaviti i dovršiti sistematsko otkopavanje na »Majdanu«. Preostali dio iskopina pokazao se međutim manje izdašan starohrvatskim nalazima. Bili su otkriveni svakako ostaci rimskog zaselka u terenu, koji se penjao na terase: jedna je od ovih terasa služila po tom, u ranom srednjem vijeku, kao groblje. Bilo je otkopano pretraženo i snimljeno neko 25 starohrvatskih grobova, a u nekojima od njih su bile nađene uz mrtvaca naušnice i prsteni.

Starohrvatsko groblje u »Majdanu« slično je grobljima ranoga srednjeg vijeka sa nizom gusto poređanih grobnica (Reihenfriedhof), kakva su dosad bila poznata i otkopana u drugim mjestima dalmatinske i posavske Hrvatske. Grobnice na »Majdanu« su jednostavno građene pravokutne rake u obliku pačetvorine. Zidane su nepravilnim komadima kamena i prekrivene većim kamenim pločama. Dio tih kamenih ploča uzeli su stari Hrvati sa nedalekoga rimskog vodovoda, koji je donosio vodu s izvora Jadra u grad Salonu. Grobnice su ponešto izbočene u svom srednjem dijelu a sužene prema kraju. Dno im je pogdjekad prosta zemlja a pogdjekad je ono također pokriveno kamenim pločama. Mrtvaci su položeni u grobove tako, da su im glave ostajale na zapadnoj a noge na istočnoj strani:

mrtvac je gledao prema ishodu sunca. Ruke su pokojnika bile ravno spružene niz tijelo. Grobnice su bile napravljene od slučaja do slučaja, pa ih ima većih za odrasle i manjih za djecu. U pojedinom grobu našla se ponajviše jedna osoba, rjeđe dvije, muž i žena. Pokojnici su na »Majdanu« bili ukopavani ravno u zemljan grob; nije se našlo tragova istruhloga drvenog lijesa ili daske, na koju su pogdjekad stari Hrvati polagali svoje mrtvace, kada su ih sahranjivali u zemlju.

U nekojim su grobovima nađeni i predmeti, kojima se pokojnik za života kitio: jedna lijepa ogrlica sa srebrnim pozlaćenim privjescima, nekoliko prstena različna oblika i neko desetak većih i manjih naušnica.

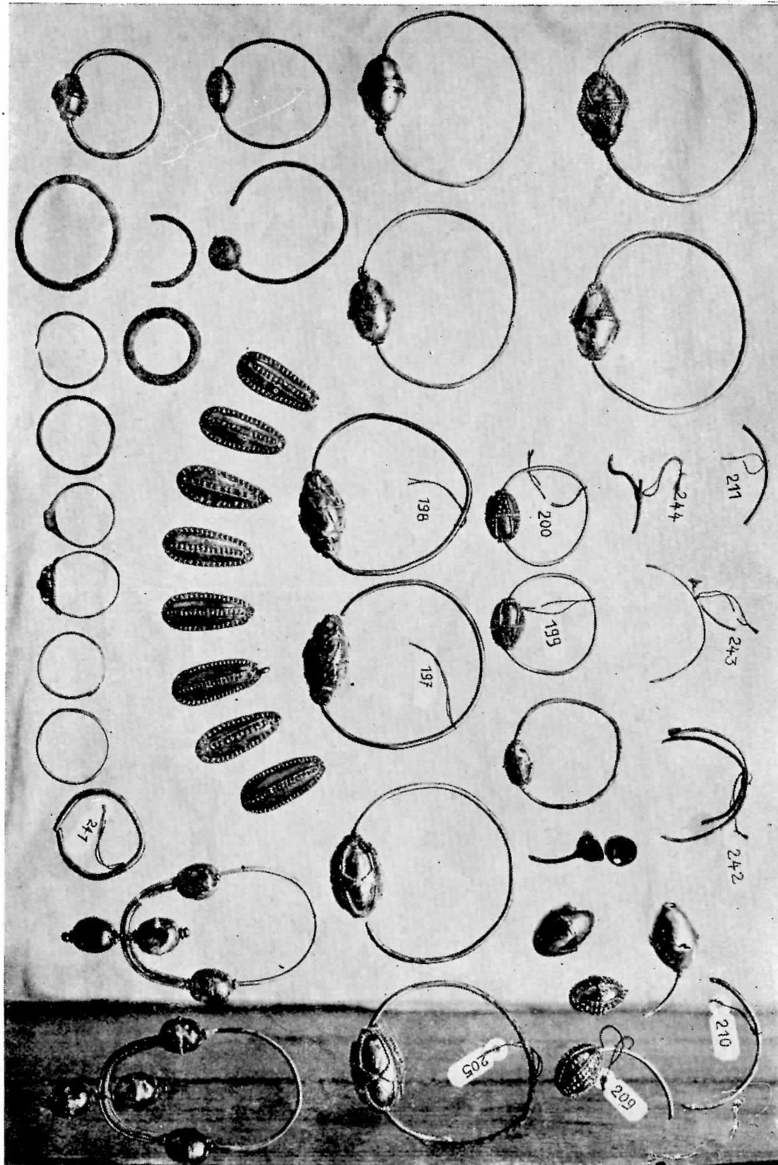
Ti su predmeti izrađeni od smjese bakra i srebra, od srebra, od pozlaćenoga srebra, dva para naušnica pače od suhoga zlata. Sigurno su pripadale odličnim pokojnicima. Žene su nosile par naušnica, jednu za svakim uhom: po jedna se naušnica našla u grobovima muškaraca. Manje, prave naušnice provlačile su se kroz rupicu uha, a veće su karičice visjele o niti privezanoj oko čela i resile sljepočnice ili su se stavljale u pletenice i kovrčice kose.

Vrijeme starohrvatskoga groblja na »Majdanu« ne znamo točno. Naušnice pokazuju oblike, kakvi se javljaju kod svih Slavena u ranom srednjem vijeku VIII.—XI. v. To su ponajviše karičice sa jagodom raznoliko i ukusno urešenom filigranskim zrncima (granulacijom). Par fragmenata kamenoga crkvenog pokućstva, koji su bili otkopani kod groblja, upućuju svojim stilom na XI. vijek. Međutim činjenica, da su u dijelu, koji su radnici prekopali na svoju ruku, bila dva sloja grobnica, upućuje na to, da je groblje u »Majdanu« trajalo duže vremena i da je ono u svom početku starije.

Isto tako nemamo ni u iskopinama ni u dokumentima indicija da utvrdimo, kojemu je svecu bila posvećena starohrvatska crkvica, od koje smo otkopali fragmente pokućstva, niti znamo, koje je bilo i kako se zvalo naselje, kojega su se stanovnici pokopavali na »Majdanu«. Naselje je sigurno palo kao žrtva provala Tatarâ i bez traga se raselilo.

Pogled na dio starohrvatskoga groblja, otkopana na „Majdanu" blizu izvora rijeke Jadra

Predmeti otkopani u grobovima na „Majdanu"

LJUBOMIR MARAKOVIĆ, ZAGREB

UZ PEDESETU GODIŠNJICU „ILLUSTRISSIMUSA BATTORYCHA"

I

U brojevima »Vijenca« od 2., 9. i 16. veljače 1884. izišla je novela »Illustrissimus Battorych« Ks. Š. Gjalskoga, prvi objavljeni književni rad dotad nepoznatoga i pseudonimnog pisca. Kako je do toga došlo, pripovijeda sam pisac u br. 6. bečke »Mladosti« od g. 1898. (Za moj životopis): »Ja sam u Beču prve tjedne mnogo čeznuo za domom i gotovo čisto trpio od toga. Tu mi dopadne ruku Turgenjev, kojeg sam već kao dijete u hrvatskom prijevodu bio čitao, no onda još nisam ga razumio. A sada čitajući ga, bude mi, kao da je moj dom, njegove uredbe i njegov život oko mene zamnio svojim dragim glasovima. Oni ruski domovi, ona ruska gospoda, oni ruski mužiki, ona divna poezija prirode i ladanja, što ih je »kralj novele« divinatorno a savršeno majstorski, u svojim radnjama znao stvoriti i predočiti, u svem je budilo u meni dragih uspomena iz doma, — i tako bude, da sam usred vreve stranjskoga velegrada u svom duhu i skrovištu srca svoga, proživljavao časove kao da sam u svojoj drevnoj rođenoj kući — u starom svom domu. Od sad mi bude Turgenjev moj svakidašnji pratilac u duhu — a kod kuće u Gredicama, pustim ja »Sina budućnosti« i druge moje pokuse novelističke, pak pokušam da pišem o onom, što mi je blizu, oko mene i u meni . . . Osim toga donio sam iz Beča novog znanca u literaturi. Bio to Karl Emil Franzos. Njegove »Bilder aus Halbasien« poznavao sam iz feljtona nove Presse, a našao sam još knjigu: »Die Juden von Barnow«. Pod tim dojmom uzeo sam pero i napisao prvu crticu o Batoriću« (str. 263. i d.). A samo izlaženje »crtice« prikazuje pisac malo podalje ovako: »God. 1883. napisao sam nekakvu javno-pravnu raspravicu publicističkog smjera i poslao ju prijatelju iz univerze, prof. Josipu Pliveriću. On ju je predao »Obzoru« i ondje je iza-

šla. Onaj čas, da vidiš svoj umni proizvod natiskan, zavede i mene, — pak izvadim iz davno neotključanih ladica davno odložene papire i priredim za tisak crticu: Illustrissimus Bathorych, — i pod izabranim pseudonimom (— imenom oca matere moje —) šaljem ju prof. Klaiću, putujući za volju sigurnosti anonimiteta iz Virovitice u Barč preko Drave, gdje predam na poštu. U februaru god. 1884. izašla je crtica. Svaki početnik spisatelj znade i poznaje one osjećaje, kad se vidi prvi put natiskan. Tako bude i s menom. Ograda, što sam ju kroz deset i više godina podizao i pomoću ponosa i pomoću razbora, suprot želje, da u javnost dadem proizvode duha i srca, ujedared se poruši i — ja odem među književnike« (str. 65. i d.).

Datum je dakle znamenit u dva smjera: prvo, što je odlučio životnim smjerom glavnoga Šenoina nasljednika na polju hrvatske pripovijesti, a drugo, što je jednim udarcem dao definitivan i sasvim određen osnov tomu radu, slično kao što je Šenoa svojim prvim romanom, »Zlatarevim zlatom«, dao zrelu i definitivnu formu svoga romana. Kolikoj je bujici snažnog stvaralačkog rada otvorio put »»Illustrissimus Battorych«, vidi se najbolje iz ove bilance rada Ks. Š. Gjalskoga za narednih deset godina: još iste godine, 1884., izlazi u Vijencu »Maričon«; zatim slijede zaredom presudno karakteristična i zamašna djela: 1885. »U novom dvoru«, 1886: »Đurđica Agićeva«, 1887. »U noći« i »Janko Borislavić«, 1888. »Tri pripovijesti bez naslova«, 1889. »Bijedne priče«, 1890. »San doktora Mišića«, 1891. »Na rođenoj grudi«, 1892. »Osvit«, 1894. »Radmilović«, »Male pripovijesti«, »Notturno«. Ali ne samo to: »Illustrissimus Battorych« dao je jasnu i posve određenu intonaciju čitavom stvaralačkom radu Gjalskoga: u njemu su, kao u zametku ili kao u kakvu čarobnom okviru, u jezgri i u biti sve klice njegove potonje pripovjedačke poezije. Ističem naročito baš izraz »poezija«: u samom pripovijedanju Gjalskoga, osobito u djelima veće koncepcije, osjeća se rutina sa svim svojim prednostima, a i nedostacima: vještina pripovijedanja lako se pretvara u tipizam, u virtuoznu glatkoću, koja se s vremenom lako izlizava i ugrožava nas šablonom. Tipizam situacije n. pr. muža između dvije žene,

od kojih je jedna poštena a siromašna, druga bogata a strastvena, jedna Hrvatica a druga tuđinka, jedna idealistkinja a druga materijalistkinja, — tipizam te situacije kod Gjalskoga je čest, da bismo nerijetko mogli unaprijed zaključiti rasplet romana, a po tom i njegov idejni i stvarni doseg. I u ovom je Gjalski prilično sličan Turgenjevu: ambicija je njihova, da u romanima većega opsega naglase i raščiste izvjesne probleme u suvremenom životu svoga naroda (Gjalski to, u istom broju »Mladosti«, naziva »tendencijom«); ali gdje je njihova imaginativna stvaralačka snaga jača, izvornija i umjetnički nadmašivija, to je njihov novelistički rad. Turgenjevu je već odavna priznat naslov »kralja novele«, pa premda nam je jasno, koliko je poezije unio Gjalski, pored idejne problematike, u svoju opsežniju pripovijest »Na rođenoj grudi«, koja se po svim svojim bitnim oznakama može i mora nazvati romanom, ipak se, općenito i prosječno, mora priznati, da su njegove novele, ne padajući u tipizam za volju razgrananosti kompozicije i obuhvatnosti idejne problematike, više zadahnute lirizmom pjesničke inspiracije, i prema tome umjetnički nadmoćnije.

II

Dva su glavna elementa koji unose pjesnički ugođaj u pripovjedački rad Gjalskoga: čar zavičaja i toplina intimnosti svakidanjeg života s jedne, a filosofijski fatalizam i okultistički motivi s druge strane. Pored svih prekrasnih pojedinačnih stranica, koje svojim ljupkim crtanjem intimnog života imaju direktno antologijski karakter, neuvjerljiva je cjelina pripovijesti »Na rođenoj grudi«, radi svoga neobičnog zapleta (ljubav Lava Blinjevića prema Vjeri, premda je skrivio smrt njezine sestre Blanše), kao i radi naivnog optimizma svršetka, unatoč realnosti tadanjih prilika u Hrvatskoj. U novelističkom nizu naprotiv, koji je tako sretno intoniran »Illustrissimom Battorychem«, život »pod starim krovovima« nije prikazan u svijetlu nikakvih didaktičkih životnih programa; životnom uvjerljivošću izmjenjuju se patos i humor, herojski i idilski momenti, tragika i groteska, završujući konačno neizbježivom i neopozivom tragikom smrti i

propadanja. Karakteristično je, da ova prva novela u čitavom nizu sadrži ujedno i njegov početak i svršetak. Počinje s prvim pohodom pripovjedača, nakon studija, u Batorićevoj staroj kuriji Brezovici, s čitavim nizom karakterističnih figura i uspomena, tako da nam se cijela novela čini isprva samo kao crtanje ugođaja ili stvarni inventar milieua; tada odjednom, prema kraju, dobiva naglu i katastrofalnu pointu, koja se odjednom pretvara u uzbudljivu pripovijest: požar Brezovice i smrt Batorićeva. Kada se sjetimo kasnije novele iz ovoga niza pod imenom »Roman portreta«, tada odjednom osjetimo, da je Gjalski ovdje ne samo intonirao golemo polje problema sukoba starog i novog svijeta u hrvatskom životu onoga vremena, nego da je i anticipirao, možda i nesvijesno, i onu drugu osnovicu svoga stvaranja: povod je propasti Brezovice ovdje sukob Batorićev sa seljacima radi oslobođenja kmetova (Batorić nije shvatao novoga vremena, a seljaci nisu shvatali nove slobode), dakle sasvim realističan događaj. Ali iz »Romana portreta« saznajemo, da je uzrok, što je Brezovica propala baš požarom, dublji: to je kletva gospođe u crvenom s portreta, koja se osvetila Brezovici za svoju smrt u vatri.

Po izjavi Gjalskoga (u autobiografskom članku, koji ovdje više puta navodim) izvor je njegova pesimizma u Schopenhauerovoj filosofiji, i mi mu to rado vjerujemo. Onako, kako je formuliran u »Snu doktora Mišića«, u »Kobnim slutnjama«, u noveli »Mors« i sl., fatalizam Gjalskoga je općeg karaktera, i prevedene na koji strani jezik, te novele ne bi promašile svoga učinka bez kakva naročitog komentara. Dakako da se tu ne radi o dokaznosti filosofijske nauke kao takve, nego o uvjerljivosti zbivanja osnovana na njoj, kao pjesnikove fikcije. Kao pendant sve većem prodiranju materijalizma, koji grubo kida svako tkivo pjesničkih sanja i iluzionističkih fikcija, realisti se utječu naslućivanju neopipljivih i nedokučljivih tajnih sila, koje, neobjašnjene i neprotumačene — dakle ni dokazane ni pobijene — daju pogodno polje maštanju i dopuštaju, da se održi tajinstveni nimbus poezije oko stvari, koje su inače svakidanje i grube.

Ali uza sve to što Gjalski univerzalnošću svojih ideja i kosmopolitizmom svoje kulture hoće da svome radu da opći i svjetski karakter, on je svakako u prvom redu i u glavnoj svojoj karakteristici svijestan hrvatski pisac, intelektualac, kojega u svim spektrima njegova imaginativnog stvaranja muči najosnovniji i najkrupniji problem: pitanje sudbine njegova naroda. U većim romanima ona je uvijek predmetom njegova umovanja: »U noći« prikazuje tragiku hrvatskih političkih prilika, »Radmilović« je tragedija hrvatskog pisca, »Janko Borislavić« iznosi tragiku »hrvatskog Fausta«, »Na rođenoj grudi« i »U novim dvorima« rješavaju, sa svjetlijim perspektivama, krizu odnosa hrvatske inteligencije prema zemlji, prema tlu, na kojemu su postali. Pa ako uzmemo i njegove novelističke nizove »Pod starim krovovima«, »Diljem doma«, »Iz varmeđijskih dana«, »Bijedne priče« i dr. vidjet ćemo, da gotovo iščezavaju brojem one, koje bismo mogli smatrati univerzalnim bez ulaženja u patriotske probleme, i ako se odigravaju na našem tlu. Stoga bih se usudio ustvrditi, da pesimizam K. Š. Gjalskoga, i ako je filozofijskog podrijetla, ne bi bio ni izdaleka tako uporan i naglašen, da nije imao glavni oslonac u duši autorovoj u tragičnoj situaciji Hrvata već od vjekova. Treba se samo sjetiti novele kao što je ona »Na groblju« il »Beg sa Sutle«, pa da se vidi, kako, i ako pisac promatra individualnu tragiku pojedinca, ipak se sve niti toga pesimizma stječu u osjećanju, da se njegov narod već od vjekova nalazi u krletki lupajući očajno i uzaludno krilima o njezine žice, a da pisac uza sve to, u mračnoj noći Khuenova pašovanja, ne nalazi i ne može predvidjeti svjetlijega izlaza.

»Illustrissimus Battorych« kao prva novela K. Š. Gjalskog sadrži dakle polazne točke za ideologiju čitava njegova stvaranja; čitav se pripovjedački rad Gjalskoga izvodi iz ove jezgre, grupirajući se oko nje u sada većoj, a sada manjoj udaljenosti, povezan o nju često i sasvim stvarno — kao čitav niz novela i pripovijesti o Brezovici i oko nje — a inače uvijek idejno. Ako sravnimo ciklus »Pod starim krovovima« s Turgenjevljevim »Lovčevim zapiscima«, koji su po vlastitom priznanju Gjalskoga dali glavnu pobudu za njegovo stvaranje ove vrste, to ćemo opa-

žiti, da je karakteristična razlika baš u tome, što je Turgenjevljev ciklus niz slika povezanih u jednu cjelinu u vanjskom pogledu samo lokalno (lovac obilazi naokolo po kraju i bilježi svoja opažanja o susjedima, o seljacima, o prirodi), dok je ciklus »Pod starim krovovima« čvrsto uokviren u historiju Brezovice, tragičnu i pesimističnu, ispripovijedanu već u prvoj noveli, ali razgrađenu i motiviranu u čitavoj povorci ostalih. Turgenjev, bez sumnje superiorniji kao stvaralac i kao pisac golemoga naroda, koji je upravo triumfalno ulazio u svjetsku književnost, mogao je svoju misao — oslobođenje kmetova — snažno sugerirati bez naročitog upiranja, indirektno je izazivajući u duši svakog misaonog i osjetljivog čitaoca; u Hrvatskoj, u kojoj su značajevi bili rijetki, a noć Khuenove tiranije mračila vid, Gjalski, manje dubok od Turgenjeva, manje superioran kao pripovjedač, ali ipak svojom raznolikom invencijom, svojom glatkoćom i elegancijom pripovijedanja, svojom puninom problema i intenzivnošću osjećaja osvajajući publiku, pokazuje od prvoga časa svijest o tom, da čitavo njegovo stvaranje ima da direktnije i izričitije zveči okovima, ako već ne može da ih pokida.

III.

Historijsko značenje pojave »Illustrissimusa Battorycha« možemo najbolje uočiti smjestivši je u sinhronički pregled tadanje hrvatske književnosti. 13. XII. 1881. umro je August Šenoa, dvije godine prije izlaženja novele Ks. Š. Gjalskoga, ostavivši publiku bez najpopularnijega i najčitanijega njezina pisca. U času, kada je napisao novelu, bile su Gjalskom 24 godine, ali ju je objavio tek sa 30 godina, 1884. U isto vrijeme, Kovačiću je 30, Kumičiću 34, Novaku 25, Kozarcu 26 godina. Kovačić je već bio dao: 1884. »Baruničinu ljubav«, zatim »Ljubljansku katastrofu«, 1880. pripovijesti: »Seoski učitelj« i »Ladanjska sekta«, 1882. »Fiškal«, a tek 1888. »U registraturi«. Kumičić je štampao tek 1879. svoj »Slučaj«, napisan 1874.; 1881. izlazi »Jelkin bosiljak« i »Olga i Lina«, 1882. »Neobični ljudi« i »Primorci«, 1883. »Začuđeni svatovi«, 1884. »Gospođa Sabina«, 1885. »Sirota«. Obojica su dakle stariji i to Kumičić za četiri godine, a

Kovačić u istim godinama, pretekle Gjalskoga pripovijestima, u kojima su dali već izrazitu svoju književnu fizionomiju, ali su nedostaci njihova stvaralačkog rada i suviše osjetljivi, a da bi ga mogli natkriliti svojim umjetničkim kvalitetama. Kovačić i Kumičić stvarno su više na tlu zbiljnosti (selo i njegovi problemi, dok se Gjalski zaljubljuje u izblijedjeli svijet starih knjiga s njegovom poezijom propadanja, a i u drugim svojim pripovijetkama zadržava notu aristokratske poze), ali ni Kumičić ni Kovačić ne umiju iskoristiti svoju prednost i odbijaju apsurdnošću svojih romantičnih zapleta. Novak je dotle objavio samo 1881. »Macu«, pripovijetku bez značenja, a tek 1888. počeo svoj uspon s »Pavlom Šegotom«, dok Kozarac uopće izlazi tek 1887. s pripovijetkama »Biser-Kata« i »Naš Filip«.

U istom godištu »Vijenca« (1884.), uporedo s ovom prvom novelom Gjalskoga, zastupani su ovi naši pisci: pjesmama Arnold (karakteristična pjesma »U smrt Augusta Šenoe«, datirana Pariz, 17. prosinca 1881., izlazi baš ovdje spajajući smrt i život u vječnom ciklusu mijene), zatim Badalić, Buzolić, Harambašić, Hranilović, Ilijašević, Kamenar, Kovačić, Kozarac (!), Kranjčević (Noć na Foru), F. Marković, fra G. Martić, Vladimir Mažuranić, Novak (Lavoslavu Vukeliću!), Milka Pogačić, Sundečić, J. E. Tomić i Trnski; pripovjedači su ovi: Joso Draženović, Đorđević-Prizrenac, Ante Kovačić (Smetanje posjeda), Václav (!) Novak (Poštenjak, Putem), Milka Pogačić, J. E. Tomić (Zamrla ljubav), Trnski (Tri sata kod prozora), Đuro Turić, Vilim Žarković. Od Gjalskoga je, kako smo rekli, u tom godištu izišla još i »Maričon, pripovijest jedne seoske plemkinje«. Prijevodima su zastupani ovi strani pisci: Maksim Bjelinski, D. Ciampoli, Fr. Coppée, Svat. Čech, Danilevski, Alph. Daudet, (Koza gosp. Séguina i Pjesnik Mistral), Dickens (Stric kramar, Pripovijest o Tonni Smartu), Dostojevski (Svijetle noći), Ed. Jelinek, Sienkiewicz (Uzalud), Stekelj, Swienthowski, Turgenjev (Smrt), Wilczynski. U tom okviru, dosta čednom ali naskroz karakterističnom za situaciju tadanje hrvatske književnosti, javio se »Illustrissimus Battorych« kao navještaj nove i krupne snage,

koja će jednim udarcem snažno unaprijediti našu književnost, a u narednim godinama obilno obogatiti našu pripovijetku.

Kakav je bio neposredan učinak »Illustrissimusa Battorycha«, o tom nam je nešto napomenuo sam pisac, kada kazuje, kako se nagađalo, da je novelu, predanu na poštu u Barču, napisao nekakav »hrvatski oficir«, iz čega se vidi, da je nastao živ interes za novoga i nepoznatog pisca, kod kojega su zaista iz ovog prvog rada mogli prepoznati »ex ungue leonem«. Zatim pripovijeda Gjalski: »Nekoliko mjeseci poslije izašle crtice o Batoriću, dobio sam priposlan njezin prevod poljski, a zatim dobivao sam vjeru u svoj rad kroza to, što sam iz kruga čitateljstva crpao neprestano uvjerenje, da ljudi misle te uzimljem ravno iz života modele, što ih opisujem u svojim osobama«. Zašto su Poljaci tako brzo zapazili ovu novelu, bit će razlog u tom, što je iz plemićkog života, koji im je toliko bliz; a druga napomena svakako je važna, jer pokazuje, koliko su životne uvjerljivosti imali likovi Gjalskoga za njegove suvremenike. Napokon možemo, iz istoga izvora, navesti i objektivni dokumentarni prikaz o dojmu prve pojave Gjalskoga u tadašnjoj hrvatskoj književnosti: »Kad je Gjalski započeo pisati, jedva se bio pripravljao terrain za realizam u Hrvatskoj. Šenoa je okupio sve čitaoce, tek tu i tamo se pripravljala koja realistična pripovijest. Romantici bili su u punom jeku. Malo po malo tek je hrvatsko čitalačko općinstvo priučavalo se na realizam. Miškatovićevi prijevodi Turgenjeva i uopće upoznavanje ruske književnosti mnogo je tomu doprinijelo. Po gotovo jer je rusofilstvo preotelo mah. A s druge je strane Kumičić sa nekoliko ekstremno naturalističkih stranica u romantičnim svojim pripovijestima uzbunio cenzore. Gjalskijev put najviše je prijao općinstvu. Neko ugodno pripovijedanje, jednostavno, naravno, a ipak ganutljivo, omiljelo je na brzo čitateljima, pa onda sujeti njegovi bili su i u životu dragi hrvatskoj publici« (Ivanov [M. Dežman], u članku »Ksaver Šandor Gjalski«, n. m. str. 271.).

IV

Koliko su ti »dragi sujeti« svojom omiljelošću znali zamutiti vid i samoj kritici, čak još četrnaest godina iza prve novele Gjalskoga, vidi se iz poredbe I. Krnica između Gjalskoga i Novaka, u ocjeni Novakovih »Dviju pripovijesti«, u istom broju »Mladosti« (str. 292.): »Sa raznih strana nam je on (Novak) ocrtao svoj podgorski kraj, koji je prije njega bio velikom dijelu hrvatskog čitateljstva tako nepoznat, kako je prije Gjalskoga bilo nepoznato Zagorje. Ali prosjaci podgorski, sa cijelom svojom tužnom, neplodnom a bijednom okolinom nisu nam znali ući u volju onako, kako su nam plemići, ekscelencije i ilustrissimi, koji su nekoć obitavali u svojim zagorskim kurijama. Razumijem, da Novak nije ni mogao uza svoje tipove stvoriti takvih sjajnih djela, kao što ih je stvorio Gjalski sa svojima. Gjalskova se lica brinu oko riješenja opće-ljudskih problema, Novakova oko svakidašnjega kruha«. Mislim, da ne trebam ni kazati, da je danas ovakva argumentacija ne samo bizarna, nego upravo monstruozna. Ali i ako nije stajalište I. Krnica sa socijalnog a ni sa umjetničko-kreativnog stajališta opravdano, ono je vrlo dobra ilustracija mišljenja velikog dijela čitalačke publike, njegove bezuvjetne zaljubljenosti u Gjalskog. Dalji prigovor I. Krnica, da je »Gjalski poprimio metodu i kompoziciju evropskih modernih pisaca, dok je Novak zadržao tradicije hrvatskih pisaca anno -60«, može se u principu prihvatiti, samo što i Gjalski zaostaje za evropskim piscima uza sve to, što se za njima povodi, a u drugu ruku ne radi se kod Novaka o kakovom zadržavanju tradicije, nego je on, sasvim zaokupljen problemima svojih pripovijesti i njihovim stvarnim sadržajem, zaboravljao da izgrađuje svoj stil i način pripovijedanja. — Ali stvarno još uvijek nije iscrpno prikazano, koliko je bogatstvo motiva i opažanja iznio Novak, tako da se i danas njegove pripovijesti mogu čitati, doduše ne s tolikim užitkom (najjači su u crtanju ugođaja Posljednji Stipančići, ne zaostajući u tom za Gjalskim, a u istančanosti psihologije »Dva svijeta«, zauzimajući, uza sve nedostatke, svoje naročito mjesto, i pored Gjalskoga), ali svakako s velikom korišću. Koliko je danas »socijalne književnosti«, koja

po ozbiljnosti shvatanja života i po objektivnosti postavljanja problema ostaje daleko za »neevropskim« i »nemodernim« Novakom!

Ali, kad smo već kod poredbe, treba se sjetiti, kako je naivan i često nespretan u pripovijedanju »Pavao Šegota«, prvo djelo Novakovo, koje je nastalo 7, a izišlo 4 godine iza »Illustrissimusa Battorycha«. Kao prvenac, naša je novela neobično zreo i potpuno siguran udarac majstora: u njoj je Gjalski našao ne samo svoj specifični način i tehniku pripovijedanja, nego je u njoj već unaprijed, kao klicu, obuhvatio i misaoni i stvarni svijet svoga stvaranja. I bez relativnosti historijskog milieua i tadanje situacije, dojam je takovih djela uvijek neobično snažan i dubok.

*

Ove stranice nisu nipošto kakav opći prikaz pripovjedačkog rada Ks. Š. Gjalskoga. Pisane na način i metodom Dumesnilove toliko zanimljive i korisne zbirke »Les grands événements littéraires«, one, u mnogo manjem opsegu, hoće da dokumentarno fiksiraju karakter jednog literarnog događaja, i da mu ispitaju zamašnost. A nakon svega, što sam iznio, mislim da nitko ne će posumnjati u to, da je »Illustrissimus Battorych« K. Š. Gjalskoga za povijest i razvoj hrvatske književnosti događaj, i to od najzamašnijih. Bilo bi korisno da se na sličan način ispitaju i drugi slični događaji u našoj književnosti, samo bi dakako za veća književna djela kao što je n. pr. »Zlatarevo zlato« takove analize daleko nadišle opseg ovakve male i skromne minijature.

KARTA TUĐINE U SEBI

Da li slika sebe slikar na svojem autoportretu?
Staro pitanje, puno strave, srećom kratko;
i za *što* i *kako* povezano glatko,
ali neposredno dovodi na metu.

Što je u nama, je li od nas: koža, meso i oči,
jesu li to drugi dali, da li se slučajno sroči,
da li stvaramo sebe i događaje po miloj volji,
i zašto se od svojih djela, dalekih, osjećamo bolji?

Je li naš izraz lica naša vlastita maska,
ili je varka namještena od nepoznatih sila?
I tko li nam je odrezao krila
kad se nestrpljivo sporim tlima kaska?

Je li u nama sada ono, što će od nas biti?
I da li jesmo uvijek podjednako pravi?
Znamo li smisao u naš govor skriti
i značenje misli spletenih u glavi?

Kada slikar slika sebe na portretu,
osjeća da hvata tajnu da je svlada,
i dok se do srži svoje stići nada
vidi da ga steže neko nepoznat na svijetu.

A tko smo mi i jesmo li volja svjesna
il' neobuzdana igra sila slijepih?
Oni, što hoćemo, ljudi čina, bez sna,
ili klupko želja, što po nuždi strepi?

I gdje je lik čovjekov vjeran: u svom ogledalu,
kao onaj koji vidi, pipa, djela,
ili u beskrajnom praznom idealu
izgubljenom u raj larve arhanđela?

Je li udešeno da, pod znakom kobi,
mogućnosti srca nadahnjuje krvca,
il' je, što je svaki pri porodu dobi,
cjeloviti udes spremna filmska vrvca?

Tuđi smo u biti: vožnja kartu ište,
da sami za sebe ne budemo drugi.
A kad dovršimo put na odredište
što smo bili — možda — to će reći drugi.

NEKROPOLA ČOVJEČANSTVA

Mi smo jadno klupko mrtvaca.
Tifus, kolera, šarlah, šuga, guba, kuga,
svaka pošast
iznakazila je lješine poharane.
Puni jendeci mrtvaca.

Nekropola.
Ne će zakukati neprežaljena mladost i djetinjstvo.
Kao ptice u mećavi,
kao lepirice u vihoru,
kao komarci u svjetlosnoj zamci,
kao stabla pod lavom vulkana
mrtvi.
Cijela masa.
Jata,
sadovi,
rojevi:
brojevi.
Od nas ne će ostati ni glasa.

Jama.
Ni stope.
Ni imena.

Ne, nismo živjeli, ne lažimo.
Umrli smo jedan od drugoga.
Kužni. Zaraženi. Otrov od tijela.
Otrov od ruku naših. Otrov od mesa žena.
Otrov od žuči. Otrov od svojeg jeda.
Umrli smo svaki od sebe.
Masa. Mrtvi.
Gore nego kukci.

Na drugom svijetu
fantom već susreće fantoma,
a ne vjeruje ni sebi ni njemu.
Nalaze fantomi, da je svijet fantom,
uvijek ista imaginacija dobrostive Nirvane,
i pitaju se, gdje je realni svijet.

Gdje je? Nema ga.
Nema stvarnosti svijeta,
jer su ljudi fantomi.

Tin Ujević

INTIMA

Spomeni me se katkad u sjećanjima svojim.

Opet sam evo sam i magle na mom putu.
Svagdje gdje sam išao rasla je tama.

I sve što ti mogah dati
bješe tužna radost da se za me pati.

A ničija
više milostiva ruka
ne pomilova blago ovu skitničku glavu.

I ničija
više usta ne izrekoše toplu i nježnu riječ

Do tvoja.

Novak Simić

SLIKANJE BOGA

Antunu Motiki

Evo, djeco, slikajte plavo, plavičasto, tamno i svjetlo-plavo.
Započnite kod broda, pa tanjite, rastežite pomoću voda:
sve više svjetlosti, nevinosti, mladosti, radosti, sve do nebeskoga svoda.

Onda neka vrisne u mlazu gustom kao katran, toplom poput krvi,
neka se boja zgusne i usiri, da se ko ilovača mrvi,
pa ćemo mijesiti kip.

Kada nam prsti prozebu pustit ćemo crvenilo krvi,
gnječiti latice ruža, strugati minij sa lađe,
sunce ćemo ožet ko limun prije nego krvavo zađe,
odstrugat ćemo djetinja lica i ružičaste zanose žena,
tuberkulozni ushit i uzbuđenje mrena.

Kad jutro svane kao cekini žuto
mrvit ćemo topli, ispečeni kruh i hranit žutilom prosa ptice,
valjat ćemo se u muzici žućkastoga klasja,
drhtati ko pruće u bogatstvu blagoglasja
i Boga slaviti nice.

O podne zanjihat ćemo sva zvona,
sakupit hiljade derana, rastvorit sirene i sve spojiti krike
u žute, bijele i crvene upitnike.

Kad se nebo zatrese, uništi valove svih antena,
kidat ćemo niti svih koprena,
rezati püt kao kruške, otvarati opne grožđa, lupine i ljuske voća,
rastvarati boje mirisa i zvuka:

uzbuđeni i mahniti od gončinskoga roga
tražit ćemo boju, koja skriva Boga.

ČUDO

Ti znaš za svaku stazu i za svaku laz,
na ovom kamenu čekali smo čudo,
sada smo veliki i sve nam je ludo.

A ipak more svečano stoji ukočeno od sreće,
nebo je pravilno, plavo, oblaci oblik čisti,
vapnenac je čudan, samo mi više nismo isti.

Računamo, rastavljamo tvari i dajemo im imena,
njuškamo stvari sa psima lajući protiv neba,
mala, bijedna stvorenja ližući koricu hljeba.

RASTVOREN PROZOR

Naslagali smo mudrost i iskustvo
na vreli ležaj zaštićen u mraku,
poređali stvarčicu smo svaku,
isključili svačije prisustvo.

Sad ulazi svjetlost kroz rastvoren prozor,
dremeljive oči vide samo bijeli oblak,
a ukočen padam sav u tajanstven pozor:
Bog i ljudi prolaze u sjajnom triumfu.

Antun Bonifačić

KIŠA

Pjesma za govorni zbor

Baritoni: Suša.
Alti: Suša.
Baritoni: Žega.
Basi: Mir.
Baritoni: Tišina.
Basi: Sparina.
Soprani: Ni ćuha vjetra.
Baritoni: Sve pali sunca žarčina.

Baritoni: Suši se . . .
Basi: suši se žito.
Alti: Klonu, nestaju klasovi.
Soprani: U zadnjem su vjetru umrli
Baritoni: davno njihovi glasovi.

Cijeli zbor: I sada stoje bespomoćno
Soprani: ko prosjačke nade pred vratima.
Baritoni: O kad bi samo kap
Alti: kap
Soprani: kap pala po vlatima
Cijeli zbor (u polušapatu): Suša! . . . Suša! . . .
Mezzosoprani: Mole se
Soprani: i najmanjem crnom oblaku,
Baritoni: da iskrene srebro poljima,
Alti: smrt bar učini laku.

Basi: Al nebo je škrto, ne čuje
Baritoni: nemoćne molbe bez glasa.
Sopran: Tek jedna ruka miluje
Baritoni: žeđu klonulog klasa.
Basi: Tek jedna ruka miluje
žeđu klonulog klasa.
Bas: To stari gazda Martin
ide kroz polje svenulo,
Alti: koje na korake njegove
nije se davno prenulo.

Baritoni: On *srce* je svoje podao . . .
Basi: On *srce* je svoje podao . . .
Cijeli zbor (polaganije): *On srce je svoje podao*
Soprani: žitu mladu i bujnome,
Basi: i sada se zajedno s njime
suši u suncu rujnome.

Cijeli zbor: I sada se zajedno s njime
suši u suncu rujnome.

Bas: Suši se gazda Martin.
Alti: Sa zlatom svojijeh njiva.

Baritoni: Sa zlatom svojijeh njiva.
Soprani: I mnoga suza gorka
njegovo oko skriva.
Bariton: To srce starčevo plače
teškim, krvavim suzama.
Basi: Njegov je korak izgubljen
ko korak sužnja u uzama.

Cijeli zbor: Njegov je korak izgubljen
ko korak sužnja u uzama.

Alti: I jednog je dana klonuo
na ležaj shrvan, umoran,
Baritoni: i dugo je tako ležao
nepomičan i sumoran.
Basi: Dugo je tako ležao
bez moći da digne se, stane
Baritoni: i već se mislilo: život mu
u zadnjoj jakosti sa'ne.

Cijeli zbor: I već se mislilo: život mu
u zadnjoj jakosti sa'ne.

Bariton (u šapatu): Al jedne je noći
kapnula
Neki alti (jače, u šapatu): kap,
Mezzosoprani (još jače u šapatu): kap
Soprani (najjače u šapatu): kišice.
Mezzosoprani (u polušapatu): Kiša,
Soprani (glasnije): kiša
Alti (još glasnije): svježa je
mivala žitu vitice.

Tenori I.: Kiša,
Tenori II.: kiša
je padala.
Baritoni: Kiša,
Baritoni (dublje): kiša
se spuštala.
Tenori II. (duboko): Ko strasni da cjelov upijaju
tako su žita šuštala.

Baritoni: Kiša,
kiša
je pljuštila
Baritoni (više i jače): Kiša,
kiša
je lijevala.
Tenori II.: Polja su tada oživjela
Tenori I.: i pjesmu života su pjevala
Cijeli zbor: Polja su tada oživjela
i pjesmu života su pjevala.

Bas: A stari tad gazda Martin
u sebi osjeti snagu.
Baritoni: Diže se s ležaja, očaran,
Alti: i ruku on pruža blagu.

Baritoni: I raste u njemu snaga.
Soprani (veselo): I on se s ležaja dignuo.
Alti (u čuđenju): Na kiši rasklopio dlanove
Baritoni (u čuđenju): i tada se k njima prignuo

Basi (također u čuđenju): Na kiši rasklopio dlanove
i tada se k njima prignuo.

Mezzosoprani: I tad je cjelivao kapi,
Alti: a nježno mu bijaše lice.
Soprani: Ko lice dobra dječaka,
kad miluje perje ptice.

Bariton: A ljubeći srebrnu kišu
nad srcem svagdanjeg hljeba,
Baritoni: usne su njegove šaptale:
Basi: »Srebro se otkida s neba...«

Cijeli zbor: I ljubeći srebrne kapi
nad srcem svagdanjeg hljeba,
usne su njegove šaptale:
»Srebro se otkida s neba...«

Jeronim Korner

MILAN BEGOVIĆ, BISAG-GRAD

DVA BIJELA HLJEBA

Put, što vodi iz sela u varoš, strm je i kamenit, razdrt još od proljetnih kiša, pun prašine, gdje je zemljat, jer ga je duga suša ispila duboko. Spušta se nizbrdo kroz šumu sitnog briješća i hrašća, bez velikog stabalja, bez hladovine, sa grmovljem kupine ili šepurike na prikrajcima, obraslim već požutjelom travom. Iako je jedva devet sati, sunce je već ozbiljno upačilo, zrak topao bez vjetra, težak i sparan. Bezbroj baja i mušica struji kroz prostore, a čvrčci, neumorni svirači, naduvaju se u svojoj kreštavoj pjesmi.

Njih troje silazi u varoš: Stevan, njegova žena Jeca i njegova stara mati. On naprijed koparanom preko ramena, sišući kamiš sa ugašenom lulom i goneći pred sobom magarca naprćena tovarom grabrovih drva, koja su škripala na starom klimavom samaru. One dvije nešto podalje iza njega, odjevene i one u bolje ruho, u bijelim boščama, vezenim košuljama i dobro očuvanim sadacima, kao da je danas nedjelja, izbjegavaju u hodu krupnije kamenje, razdaljujući se čas jedna od druge, a čas se približujući, kakvo je već pred njima tlo. Jeca nosi na glavi malen vojnički kovčeg, a stara uprtila na leđa usku dugačku bešiku pokrivenu do polovice crvenom maramom, pod kojom zacijelo drijema dijete, nedavno rođeno, još od sise.

Stevan, snopit i visok kao jablan, basrlja sa svojim krupnim postolima preko rovova i kamenja, i, ne obrćući se na žene, zvizne po koji put kamišem tromu životinju preko leđa, na mahove izvuče iza pašnjače šudar, da obriše pot sa čela i zatiljka.

Jeca i stara ne govore još od kuće, zanijemile obje, svaka pod svojim bremenom i u svojim mislima. Stara, prignuta, gleda u kljunove svojih opanaka: na jednom od njih odriješila se oputa, pa se krajevi, saviti kao dva crvića, ljuljuckaju amo i tamo u suvremenim pokretima. Jeca ide uspravno, s jednom rukom za tkanicom, a drugom prihvatila kovčeg, crvena od vrućine, zapaljenih očiju, kao od plača ili nespavanja ili možda od

upale kakve, krupna i ona u plećima kao i njen Stevan, krupna u prsima i bokovima, što se nadižu i spuštaju kako god koraci.

Najednom se stara ustavi, sjedne oprezno na nekakav zidić uz put i reče:

— Daj, Jeca, zaveži mi ovaj opanak!

Jeca skine naglo kovčeg, tako da je povukla s njime s glave i raskriljenu bošču i kovrljak, sjedne na nj i priveza staroj oputu.

— Evo, kod ovog smo zidića baš na pola puta — prihvati stara.

— Ne vidjela mu, da bog da, nikad kraja! — uzdahne Jeca i šmrcne kao da u sebi plače. Onda se diže, priđe do bešike, podiže malo maramu i pogleda ispod nje.

— Pa on ne spava! Gleda! — klikne i opore crte njenog lica razmekšaše se u nježan izraz, skoro u posmijeh, u koji najedamput poćeše da se prosiplju suze kao nagao škropac u sunčan dan.

— Svoju zlu máju gledaš, râno moja —

Stara se trgne na te riječi i kao da hoće da prekine to Jecino uzbuđivanje, pruži joj naglo ruku:

— Pomozi mi!

Jeca spusti hitro maramu, primi staričinu ruku, pomogne joj da ustane. Onda obriše kažiprstom lijeve ruke nos, srednjim prstom skine s oka jednu zaostalu suzu, dohvati kovčeg i posadi ga na glavu.

Sad se i Stevan okrenuo, pa videći ih gdje stoje, povikne:

— Mičite se. Ljekar ne će čekati na nas.

Žene pođoše koraknuvši malo hitrije. Ovaj put je stara govorila miješajući riječi među krnjavim i rijetkim zubima:

— Brebonjiš, kao da se ide na smrt! I Stevana stavljaš na muke. Sad se i on snuždio i slomio, pa jauče u sebi kao da su mu tri eksera u džigerici. A sve to nije tako strašno, znam ja to. Kao da ja nisam preživjela to isto što i ti sada? I Stevan je onda bio baš tako sitan kao ovo tvoje pilence u bešici. Gledao u me s prijekorom u očima. A meni teško pri duši, kao i tebi sada. Pa ipak, trebalo je. Il tako il nikako. Jal' živjeti, jal'

Andrija Medulić Judita

Crtež — Beč, Albertina

Andrija Medulić

Oplakivanje mrtvog tijela Kristovog

Crtež — Beč, Albertina

crknuti. Kćeri, saberi se! Sve će to proći. Sve će proći i bit će opet dobro.

Iza svake izreke srknula bi starica malo zraka, obliznula se kao žedna gušterica, pa svaki put čekala da Jeca štogod reče. Al Jeca je šutjela, zagrizla se gornjim zubima u donju usnu, da joj se ne strgne jecaj, što je gušio. A naricala bi, naricala, da se čuje do neba, kao da je ono dijete u bešici već davno mrtvo.

Najzad je stara zamukla. Dašće samo i svinula se nešto dublje, umorila se. Put se spuštao sve strmije, kamenje se ugustilo, pa ne vidiš ni palca zemlje pod nogama. Još malo pa su na cesti, a onda su već i u varošu.

Na cesti ih dočeka Stevan:

— Vi pođite k ljekaru, a ja ću prodati drva. Onda eto i mene.

Kad Jeca ugleda varoš olabaviše joj tetive pod koljenima pa posrne kao da će se srušiti. Otkad se udala, nije amo silazila. U tren proživi još jedamput svoje djevojaštvo i kolo i ašik sa Stevanom, i vjenčanje s njim u onoj crkvi tamo dolje, kojoj se toranj diže visoko u sunce, kao njena sreća nekad. Ona je dolazila iz svoga sela, na drugoj strani, a on iz svoga, nedjeljom, na pazarni dan, i viđali se i razgovarali i zavoljeli. Pod onim kestenjima, pred općinom, odvukao je jednom iz kola na stranu, govoreći: — Da ti nešto kažem! — Ona, ljuta, istrgla ruku iz njegove: — Što ćeš mi kazati, što i drugi ne bi mogli čuti? — Nije to za druge — prihvati on — neg za me i za te. Onda je uhvatio za obje ruke, podvukao svoje prste pod njezine, zario žestoko nokte pod njihove gornje članke, pogledao joj u oči i rekao: — Odsada da si moja i ničija druga! — I ostade njegova. I sina mu rodila, onog što je tu u bešici i što sad ne spava nego gleda pod onom maramom.

Proživljava ona tako svoju sreću i rad bi, da se ona uistini da proživjeti i deset i stotinu puta, a u njoj se nadimlje tuga i usne šapću: — Sine, Jovanče, râno materina, što ću kud ću s mlijekom, što teče iz mene!

Pa segne rukom pod košulju svu mokru od mlijeka s jedne i s druge strane.

Ljekareva je ordinacija u prizemlju neke kuće nedaleko od općine. Vrata sa staklima i mjedenom rasklimanom kvakom, neočišćenom bogzna otkada, ponešto šantava, raspucana, u boji izblijedjela, teško se otvaraju. Stara je natezala kvaku i upirala u vrata, ali ona nikako da se otvore.

— Oh, bog te ubio! — klicala je srdita. — I to su mi vrata! Dijete se u bešici raskmezalo, jauče kao mače, a ona se sva zajapurila od nestrpljivosti.

Onda zasikta na jednog prolaznika kroz svoja dva samca zuba gornjaka:

— Je li ovdje taj vaš ljekar?

— Jest, jest — odgovori prolaznik i priskoči da otvori vrata. Prodrma dva tri puta kvaku:

— Evo, tamo je ljekar. Samo zakucaj.

Stara se postavi poprijeko da se može provući s bešikom, a za njom uđe i Jeca noseći rukama kovčeg.

Nekoliko seljačkih tronožnih stolica i velika drvena klupa ređaju se uza zid u tom predsoblju. Jeca pomogne staroj, pa spustiše bešiku na tle. Ona otkri dijete, pokuša da ga primiri. Najprije ga ljuljucne nekoliko puta, a kad nije prestajalo, turi mu kažiprst u usta da posisa. Stara je međutim zakucala na ljekareva vrata:

— Čekaj! — iskrevelji se iznutra osorljiv neki glas.

Stara se malo uplaši i sjedne na najbliži stolac.

— Nekud, kao da je ljut! — reče tiho, zatim nastavi malo jače: — Pa neka je! Zvao nas, pa smo i došli.

Mali bi svako malo vremena prestao da siše Jecin prst i pokušavao da kmeči.

— Daj mu sisu — reče stara. Dijete ne mora da čeka, ako čekamo mi.

Jeca izvuče iz bešike svježu pelenu, obvije maloga, privine ga k sebi. Ono zagnjuri nosom u materinje meso i zagrabi po-

pašno bradavicu da mu je sa oba kraja usta briznuo po krupan bijeli mlaz.

U to otvori vrata nekakav gojašan čovuljak u bijelom prljavom haljetku, mastan i bradavičav po licu, uskim rijetkim brkom što se sluzavim dlakama lijepio o gornju usnu, pa kad vidje žene, reče:

— Čekamo vas već odavna.

Stara se diže, a Jeca primi rub od košulje pa htjede da otkine dijete. Ljekar pristupi k njoj i zadrži joj ruku:

— Pusti nek sasne! — Onda pođe k izlazu: — Sad ću ja poslati po njih! — i stane jednom nogom na ulicu kao da nekoga traži, pa reče nekome napolju: — Čuješ ti, javi se tamo onom gospodinu iz Splita, što sjedi pred kavanom, da dođe ovamo. Reci, da je došla ona žena s Maovica. — (Tako se zvalo njihovo selo).

Onda se vrati k onim drugim vratima i zapita nekoga unutra:

— Jesi li se već obukao? — Pa se okrene k staroj, koja je još uvijek stajala po strani: — A šta je tebi?

Stara pokaza podbratkom na Jecu:

— Ja sam joj svekrva.

— Stevanova mati? — upita doktor, — Tebe nije trebalo ovdje!

— A ko će ponijeti dijete kući? — zašušlja stara kroz gornjake.

U to iziđe iz one druge sobe neki seljak omotavajući peškir oko glave:

— Eto, zbogom, gospodine — reče doktoru — onda kako rekoste —

— Do četiri dana da si opet ovdje — reče ljekar pruživši mu ruku, onda se okrene Jeci: — A Stevan nije silazio s vama?

Jeca pogleda u ljekara sa dalekim nekim mislima u očima i ne odgovori ništa.

A stara prihvati:

— U varošu je i on. Dognao je tovar drva da ih proda.

Na to se ljekar zaljulja u svojim medvjeđim plećima, masno jovijalan pod podbuhlim očima:

— Tovar drva, veliš! I to mi je, znaš! Kao da vam je sila da pazarite tovar drva za dvije grešlje! — Pa kucne dlanom po Jecinom ramenu: — Evo sada vaše šume! I podvornice! I oranice! A bogme i mlina i podruma i hambara. Tu vam je žetva, kosidba i vršidba u jedan mah. Puna kuća!

Jeci navrle suze na oči, pa neutješno zaklima glavom:

— Bez mene, gospodine! Šta će ovo pile bez mene?

Ljekar da predusretne svakom Jecinom sentimentalnom izlijevanju primi je preko pleća i gurajući je pomalo u drugu sobu reče stvarno:

— Uđimo mi ovamo, sad će doći gospoda.

Jeca je sjela u drugoj sobi, neprestano s djetetom na prsima. Stara se nije usudila da pođe za njom, pogotovu kad joj ljekar, zatvarajući vrata za sobom, dobaci:

— Kad dođe Stevan, reci mu, neka uđe ovamo.

Polacko se dolibila do prazne bešike, uzela crvenu maramu i rastjerala hrpu muha, što se slegle na vlažni Jovanov ležaj. Onda se okrene i sjedne oprezno na stolac, što je bio najbliži vratima. Prignula do ključanice uho, ne bi li čula, šta ono dvoje govori. I, uistini, čula je jasno kako ljekar veli:

— Ti i ne znaš, što učini za svoju kuću! Za Stevana, za se i za to tvoje, kako ono veliš, pile. Tih nekoliko mjeseci proći će hitro, a već danas, ako hoćeš, imaš kravu u kući.

Stara se uspravi kao da je u taj čas progutala prešljicu:

— Kravu! Oh, v imja oca i sina — I prekrsti se široko.

— A prije neg se vratiš platit će Stevan dugove i ne će biti tereta na kući, ne će biti kamata ni suda ni pljenidbe za porez. Bit ćete gazde, a ne prosjaci kao danas. A i dokupit ćete koje parče zemlje uz vašu. Jedno jutro — dva —

Stara je, slušajući to, treskala glavom i suhim vratom i tuckala jezikom na nepce, baš uz ona dva svoja gornjaka:

— Th, th, th... Oh, sveti Jovane Zlatousti, ti mu dade svoja usta!

— Sad utri suze i smij se radije. Veseli se! Sreća je to, ženo, moći tako u ovo zlo vrijeme. Al ko hoće da ima, taj valja da se i žrtvuje. Da je samo meni tako kao tebi! Bez muke i truda

spasti svoju krv i ognjište! A ne ovako kao ja što siječem vaše smradne čirove i povijam zađubrene rane, što diram gubave i francave samo da skunatorim par groša za starost.

Stara, sva ozarena od posmijeha, htjede da nešto usklikne, kad se iznenada otvore ulična vrata i potresu se labava stakla na njima. Uđe neki gospodin, maečak, suvačak, prosijed, obrijan, živih žmigavih očiju, orukavičenih ruku, u nekakvom kockastom odijelu i čudnoj modroj kapi bez oboda. On pođe ravno ka drugim vratima i, ne zakucavši, uđe kao da je kod svoje kuće.

— A gospođa? — upita doktor.

— Sad će doći i ona — odgovori gospodin svlačeći rukavice i gledajući u Jecu, koja htjede da otkine dijete od prsiju, ali na ljekarov znak nastavi s dojenjem, promijenivši sisu.

— Otišla je k vašoj ženi da joj pokaže, kako se pravi neki puding —

— Puding, puding — smiješio se doktor — još jedan puding! Ima ona više recepta za pudinge, nego ja za sve bolesti svijeta.

— Ovo je dakle ona žena? — upita gospodin približujući se Jeci. I okrenuvši se ljekaru usklikne talijanski: — *Che bella creatura!*

Ljekar je gledao u Jecu zadovoljnim očima i, kao da hoće da sebe pohvali, reče talijanski i on:

— *Sfido io!*

Gospodin je stajao uz Jecu i promatrao je guckajući pljuvačku, onda se okrene ljekaru i reče talijanski:

— Je l' istina da mlijeko od žene pomlađuje stara čovjeka?

Ljekar se nasmije:

— Ne znam. Vele tako. — Pa nastavi i on talijanski: — Abigail je svojim mlijekom vratila istrošenu snagu kralju Davidu. I starog Kimona hranila je kći Pera svojim mlijekom kad je od gladi pogibao u tamnici. Al to su valjda priče —

Gospodin je još uvijek gucao pljuvačku i, kao da ne mari za ljekarova tumačenja, a slijedeći svoju misao, upita Jecu:

— Imaš li dosta da ga hraniš? —

Prije nego je odgovorila, priđe doktor do nje, raskrili joj i onu drugu stranu košulje pa pokaza gospodinu Jecine prsi:

— Dva bijela hljeba, gospodine moj!

Ženu obuze stid i povuče košulju natrag. A i maloga uspravi, obriše mu pelenom usta i podvoljak, zamota ga i, pruživši ga staroj kroz vrata, reče:

— Uzmi ga, majo. — A kad je u isti čas vidjela Stevana gdje ulazi s ulice, kao da joj odlanulo, klikne:

— Evo i Stevana! Dođi amo — nastavi, i primivši ga za rukav od košulje povuče ga u sobu.

— Ovo je moj čovjek — popravljajući bošču na glavi reče ona gospodinu, koji diže glavu da može pogledati Stevana, što je stršio prema njemu kao gora.

— Jesi li bio soldat? — upita ga.

— Osamnaest mjeseci — odvrati Stevan — dolje negdje u južnoj Srbiji.

— Zdrav, gospodine, zdrav. Nijedan dan nisam bio odsutan od službe — odgovori Stevan otvorito, skoro vojnički.

Gospodinu kao da to nije bilo dosta, pa će opet:

— Da, jest, zdrav, al nisi li možda —

Ljekar ga prekine i reče mu talijanski:

— Ne bojte se. Pregledao sam ja njega i nju. I krv i pljuvačku i mokraću. Ja vam jamčim.

Gospodin se uhvati nekoliko puta za nos hitro, hitro, kao da je u dvoumici, pa samo reče:

— Dobro! Dobro! — Zatim se ponovo obrati Stevanu i reče sav saučestan i milostiv: — A ne će ti biti teško bez žene?

Stevan se počeše sa četiri prsta po glavi:

— Dabome, bit će. Al život nije lak. Predurao sam ja osamnaest mjeseci bez nje, pa ću i ovo vrijeme, što je kraće. Onda spusti malo glavu i skoro prošapta: — Najgore je malom Jovi.

Ljekar je opazio, da je razgovor došao na nezgodnu tačku, pa potapša Stevana po ramenu:

— Glavno je, da čim prije nabaviš kravicu. Onda Jovi ništa ne fali.

Jeca nije shvaćala. Malo se susprezala, a najzad izlane prostodušno:

— Zašto gospodin ne bi kupio kravu za svoje? Valjda može toliko!

Ljekar i gospodin se zgranuše od čuda. Nisu zacijelo očekivali toliko logike od te seljakinje. Šutjeli su neko vrijeme, a onda progovori ljekar:

— Ti si razumna žena, Jeca. Dobro misliš. Što je pravo za tvog Jovu, moralo bi da bude pravo i za ono gospodsko dijete u Splitu. Al ono je slabašno, od bolesne matere, koja nema ni suze u prsima. Treba mu krepke hrane. Da ojača. Da ne umre. A tvoj će Jovo srkati vareniku kao gotovo june —

U to uđe, kao vjetar, gospođa onoga gospodina. Vidi se, žurila se. Zaduvala se sva, opotila, zacrvenjela. Zadržala se tamo kraj vatre, zbog onog pudinga. Gojazna, visoka, viša za čitave pola glave od muža i od ljekara. I počne da govori, krećući rukama i glavom, da su joj se alemovi u minđušama i na prstenju svjetlucali kakogod bi ih dotakli sunčani zraci, što su upadali kroz prozor i presijecali prostor.

— Doktore, oprostite — govorila je ona hitro, s malo piskutljivim glasom, skačući s jedne misli na drugu, bez prijelaza, bez pauza, izbacujući na mahove i munjevitom brzinom svoj neumorni jezik — vaša je gospođa htjela da zna kako se pravi nekakav puding, a ja se nisam sjećala, da li valja uzeti 5 jaja i 3 žlice šećera ili 3 jaja a 5 žlica šećera. Ovo je dakle ona žena — jest, Jeca se zove, znam. Jeca: to je Jelisava. *Elisabetta. Un bel nome!* Mi smo samo došli po tebe i da se pogodimo, al ti ideš k našoj kćeri, ona je, sirota, vrlo slaba i dijete joj je slabo, kad nema čim da ga hrani. Ovo ti je muž? — pokaže ona na Stevana, a Jeca potvrdi glavom, jer nije dospjela ni da izusti: da. — *Che simpatico giovane!* Je li ti doktor rekao, kolika će ti biti plaća? Hiljadu dinara! Malo više zasluži moj zet, koji je svršio univerzu i doktor je, doktor prava. Sudac. Bože moj, al mi smo tu, moj muž i ja, mi ih pomažemo i trošak za te ide iz našega džepa. Ja mislim da ti je dosta hiljadu dinara, a to možeš sve slati kući, jer kod nas imaš i stan i hranu i

odjeću, sve, sve, a i još poštogod, kakav dar za svetke, a ako dijete dobro napreduje... no znaš, bit ćeš gospođa kod nas, prava gospođa, nikakva posla, samo dojiti dijete, šetati s njim, spavati s njim, prati ga, čuvati, bože moj, kao tvoje. Ono će i biti tvoje, ti si mu druga majka, samo moraš paziti na se, da budeš zdrava, da te ne muče misli na tvoju kuću, da si vesela, jer ako si tužna, onda ti je mlijeko gorko, nezdravo. Muž ti ne smije ništa pisati, neg samo ono što te veseli, to jest on i ne će pisati tebi nego meni, a ja ću ti reći sve, šta se događa kod tvoje kuće. Ne smije ni doći da te vidi, putovanje je danas skupo, a ti se ne smiješ uzbuđivati... A gdje je tvoje dijete? Je li živo? — (Jeca otvori vrata i zovne svekrvu da donese Jovu). Ah, *che tesoro! Non par un bambino di contadini! Se il nostro fosse così!* Daj mi da ga poljubim! Još jedamput... još jedamput...

Gospodin je postao nervozan:

— *Andiamo, Angelina, finiamola.*

Al dospođa Anđelina nije mogla da se ustavi:

— Ne boj se ti ništa za nj. Ja ću misliti na nj. Poslat ću mu haljine, bječvice, cipelice. On je sad naš, od naše familije. Ja ću doći amo da ga vidim, kad god budeš htjela. Samo ti budi dobra s našim —

— *Dio santo, che trappatacola!* — usklikne gospodin zavrćući oči k nebu.

Ispod varoša, kod križa, uz cestu, što vodi u Sinj, sjedio je Stevan na ledini ispod jedne murve, sa ženom i materom, u očekivanju da dođu ona gospoda, koja će Jecu povesti u Split. Nisu htjeli da se rastaju pred radoznalošću varošana i dogovoriše se s ljekarom, da će oni poći malo naprijed i čekati na njih. Nisu htjeli ni u krčmu na ručak, već su kupili nešto u varošu pa ručali tu pod ovom murvom. Jadan im je to bio ručak: kao da su na sedmini. Jeca je uzela jedva dva zalogaja, Stevan je jeo na tenajli i žvakao, kao da preživa, a da olakša gucanje, srknuo bi iz boce malo vina. Staroj je išlo u slast, grabila parče

po parče i samo se izvinjavala kako je grehota da se jelo ostavi i baci. Jovo je spavao kraj njih u bešici, pod crvenom maramom, koju bi podnevni vjetar s časa na čas razbarušio i pomakao, a Jeca je strpljivo ponovo razastirala. Govorili su malo, na mahove, sa dugim pauzama šutnje, kao na silu. Po koje pitanje, po koji odgovor, pa onda mir. Najviše je stara zapitkivala, njoj je bilo neprijatno da se baš ništa ne govori.

— Što si dobio za drva?

Stevan samo mahne rukom i ne reče ništa. Poslije malo ona će opet:

— Gdje si ostavio magare?

— Privezao sam ga pred Lazinom oštarijom. On će pripaziti na nj — odgovori Stevan.

I opet umukoše. Jeca je držala na krilu u svojoj ruci Stevanovu, a Stevan je gledao niz polje prema katoličkom groblju. Murvino je lišće drhtalo na vjetru, odbljesci sunca, što se provlačilo kroz granje, igrali su nemirno na njemu. Lastavice strižu nisko nad cestom i kriče, a dolje iz Jape čuju se mukli mlinovi.

Stara prekine taj mir novim pitanjem:

— Zašto si ono dao čitavu banku ljekaru?

— Da isplati neki dug u varošu — odvrati Stevan srdito.

Poslije malo reče Jeca:

— A šta te je ono pitao onaj gospodin, jesi li bio bolestan, kad si bio u soldatima?

— A eto, dokon, pa pita — odgovori Stevan.

— I još je nešto htio reći, ali ga je ljekar prekinuo — nastavi Jeca.

— Lacmansku mu mater... Mislio je valjda, da sam bio francav.

— Taki su ti oni! — nadoveza stara.

— A ja se nikad ni dotakao druge žene, osim tebe.

Jeca diže polako njegovu ruku i poljubi ga u dlan dugim, mirnim poljupcem.

Sad su opet šutjeli nekoliko časova. Poslije malo trgne se stara i zagrne lagačko donji dio košulje do koljena:

— Buva! — reče i stade da traži među saborima. — Uh, kolika je, kao kvočka!

— Što se sad buškaš! — prekori je Stevan.

— Izmače, vrag je — reče stara razočarana.

Jovo je počeo da kmeči u bešici. Polako stenje kao da se budi. Stara nastavi:

— Bogami one dvije banke, što ti je dao, široke kao dva čaršava!

— Tebi se samo banke motaju po glavi! — drekne Stevan na nju i skoči na noge. — Ako ih još jednom spomeneš, raskidat ću ih na parčad i vraćamo se u selo svi troje.

Stara se prekrsti:

— Bogorodice, pomozi nas!

Sad se diže i Jeca, pa će nježno oko Stevana:

— Ne ljuti se, Stevane. To nije da se ljutiš, u ovaj čas kad se rastajemo. Na kraju svega ja i odoh od kuće zbog toga. Kad se ja ne tužim, zašto bi se ti ljutio. Dođi, sjedi.

Bilo je puno topline u njenom glasu. On postade odmah krotak i sjedoše ponovo jedno do drugog, Sad se mali razdrečio u sav mah. Stara reče:

— Podoji ga još jednom, prije neg dođu.

Jeca uze dijete u naramak, zaljulja ga dva tri puta amo tamo i pristavi ga na prsi. Dojila ga je neizrecivom strašću, naprezala se i nadimala kao da se hoće iscijediti. Kao da hoće život isuti iz sebe i usuti u nj, sav do posljednje kapi. Zažmirila je uz to i tankim ga pogledom milovala. A kroz trepavice joj se prosipale suze, krupne, napunjene suncem. Stevan je okrenuo glavu, gledao u prostorije pred sobom. A stara kidala struk trave iz busenja kraj sebe. Kao da vrše kakav obred.

Dugo su ostali tako. Prenuše se tek na trubnju automobila, koji se spuštao niz varoš i približavao se. Stevan reče ustajući:

— Eto ih.

I žene su se makle. Jeca izvuče maloga iz pelena, poljubi mu glavu i lišce i prsa. A onda ga okrene i izljubi mu leđa, malo rumeno dupence i prstiće na nogama. Zatim ga položi u bešiku i prevuče maramu preko nje. Pa se diže i ona, našto je stara zagrli i reče joj na uho:

— Ja ću gledati na nj kao i ti.

Jeca se otrgne od nje, prileti Stevanu, uze njegovu ruku povlačeći čvrsto svoje usta preko žilave i runjave ljesice na njoj. Primivši je pod pazuho, on je uspravi, pritisne njenu glavu na svoja prsa, a ona ga obujmi rukom preko ramena i uzjeca se, da su joj se pleća kidala.

U to eto i automobila. Ustavi se kraj križa, a iz njega izađe ljekar.

— Jeca, hitro— dovikne joj on.

Jeca poleti i ne obazrijevši se za svojima. Za njom Stevan s njenim kovčegom. Ljekar je gurne u kola, kraj šofera, pruži joj jedan zavezak i reče:

— Čuvaj dobro. To je tvoje.

I automobil pođe. Gospodin i gospođa mahali su rukama, a Jeca je gledala kroz okance sad na Stevana sad na bešiku u busenju, s koje se vijao okrajak marame kao crven pozdrav.

Ljekar, Stevan i stara, uprćena bešikom, uputiše se odmah za tim u varoš. Čim su koraknuli, izvadi doktor neki novac i predajući ga Stevanu reče:

— Ovo je još ostalo. Dao sam onom kamatniku 230 dinara. Htio je još šezdeset, što, reče, da ti je dao kasnije.

— Jest, dao je — potvrdi Stevan. — Mogli ste mu vratiti i to.

— Nisam znao. Na onoj njegovoj hartiji bilo je upisano: — Primio sam pod zalogu đerdan, u kome ima 63 cvancike, pet forinta, četiri talijera i dvije petokrunke, i isplatio din. 230.

— Isplatio je samo 150 — ubaci stara.

— Hvala bogu, sad je podmiren — reče Stevan — samo kad Jeca ima svoj đerdan.

— Nije mu se nadala tako skoro! — prihvati stara.

— A još i ne zna ništa! — reče Stevan — ako joj niste vi rekli.

Ljekar odgovori:

— Ništa. Dao sam joj zavezak i rekao neka ga dobro čuva.

A Stevan će na to:

— Dok ga ne vidi, ne će se ni dosjetiti. Gdje bi ona sada mislila na đerdan!

— Gledat će je lacmani kad se nakiti njime — usklikne ljekar. Onda izvadi cigarete i ponudi Stevana.

Ustaviše se, pripališe i pođoše naprijed u razgovoru.

Jedva su bili kod prvih kuća, kad pred Lazinom oštarijom, gore na vrhu ulice, zareve Stevanov magarac.

— Eh, vidio nas je! — klikne Stevan s lakim osmijehom pod očima.

— A pozna te, a? — upita ljekar.

— Bogami, gospodine, pozna. Po stasu i po glasu!

Prvo vrijeme vožnje nije Jeca ni došla do spoznaje, da se vozi u automobilu, izostalo je u njoj i čuđenje i uživanje i svaki drugi dojam, što bi u drugim prilikama, već u prvom trenutku, značilo za nju pravi događaj. Njena svijest nije bila prijemljiva ni za ostalo zbivanje oko nje: bilo joj je svejedno, kuda prolazi, koja su to sela i mjesta mimo kojih juri, i uopće kamo ide. Držala je ruke na onom zavesku, što joj ga je dao doktor pri odlasku i koji je još ležao na njenom krilu, a sve njene misli ostale su tamo daleko iza nje, kraj muža i djeteta. Nije se mogla otkinuti od njih, kao da je ona sa njih dvoje jedno tijelo, kao da joj je jedno jedna, a drugo druga ruka. Stvarnost njihova rastanka još joj nije bila jasna ni u njenoj svijesti prisutna. Iznenadilo je vrlo, kad ju je gospođa otraga najednom kucnula po ramenu i upitala:

— Jeca, sjediš li dobro?

Okrenula se prestrašena i nije shvaćala ni tko je ta žena, ni šta hoće od nje. Odgovorila je potpuno odsutna:

— Dobro, dobro.

I šofer joj je dva tri puta nešto rekao, ali ona nije odgovorila nego samo lagano kimnula glavom, ne razumjevši njegovih riječi.

Prvi izvanji dojam bio je prolaz kroz selo Koljane, uz Cetinu i stari most preko nje. Vidjela je i gledala punom spoznajom onu široku vodu i bijeli kameni most sa mnogobrojnim lukovima, osjećajući kako bi rado prešla preko njih. Prijeći, samo prijeći preko nečesa, što bi je odijelilo od onoga, što se sada događa oko nje. Otići nekamo, bilo kamo, samo ne onamo, kuda sada ide. Nestati iza one vode, neznanim onim putem, koji zacijelo ne vodi u život, što je sada čeka. Ali ubrzo je nestalo mosta, ostala je voda koja je mirno tekla i na kojoj nije više bilo prijelaza. U njoj je kričalo nešto: nema prijelaza, nema prijelaza.

Sad se u njenoj svijesti isticao pomalo dojam brzine, kojom su jurila kola. Uočila je drveće i telegrafske stupove uz cestu, kako mahnito bježe natrag mimo njih, onda polje, brežuljke i razasute seljačke kuće, kako se okreću, i najzad daljine sa gorama i proplancima, što prolaze tromije. Kako se sve to vrti — mislila je — sve zaostaje, sve se gubi, iščezava. I ostavljale su je na mahove misli na kuću i porodicu da se nametnu dojmovi te brze čudnovate vožnje, toga putovanja u nepoznate krajeve i u nepoznat život. Stevan je u njoj bio gotovo neprisutan, a mali Jovo postajao dalek sitan, još sitniji nego je uistini. I ona je sama nestajala pred samom sobom, zaokružena u nekoj magli, izgubljena u obamrlosti svih onih osjećaja, što su je malo prije zaokupljali i sačinjavali njeno življenje. Jasna je bila u njoj jedino ta hitnja, u tom automobilu, koji srlja vrtoglavo kao kakva luda životinja, kao neka pijana ptica bez krila. I najednom joj postade prijatno pri duši, uživala je gotovo, bilo joj je lijepo. Pomakla se malo na svom sjedalu, kao da se htjela uvjeriti, da ona tu sjedi i živi, a ne sanja. Kako je to lijepo — mislila je — divota! Uopće nikad nije ni pomislila, da se može tako hitro voziti, tako naglo prolaziti cestama, skraćivati goleme daljine, ona — koju su dosada jedino vukla seljačka, glomazna, škripava kola sa upregnutim tromim volovima. Divota, kako to leti! I nimalo ne drma, struji glatko kao na kadifi!

I okrene se malo da vidi, šta rade gospodin i gospođa iza nje. Da li i oni uživaju kao i ona. Ono je dvoje kunjalo svako u svom ćošku, gospodin spustio glavu na prsa i sav se zaslinio kao spuž, a gospođa digla nos uvis, otvorila usta puna zlatnih zubi i hrkala. Promatrala je za tim šoferove ruke na volanu i razmišljala, kako to ovaj tjera. U to su došli pod strmu uzbrdicu. Sad će, bogme, smalaksati ta životinja pod njom, ne će, valaj, uzbrdo onako kao po ravnu. Zacijelo, izdat će je sapa. A kad tamo, ništa od svega toga: automobil se penjao bez napinjanja, hitro, glatko kao da je na najravnijoj livadi. Pri vrhu je šofer potegao nekakvu prečku, mašina se malo zaduvala, razgoropadila, zabučila i prešli su kao kukurużnje zrno preko dlana.

Osjetila je potrebu da se saopćava:

— Kako to ide ova vaša mašina?

Šofer ne odgovori, samo je upita:

— Nisi se nikad vozila ovako?

— Gdje bih! — odgovori ona — Jedva u volujskim kolima!

— Ili pješice — reče osmijehom šofer.

— Najviše tako — zaključi ona.

Neka se kola lagano kotrljala pred njima, pa je šofer trubio. Čudilo je, što to tako tutnji, kad on pritisne na ono dugme u sredini volana. I kako im se sve uklanja s puta! I kola i pješaci i životinje. Sve ide na stranu, samo da oni prođu. To ju je punilo nekom nedužnom taštinom, činilo joj se, da je ona važnija i bolja nego oni ostali, što za njima zaostaju. Što bi se uzbunile Maovice, da slučajno pođu kroza njih! Sakupili bi se Maovičani na ivici puta i gledali, kako ona sjedi u tim svijetlim, lijepim kolima sa staklima, što idu bez konja. Ovaj momak, što sjedi do nje, tutnjio bi u trubu, a sve bi se uklanjalo, djeca bi bježala prestrašena, a i kokoši i psi i blaščad. Svekrva bi izišla na kućni prag sa Jovom u naramku, Stevan bi mahao rukom, a ona bi zamolila momka da se časom ustavi. Sišla bi, to jest, ne bi sišla, nego rekla staroj, da joj doda dijete da se s njom provoza. Gore, dolje, uzbrdo, nizbrdo. »Jovanče, râno, je l' ti lijepo ovdje?« — Zaspao bi zacijelo od toga treskanja, od tog ljuljkanja, kao onaj gospodin slinavac otraga.

Tu se ona nehotice obrne, sa nešto porugljivim posmijehom nad ustima: gospodin drži otvorene oči, kao njen Jovo tamo na križu prije nego su odlazili. Nasmije joj se, pa nagnuvši se k njoj, upita:

— Je li ti žao, što si odlazila od svojih?

— Žao mi je — reče ona kratko i uvjereno.

— Bit će ti lijepo kod moje kćeri — nastavi on.

— Lako! — slegne ona ramenima otkrenuvši se od njega.

Neko vrijeme nije nitko progovorio. Sve dok se nije pokazao s lijeve strane na šumovitu brijegu, preko rijeke, nekakav manastir, crkva i zgrada sa malim pendžerima, bijeli u zelenilu visokog drveća.

— To je Dragović — reče joj iza uha gospodin. — Jesi li ikad bila ovdje?

— Nisam — odgovori Jeca — čula sam za nj. Al starog igumana poznam. Kad sam išla u školu, bio je paroh u varošu.

— I mi ga znamo dobro — nastavi gospodin — bili smo u manastiru prije dvije tri godine. Onda smo dolazili u Vrliku, zbog vode.

— Čudotvorac je on — reče Jeca — vele, da je mnogo čudo učinio. Jednog je hromca iz našeg sela pridigao i on sad hoda kao i mi.

Šofer pogleda skeptički Jecu, sagne lijevo glavu, digne kožu na čelu i nasmiješi se:

— Blažen tko vjeruje!

— Lako je ne vjerovati — reče ona — kad nam ništa ne treba!

Sad se oglasi gospođa otraga:

— Mate, nemoj se razgovarati dok voziš.

I zamukoše svi. Jeca je gledala još na Dragović, s kojim su u taj čas bili uporedo. Naskoro su ga ostavili iza sebe. Ali manastir nije ostavljao njenih misli. Kako bi rado ona pošla tamo i bacila se pred onoga svetog čovjeka, molila ga, da joj se smiluje, da se u molitvama svojim sjeti njena djeteta, ne bi li ga Bog očuvao zla, dao mu da preturi to pusto vrijeme bez materinje hrane, da ne nastrada od griže, od grčeva ili nadutog trbušca.

I prekrsti se triput kao da je pred ikonostasom i učini zavjet. Pješice će doći, bosonoga, gologlava, o Jovandanu, s Maovica sve do Dragovića, s bešikom na leđima, s djetetom u bešici i izmolit će od igumana, da ih blagoslovi. Jest, to će učiniti, ako se vrati živa i zdrava, a kod kuće nađe zdravo i živo ono svoje pilence, što još ne zna ni da je zove, ni da je razumije. I još više: poredat će na velikom čiraku tri krupna duplijera, upaliti ih sva tri i donijeti oku ulja za kandilo pred Bogorodicom. Ali ne samo to: nego i nekoliko pregršti tamljana za kadionicu...

U to joj pruži gospođa preko pleća, mimo obraz, dvije rumene praskve.

— Možda si žedna, Jeca —

Jeca se jedva sabra i reče:

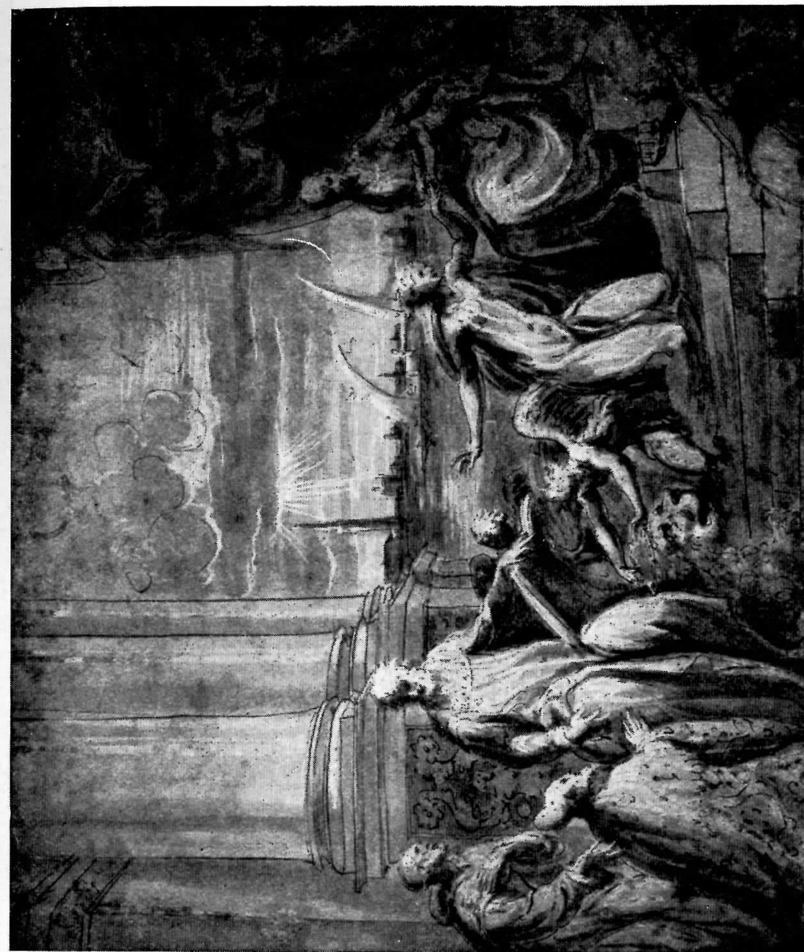
— Nisam.

— Al uzmi, uzmi — nudila je gospođa — slatke su.

Jeca, diže ruku do ramena i, ne obrćući se, uze voćke.

Držala ih je nekoliko trenutaka na krilu, onda, uze jednu i misleći da je lupija, pokuša da je raskoli prstima. Ali videći da je glođva zagrize pohlepno u nju, da joj se prosu sok oko usta, kao Jovi njeno mlijeko. I jedući mislila je, kako će se odsada prosipati to mlijeko u usta i oko usta nekoga djeteta, koje ona nije rodila. Njen će Jovo živjeti od koze, a ne od matere. Sisat će gubavu gumu mjesto njene bradavice, čeprkati prstićima po hladnoj bočici umjesto po njenim toplim prsima. Ne će ona njega cúcati na koljenima, već neko drugo dijete, koje nije nikad vidjela a ne zna ni kako mu je ime. Bože moj, kako l' će ga zvati, a da ne reče: Jovo, râno materina? Kako l' će u nj gledati, kad ne će naći Jovinih očiju? I grč joj zavezao grlo, grč bune i gnjeva. Dat će mu nek sasne, nek ne pogine, ali materinje ljubavi ne može. To se ne da kupiti ni prodati. To se ne može svome odnijeti a tuđem dati. I obuze je krutost. Pričini joj se, da bi mogla udaviti ono dijete, koje nije njeno, a mora s njime kao da je njeno. Zakrenuti mu vratom kao maramom, koju u taj čas nateže i zavija rukama. I prestraši se od te misli.

— Šta radiš s tom maramom? — upita šofer — rastrgat ćeš je.

Andrija Medulić Zaruke Sv. Katarine

Crtež — Donington Priory

Andrija Medulić Madona

Crtež — Firenca, Uffizi

— Pa neka! — zasikta ona kao guja, puna mržnje.

U Sinju su morali uzeti benzina. Gospođa i gospodin sjedoše sa Jecom pred kavanu na pijaci. Naručiše bijelu kavu i za nju. I nekakav kolač, što se rasiplje u ustima. Uzimala ga zalogaj po zalogaj, pa polijevala kavom. Kao da je navikla na to, a kave nikad ni okusila. Pitali je međutim ovo i ono, o tom njinom putovanju, o dojmovima njenim, sve o nuzgredicama, izbjegavajući da joj spomenu kuću i porodicu. Gospodin se Šime — tako se zvao stari — razglagoljao pričajući sve što je znao o Sinju, o Sinjskoj alci, o čudotvornoj sinjskoj Gospi. Ona je čula za sve to i pustila ga da govori. Ta njena je mati dolazila amo da pred onom Bogorodicom ispuni zavjet. Iznenada reče:

— Htjela bih da zavirim u crkvu — gdje je to?

Gospodin i gospođa se začudiše.

— Pa šta bi tamo? — upita on.

— Da se pomolim — odgovori Jeca.

Gospođa reče mužu:

— Plati pa ajdemo svi zajedno.

— Ja ću pričekati šofera — reče gospodin Šime. — Ajte vi.

Idući prema crkvi, gospođa upita Jecu znajući da je pravoslavna, nekim diskretnim obzirom:

— Kako to da hoćeš da se pomoliš u katoličkoj crkvi?

Jeca se nije nimalo zbunila. Odgovori:

— Bog je jedan, za sve nas, a i Bogorodica. Ako ona pravi čudesa, to ih pravi i za nas i za vas.

Splićanka je zanijemila pred tom logikom. Takvo šta nije očekivala. Razmišljala je neko vrijeme, a onda, kao da sumnja u Jecinu tvrdnju, baš kad su ulazili u crkvu, reče:

— Možda imaš pravo. — A crkvenjaku, koji je bio tu, turi u šaku nešto sitniša, rekavši mu: — Otkri nam Majku Božju!

Jeca se prekrsti triput pred Bogorodičinim licem, koje joj se pričini živo, sa očima što, tako reći, govore. Sve ono zlato i drago kamenje, što je visjelo po njoj, svjetlucajući se ispod cakla, još je više isticalo u Jecinoj uobrazilji moć i veličajnost Bogorodice.

Gospođa je klekla na salidž, pred oltarom, molila, tukla se u prsa skupljenim prstima desne ruke, i gotovo glasno vapila: — *Santa Maria, Madre di Dio...*

Jeca je stajala uz nju, ravno, i gledala nepomično u Bogorodicu. Molila je i ona, ali neku čudnu molitvu od njenih misli i htijenja sastavljenu, bez reda i pravila, bez poklika i amina. A sve u žurbi nekoj, u nestrpljenju, kao u strahu da ne će dospjeti da kaže sve tjeskobe što su joj na srcu. Pomoći je htjela, snage, oslanjanja, oslobođenja. Bojala se, da će smalaksati, da ne će izdurati u toj krađi na vlastitoj krvi. Da će je mržnja i ljubomora obezumiti, i iz nje, krotke majke, postat će zvijer krvoločna. Nek joj samo toga ne da, nek je podupre, ukroti, upitomi, udobri. Nek joj da da zavoli ono bolesno i slabačko tuđe čedo, kao da je i njeno. Neka ga odhrani i ozdravi, a onda nek se vrati svome, bez grizodušja. Iako — zar je ona odlazila po svojoj volji? Nije li se svekrva pomamila, kad je čula, što je ljekar poručio Stevanu? Nije li je i Stevan nagovarao, da pođe i da se unajmi? I svaki dan se sračunavalo, izbrojavalo, ispitavalo, kako će se nadokupiti jedno, isplatiti drugo, ovo nabaviti, ono pribaviti, tamo proširiti, amo povećati. Bit će svega u kući i na kući, samo nek ona obeščasti svoje materinstvo. Jest, ona s materinstvom kao curetine s djevojaštvom...

Pa, kao da je neko tjera, pobježe iz crkve. A gospođa za njom, sva u strahu da se ne bi izgubila.

Sunce je visjelo nad razinom mora, kad su stigli navrh Klisa. Zapad je bio krvav kao skerlet. Šofer reče Jeci:

— More!

Prvi put u životu ona vidje more. Široka, beskrajna voda, zlatna, rumena, srebrna, siva. Jecu uhvati laka ježnja, pa udivljenje. Zamre u njoj dah i misao. Samo je šaptala u sebi:

— Bože moj, koliko je!

A onda malo kasnije:

— Šta se svijeta može da udavi u njemu!

U Splitu se ustavi automobil pred jednom vilom od bijela kamena, sa zatvorenim žaluzinama, s balkonima, s terasama, altanom, koje ograđuju spretne balustrade, sva u zelenilu paoma, oleandara, čempresa, a ograđena visokom željeznom rešetkom. Domalo otvori momak velika vrata na rešetki a kola pođoše, zagazivši pješčanim putem, do kućnjeg ulaza. Gospodin i gospođa uvedoše Jecu u predvorje, sve po ćilimima na šarenoj, mramornoj salidži. Nije imala časa da se ogleda, jer su je vodili gore, uz neke drvene stepenice, i one ćilimom prekrite, do pred jedna bijela vrata, na kojima se sjale kvaka i ključanica kao da su zlatne.

Gospođa lagaško prikuči vrata i zaviri unutra. Onda se okrene:

— Može se — reče, primi Jecu za ruku i uvede je u sobu. Za njima uđe i gospodin Šime.

U golemoj postelji, uz dva, tri visoka, očipkana jastuka, ležala je njihova kći Zanza, sitna, blijeda ženica kao da je izvajana od mulike. U crnim, bujnim kosama utapala se njena glava, u kojoj su mutno sjala dva umorna oka. Tankim bijelim rukama, kao oguljenim jablanovim prutićima obujmila je dijete držeći ga uz prsi i dajući mu sisu.

— Evo ti naša Jeca — reče joj mati —

Zanza je promatrala tu krupnu, zdravu ženu zavidnim udivljenjem. Ruke su joj stegle nešto jače malo dječinje tijelo, kao da bi htjela da ga ne da. Jeca je stala nepomična, kao gromada, opoćena, rumena, nesaosjećajna. Gledala je ono sitno djetence sa glavicom obraslom sa mnogo crne kose, prozirnim sedefnim uhom i ručicom kao krilo od lepura. Ona diže pogled na Zanzu i pričini joj se i ona jedno dijete, uz onaj uski vrat poput tanke svjećice i onako čipava kao mačka.

Dijete je počelo stenjati i povlačilo nestrpljivo iscrpenu materinu sisu. Bacakalo grčevito nožicama i zacrvenilo se od napora.

— Po čitav dan tako — reče Zanza.

Gospodin se Šime okrene prema Jeci:

— Kako bi bilo da ga podojiš?

— Pa mogu — odvrati ona tiho.

— Ne, ne — usprotivi se gospođa Anđelina — Jeca će se najprije umiti i oprati prašinu sa sebe —

Zanza mahne rukom kao da veli: svejedno je to. Jeca pomisli: ne bih bogme pitala za prašinu, da je moj Jovo tu.

Gospodin Šime reče talijanski, uzbuđeno raširivši dlanove:

— E, al mali je gladan!

Zanza primi sa obje ruke oko pasa rasplakano dijete i pruži ga Jeci:

— Uzmi ga, Jeca.

Jeca razgrne bošču i, uzevši dijete, sjedne na jedan stolac.

— Ne, ne tamo — nego ovdje — reče Zanza i pokaza na postelju do sebe. Jeca sjedne do nje, otkopča supetljače na košulji, zaokruži dlanom sisu i isturi je napolje.

— Pape — reče Zanza ocu i nadoda talijanski: — Baš nije potrebno da si i ti ovdje. Onda proslijedi hrvatski: — Radije telefoniraj Tonu, da ste došli. — A stari, oklijevajući u odluci, okrene se:

— Dobro. Telefonirat ću — reče i ode.

Kad je gospođa Anđelina vidjela da je dijete počelo da sasne, sva blažena pogleda Zanzu i bez riječi, polako, na prstima, iziđe.

Gutajući pohlepno mali se gušio a ubrzo mu izbiše bijeli mlazovi na krajevima usta.

U sobi je bila tišina. Čula se samo jedna muha kako zvrnda na pendžeru, kroz čije se žaluzine probijale pruge slaboga predvečernjeg svijetla. I sitno mljackanje djeteta što sisa. Ono je inače bilo mirno, nije kretalo ni rukama ni nogama, zadovoljeno potpuno. Kako mu je dobro kod nje — pomisli Zanza i grč je stisne u grlu. Iznenada se obrne, zagnjuri čitavo lice u jastuke i zaplače tiho, prigušeno, da je ne bi čula ona žena. A ona žena, međutim, u polumraku, motrila je dojenče dobrim, mekanim pogledom. I htjede mu reći nešto u nježnosti, ali nije znala kako se zove. Bože moj, eto, doji ga, a ne zna ni kako se zove. Okrene prema Zanzi četvrt lica i upita je tiho:

— Kako mu je ime?

Zanza ne odgovori. Jeca jače nategne vrat, ali vidjevši, kako je ona uronila glavu u jastuke, vrati ponovo lice k djetetu. Uživala je, kako siše, sa punim ustima, pa se naprezala, nadimala, istiskivala, samo da dobije što više. Davala mu se punim materinskim žarom. Mislila je, da će ga zamrziti, da će škrtariti sa svakom kapi, a kad tamo, eto, voli ga. I rasiplje se koliko više može. Da ga samo može zovnuti po imenu! Pa mu govori: — Pij, samo pij, pilence moje! Onda malo počeka, pa će opet: —Râno materina! — I poljubi mu tucne nožice, stisnuvši ih obe u jednu šaku kao dva cvijeta: — Jovo, Jovanče! — kliknu poluglasno. Tek kad začu svoj glas, dosjeti se, šta je rekla. Stegne joj se gorak obruč oko srca. Suze su joj padale na gola prsa i na tuđe dijete.

Topla, teška splitska jesen. Čitav grad miriše po vinu, što se nadima u dropu i vri po konobama. Tromi oblaci vise mirno u prostorima, a vlaga i omara pritištu kamen i čovjeka. U kući Šimina zeta spremanje, lijena neka žurba, po sobama veliki putni kovčezi, na stolicama, posteljama, stolovima hrpe rublja i ženskih haljina, postola, šešira, bječava. Među svim tim stvarima vrti se gospođa Anđelina, sa sobaricom i kuharicom, i slažu ih, spremaju, pakuju.

U Jecinoj sobi — to je druga prostorija iza spavaonice, prostrana, udobno namještena sa posteljom od mjedi i visokom bijelom bešikom sa drvenim rešetkama — sjedi Zanza na niskom fotelju i razgovara ispod glasa s Jecom.

Odjevena u putnu haljinu, mršava, žuta, sa prozirnim nozdrvama i suhim djetinjim rukama, govori lagaško i sporo, ustavljajući se na mahove kao da je izdaje sapa.

— Eto, Jeca, ide se. Daleko.

— Samo da vas izliječe, gospođo!

— Bog zna. Il da me izliječe, il da me ukopaju.

— Traje li to dugo?

— Dugo — uzdahne Zanza. — Godinu, a možda i dulje.

— Kad se vratite bit će Šime velik. (To je bilo ime i Zanzina djeteta). Prohodat će doonda. Znat će vas i zvati. A i koješta još. I moj će Jovo biti velik, kad se ja vratim. — Stane za čas, pa nadoda:

— Nesretne smo, mi matere.

— Dok su živi i zdravi, nismo, pa ih nikad i ne vidjele. Da ti se samo mogu odužiti, što si za moje učinila! U ovo nekoliko nedjelja udvostručio se.

— Jest, prasešce malo. Podvoljkast i pupav kao gundelj.

Zanza je nije razumjela, šta veli. To se često dešavalo, pa nije ni marila da pita, nego nastavi:

— Samo ti tako i nadalje s njim.

Gospođa Anđelina uđe u taj čas:

— Muški su došli. Idemo. — Ona priđe k bešici, uzme u naramak maloga Šimu pa ga poljubi nekoliko puta. Mali, dremovan, zakmeza.

— Zašto ga budiš? — reče Zanza dignuvši se, ali u isti čas stara joj pruži dijete, kome ona nekoliko puta pomilova licem glavu i kose i protare mu svojim podbratkom čeoce. Onda podiže ruke i ispod vrata, izvuče otale zlatni puntapet i prikači ga Jeci na prsa. Pruži joj zatim desnu pa htjede da joj nešto reče, ali kao da se predomislila prebaci joj naglo lijevu preko ramena i poljubi je u obraz. Jeca otvori usta, ali nije dospjela da izusti ni slovca. Zanza je istrčala napolje.

Malo poslije, u pratnji svoje matere, putovala je u Davos.

Navečer su sjedili gospodin Šime i njegov zet Toni u maloj trpezariji u prizemlju. Jedan prema drugom, uz okrugli stô, na kome je stajala velika zdjela s voćem. Stari je zobao trgajući dva po dva zrna s velikoga bijelog grozda, a Toni je, oljuštivši krupnu glođvu i stavivši je u čašu s vinom, bockao viljuškom u njeno meso da se što jače natopi.

— Profesor me žestoko izgrdio, kad smo se vraćali sa stanice — reče Toni gledajući u čašu. — Još prije nekoliko nedjelja morala je otići. Sad joj je — veli — i drugo pluće načeto. Ja nisam kriv. Što sam znao i mogao, sve sam učinio.

Stari je šutio i zobao neprestano. Grožđane su jagode u odmjerenom ritmu eksplodirale pod njegovim zubima. Kad je Toni prestao da govori, te su eksplozije napadno odjekivale u malom prostoru. Vidjelo se, da ga to nervozira: prelazio je sad jednom sad drugom rukom preko glave, migao očima i nadizao kožu na nosu. Onda počne opet:

— Nagovarao sam je svaki dan i molio da ode već jednom. Otkad je god Jeca došla. Sjećate se? I vama sam govorio, i mami — a svi ste prelazili preko toga. Čudnovati ste vi ljudi, čudnovata je i ta vaša roditeljska ljubav. Uvijek ste se uznemirili, kad bi se god tužila da je boli glava, ili da slabo spava, da ne jede, da šmrca ili kašlje. Odmah je dolazio ljekar, recepti su letjeli u apoteku, pitali ste je aspirinima, arkanolima, veronalima, kako li se već zovu sve te pilule i tablete. A najednom, kad je stvar postala ozbiljna, postali ste optimistični kao da je ulovila prhut a ne tbc!

Stari baci srdito ozobinu na tanjur pred sobom i brišući užurbano prste servijetom, reče:

— E, bene! Pa šta hoćeš s tim da kažeš?

— Morali ste je prisiliti da ode.

Stari se nakostruši kao pupavac i u jednom mahu nasloni obje ruke gornjom stranom prstiju na stô:

— A šta je nisi prisilio ti?

— Meni nije bilo lako. Ona je uvijek to tumačila na svoj način. Logikom, kakvu samo žene mogu imati. Najprije se izgovarala, kako bi rado vidjela, šta je s Jecom, hoće li biti dobra s djetetom, koliko se čovjek može da pouzda u nju, hoće li dijete napredovati i koješta drugo. Kad se o svemu uvjerila, kad se mali ugojio, onda su je obuzele druge brige. Zna ona, zašto bih ja htio, da ona ode. Da je se riješim. Bolesna je žena za sanatorij. Dosadna je. Zagrižljiva. Neugodna. A kad je bila malo bolje volje, onda, da joj je teško ostaviti me na milost i nemilost služinčadi, šta ću ja s tim malim djetetom, kako ću paziti

na nj, gledati da li ima sve u redu, buditi se u noći kad plače, pregledati... Pa da poludi čovjek!

Stari se već prije digao i ušetao gore dolje po sobi, oko stola, u okrugu, u spiralama. Kad je Toni svršio, ustavi se on prema njemu:

— No, što se toga tiče, dijete ti ne će biti dugo na smetnji.

— Kako to? — začudi se Toni.

— Uzet ćemo ga k sebi, čim se Anđelina vrati iz Davosa. Njega i dojkinju.

Sad se Toni digne:

— To ne. Nikako. Ja ne ću da budem sâm. Kad dođem s posla ja hoću da vidim svoje dijete.

I počne i on da šeta gore dolje, mijenjajući smjer i stranu, sve protivno od onoga kako je hodao stari.

— Ne možeš zahtijevati od mame da trčkara ovamo nekoliko puta na dan.

— Autom je za nekoliko minuta tu — odgovori Toni.

— Auto je i tebi na raspolaganje. U svaki čas.

— To nije stalno.

— Kao da ga niste imali više vi, nego mi.

— Molim, ja ne — odvrati Toni gotovo uvrijeđen.

— Svakako, stvar će se riješiti do malo dana.

— Ona je riješena već danas. Ja ne ću da budem bez djeteta.

— Pa dođi k nama. Uopće otpusti služinčad i preseli se k nama, dok ti se žena vrati.

— To bi mi trebalo!

— Promisli, koliko ćeš prištedjeti.

Toni, manuvši rukom, ne odgovori ništa, samo pritisne električno puce i sjede na sofa u ćošku. Kad je ušla sobarica i počela raspremati stô, reče joj on:

— Donesite kavu.

A stari nadoda:

— I karte — Onda se okrene k zetu: — Hoćemo li partiju trešeta? Meni se ne da biti kod kuće. Tako je prazno.

— Eto vidiš — usklikne zadovoljno Toni — A meni ne bi smjelo da bude prazno!

Poslije nekoliko minuta sjedili su jedan prema drugom i igrali.

U isto je vrijeme bilo živo i u kuhinji. Kuharica, sobarica i šofer već su povečerali. One su spremale, a on je pušio i pijuckao svoj posljednji prst vina. Na stolu, osim njegove čaše, bilo je također prostrto za Jecu, koja još nije sišla na večeru.

— Da već jednom dođe! — govorila je kuharica, masna i gojna žena, sa dvostrukim podvoljkastim kulenom oko vrata i izbočenim, kuljavim trbuhom.

— Dijete je zacijelo zaspalo, al ona voli da je tu čekam. A kad se jelo ohladi i raskuha, onda prigovara.

Šofer se začudi:

— Šta, zar i prigovara?

— I te kako! — usklikne sobarica, suhonjava, mlada ženska, uredno počešljana, u crnoj opravi i bijeloj kecelji, sa širokom bijelom vrpcom oko glave.

— Izbirljivija je od bolesne gospođe — reče kuharica.

— Kod kuće je jela pure i graha, a ovdje mrči nos na karfijol! — nadoda sobarica.

— E da — prihvati šofer — sve su takve! Kad dođu u grad, onda se pogospode.

— Da je samo čujete, kad slučajno nema piva! — reče sobarica. — Uzbuni svu kuću, ne će da jede i žuga gore protiv nas. Al večeras ga ne će dobiti — ja sad ne idem po pivo, pa makar me bacili na ulicu.

— Čini se, da je baš ne volite? — upita šofer.

— Popela nam se navrh glave — samo bi da je **služimo i** dvorimo, kao da je ona jedina u kući. Promislite, ni svoje sobe ne će da spremi! Pa koji bi je vrag volio, kad je takva!

— Meni je ona draga — reče šofer ponešto plaho kao da u sebi misli: iako je takva, pa nadoda malo toplije: — Lijepa je to žena!

U to je zazvonilo električno zvonce.

— No da — reče sobarica porugljivo i uputi se k izlazu: — Nek vam bude!

A kuharica se nakostruši kao stara sovuljaga:

— Ne znam šta ste našli na njoj! Ono crveno zapaljeno lice, krupne ručetine, a noge kao dva panja!

— A bogme, mamice, ni vaše nisu za tango — reče zlobno šofer i pijucne iz čaše.

— Ja sam stara — odgovori ona — ja uopće i ne dolazim u obzir: ni za ljubav ni za tango. Al naša je Lucija daleko zgodnija od nje —

— Šta vi znate! — mane šofer rukom stručnjački — Lucija je imitacija gradskih šinjorina, a Jeca je onakva, kakvu ju je Bog stvorio.

U to se vrati sobarica:

— Skuvajte kavu, odmah — reče — gospoda se kartaju.

Uzevši iz kredence džezvu, kuharica se okrene sobarici:

— Da ga samo čuješ, Lucija! Poludio za Jecom.

Lucija odgovori ljubomornim akcentom:

— Dobar mu apetit!

U taj čas uđe Jeca u kuhinju:

— Dobra večer! — reče i lijeno se dogega do stola. Sjedne i nadoda: — Zaspao je jedva jedvice.

— Dobra večer! — odvrati šofer, a ženske ne rekoše ništa. Kuharica iznese pred Jecu večeru, odreže joj komad hljeba:

— Ako ti je malo, dobit ćeš još.

Lucija nalije iz slavine čašu vode i stavi je pred Jecu.

— A pivo? — upita Jeca začuđeno, skoro srdito.

— Dobra je i voda za jedan put! — reče zagrižljivo sobarica — ovako kasno ne idem u gostionu!

Jeca, bijesna, odgurne tanjure, baci pribor za jelo daleko od sebe i digne se naglo, spremna da ode. Šofer je primi za ramena, prisilivši je da ponovo sjedne, pa reče:

— Nemoj, Jeca! Samo ti večeraj, a ja ću otići po pivo. — Onda se okrene sobarici: — Gdje su čaše?

Sobarica pokaže glavom na kredenc, a šofer skoči tamo, nađe dvije velike čaše i, kuckajući veselo jednom o drugu, izleti napolje. Jeca je pomalo jela, ne skidajući očiju sa tanjura; kuharica je skuhala kavu, stavila džezvu na poslužavnik, na koji je Lucija još prije priredila fildžane, i reče:

— Nosi. Stavi i šećer na stô, jer starom gospodinu nije nikad dosta slatka.

A kad se Lucija uputila k izlazu, okrene Jeca za njom glavu i lijeno rastežući riječi, reče joj:

— Poslušaj, da ne plače mali.

— Zašto sama ne napneš uši! — iskesi se Lucija i iziđe.

Sad je u kuhinji bio mir. Kuharica je brisala posljednje komade pribora za jelo, a Jeca cupkala batačić pečene piletine. U njenu masnom podbratku odrazivalo se električno svijetlo, što je visjelo pred njom.

Domalo se vratio i šofer. Pružio Jeci čašu s pivom, a drugu zadržao u ruci:

— U tvoje zdravlje, Jeca!

Jeca požudno ispije čašu i reče udahnuvši zadovoljno dah u se:

— Baš sam ožednila!

— Pije li se i u tvojim Maovicama pivo? — upita porugljivo kuharica.

— Šta je dražite neprestano? — reče šofer. — Ona vam ne čini ništa. Ona nikome ne čini ništa! Ona je dobra! — nadoda i lagaško joj prijeđe rukom preko crne, masne kose.

Jeca makne glavom otimljući se tome milovanju. A kuharica odveže kecelju i, bacivši je naglim zamahom na bližnji stolac:

— Ne ću da vam smetam! — reče i iziđe, zalupivši vratima za sobom.

— Šta im je danas? — upita Jeca.

— Pusti ih — reče šofer — ispij, pa izađimo u baštu.

— Meni je i ovdje dobro.

— Vani je ljepše — odgovori on, stojeći iza nje i gledajući joj u zatiljak. Onda se prigne i povuče svoje lice preko njezina: — Vani je mjesečina.

Ona opet odmakne glavu:

— Nije mi do mjesečine.

On je stajao iza nje. Spustio ruku na njeno rame, pa sve govoreći dalje o mjesečini i šetnji u bašti, puzao prstima prema

njenom vratu, sve do pod grlo, da joj najzad turi šaku u prsi, a u isti čas je ugrize u zatiljak.

Jeca, koja je držala čašu s pivom za držak, razbješnjela kao vučica skoči naglo, pomakne se nekoliko koraka od njega, pa zasikta kroz zube:

— Opalašu jedan! — i u isti čas baci snažno prema njemu čašu, koja okliznu s njegove glave, udari u kredenc, na kome prsnuše sva stakla žestokom lomljavom.

Šoferu mlaznu krv preko sljepočice.

Za čas se nađoše svi u kuhinji: i kuharica i Lucija i gospodin Toni i gospodin Šime, ovaj sa snopićem karata u šaci. Prestrašeni i začuđeni pitali su, što se desilo, a kad su vidjeli okrvavljenog šofera, uzbrinuli se i uzvrtjeli oko njega.

— Ništa, ništa — govorio je on, držeći maramu na sljepočici. — Jeci je upala muha u čašu pa je htjela prosuti pivo kroz prozor. Čaša joj nekako ispuzla, a ja htjedoh da je uhvatim na letu. Mjesto rukom, dočekah je glavom —

— Vode, hitro vode i jednu krpu! — užurba se Toni.

Jeca skoči, nađe nekakvu krpu, smoči je pod slavinom i poče da ispire šoferu ranu. U to začu kako se gore dreči dijete.

— Lucija, isperi mu ti ranu — reče ona sobarici, pruživši joj krpu, i naglo potrči iz kuhinje.

Gospodin Šime, koji je, dok je Lucija ispirala šoferu ranu, šetao gore dolje, udari najednom srdito onim snopićem karata, što je držao u šaci po stolu i reče:

— Izvedi auto i idimo u bolnicu da te poviju.

Svako jutro, oko devet, a katkad i ranije, dolazio je stari Šime u kuću svoga zeta da obiđe maloga. Lucija je u to vrijeme bila već gotova sa spremanjem soba, a poslije toga bi se zavukla u svoju i tamo krpila ili šivala do ručka. Kuharica se prilično dugo zadržavala na pijaci, vraćajući se obično oko deset, pogotovu odonda, otkad nema gospođe Zanze. Jeca je cijelo jutro bila zabavljena što s djetetom što samom sobom, da poslije iziđe s njim u baštu, a katkad i u gradski džardin ili na obalu.

Tamo je najvoljela, jer je rado gledala gradski svijet i rado se nalazila, gdje je bučno i šareno.

Stari je uživao u svojoj funkciji sretnoga djeda, tetošio unuče, noskao ga, ljuljkao, tepao mu u metatezama, iskrivljenim riječima i slovima u riječima, škakljao ga po tabančićima i milovao po tjemenu, dok je saslo. Katkad bi mu ruka zalutala između djetinjeg čeoca i Jecine sise, u koju je upirao zglobove svojih prstiju.

Jeca se nije bunila. Činila joj se potpuno prirodna ta starčeva nježna briga, i nije, valjda, ni slutila, da bi taj dobri i stari gospodin mogao da krije iza svoje nježnosti kakve druge misli, bestidne možda i pohotljive. On je svaki put, kad je god dolazio, donosio za dijete kakvu igračku, što zvecka ili zvrnda ili pišti, pa kušao da ga zabavi ili nasmije. A ni nju, Jecu, nije nikad zaboravljao, i njoj je donosio ponešto, ispočetka grumen čokolade, slatkiš kakav, voćku, a kasnije po koju maramu, bazarski prstenčić ili minđuše, koji put i kakav stari srebrni novac za njen đerdan, pletu, forintu ili talir, tako da mu se ona veselila kad god je čula da uzlazi uz basamake. Primala je svaki taj dar bez ustručavanja, jer je držala da hoće da je nagradi, što se brine i pazi na dijete. Njegov zet, Toni, zabavljen čitav dan svojim poslom, nije se mnogo brinuo za dijete: kad je ujutro odlazio iz kuće, ono je spavalo, kad je dolazio na ručak, opet je spavalo, samo prije večere bi ga pogledao na čas, uzeo na ruke, a kako nije naviklo na nj, obično bi zaplakalo, našto bi ga opet njoj vratio. Desilo se dva tri puta, u noći, da se probudilo, razdrečilo i ne moglo dugo da se smiri, prejelo se valjda, nadunulo, pomokrilo, onda bi se digao iz postelje i došao u njenu sobu da vidi, šta mu je.

To petljanje i vrdanje muškaraca oko nje bilo je Jeci razumljivo. Nema žene u kući, pa nije čudo, što se oni propitkuju i zauzimlju za maloga. Katkad su joj se pričinjali smiješni: stari svojim djetinjarijama, a Toni svojim strahom, jer je za svaku sitnicu htio da zove ljekara. Iz početka je malo smetalo njino dolaženje, upadanje u njenu sobu bez obzira, da li doji ili leži ili se moli, ali privikla se brzo i na to: pa i kod nje, kod kuće,

ulazi muški svijet, što živi s njom pod jednim krovom, i izlazi, bez pitanja i kucanja.

Jednoga dana dođe gospodin Šime nešto ranije nego obično. Lucija je spremala Tonovu spavaću sobu, a kuharica nije još ni izišla. Stari uđe k Jeci noseći pod pazuhom nešto zamotano, široko, ravno, teško, poput kakve daske. Mali je još spavao, a ona je stala uspravno u dno svoje postelje, okrenuta prema zidu, preplela ruke ispod prsiju i tiho molila. Ostala je u tom stavu i onda, kad je čula da su se otvorila vrata i da je neko ušao. Mislila je u prvi čas: Lucija sa kavom. Ali kad onaj što je ušao nije stupio naprijed, ona se okrene i opazi staroga gospodina.

— Samo ti moli — reče on, naslonivši uza zid onaj svoj zavezak.

Jeca završi molitvu, prekrstivši se tri puta:

— Svršila sam — reče, radoznala, šta je on to donio.

Stari počne da odvezuje zavezak i izvuče iz hartije veliku bizantinsku ikonu:

— Da ne moliš pred praznim zidom!

— Kako je lijepa! — klikne Jeca s oduševljenjem u očima.

— Jest — reče stari — i stavit ćemo je tu nad posteljom.

— Da, a gdje vam je ikonos? — upita ona razočarana.

Gospodin je pogleda začuđeno, kao da ne razumije:

— Šta je to?

— Pa ono, na čemu stoji ikona, i kandilo! — odgovori Jeca. — Pred Bogorodicom uvijek gori kandilo.

— Bit će i to — reče on i nasloni ikonu na gornji dio postelje, gdje su u taj mah padali kroz pendžer prvi zraci jutrnjega sunca. Zlatna aureola oko Bogorodičine glave i ona druga manja oko glave njenoga djeteta bljesnuše kao dvije vatre.

Jeca se ganula. Činilo joj se, da je ušao netko njen, netko njoj bliz i drag u tu sobu, netko, tko će je čuvati i s njom se razgovarati, tako da više ne će biti sama, bez ikoga svoga, u tuđem gradu. Pa iznenada prihvati gospodinovu ruku, prinese je na svoja usta i reče tiho:

— Hvala vam!

On nije otimao ruke. Prepustio je ženi, da je ljubi i govorio:

— Ništa, ništa, samo kad si zadovoljna!

— I jesam, i jesam — odgovarala je ona, sretna, možda prvi put otkad je otišla od kuće.

Malo zatim donijela je Lucija kavu za Jecu. I bijela hljeba i mladog masla i lončić skorupa. Ulazeći udarila je nehotice nogom o vrata.

— Pst, mali još spava — reče srdito stari.

Lucija slegne ramenima i odlibi se van.

Kad je Jeca kasnije dojila maloga, stari se nešto uznemirio, uzvrpoljio, vrtio se uz postelju, na kojoj je ona sjedila s djetetom u naručju. Na mahove bi se ustavio, gledao kako dijete sasne, i govorio zapetljavajući jezik u riječima:

— Znaš, Jeca, kako da ti kažem, znaš, šta vele pametni ljudi?

Ona ga je gledala mirno, gotovo bez ikakve pažnje.

— Vele da mlijeko od žene, kako da ti kažem, pomlađuje. Produžuje život onome, koji još nema dugo da živi.

Jecina se pažnja pojača:

— Ni to nisam nikad čula!

— Jest, jest — zaintači stari — nekoliko ga nedjelja piješ i nekoliko godina život produžuješ.

Sad se Jeca nasmije i prekrsti se:

— V imja oca i sina ...

— Tako stoji u Sv. Pismu, da je neka kći hranila svoga oca svojim prsima —

— U Sv. Pismu? — čudila se ona.

— Jest — reče stari, a onda, oklijevajući ponešto, nadoda: — Zar ti ne bi učinila isto, da te neko tvoj za to zamoli? — Sad je stajao kraj nje i milujući djetetu glavu tiskao je ruku mimo njenu sisu.

— Možda i bih — odgovori Jeca.

— Da te ja zamolim, na primjer — i sjedne uza nju.

Nju obuze stid, kao da je sva gola. Diže dijete s prsiju i zakopča košulju kao da se brani.

Stari reče sa prijekorom u glasu:

— Braniš se od mene! To je isto kao da ne daš gladnu prosjaku parče hljeba! — I vještom joj kretnjom odgrne košulju, turi glavu između nje i djeteta, pa započe da sasne.

Slijedeći dan i druge dane zatim dobivao je bez otpora svoj obrok mladosti.

Kad se gospođa Anđelina vratila iz Davosa, prestalo je sve to. Ona je dolazila k djetetu još prije nego je Toni odlazio u sud, ostajala čitav dan u kući, tako da Šime nije imao prilike da bude s Jecom na samo. Uzalud je vrebao na zgodan čas, izmišljao ovo i ono, trčkarao gore k njoj, čim bi Anđelina sišla dolje. Stara mu je neprestano bila na putu. A i Jeca kao da je izbjegavala, koliko je mogla, da se s njim nađe. Bila je sretna, što ga se kurtarisala. Držala se stare gospođe, nosala dijete po kući, po bašti, bježala iz svoje sobe, kadgod je mislila, da bi je stari mogao napastovati.

— U što je on to zajurio! — govorila je sama sebi. — Pa to se ne da podnijeti! Umrla bi od sramote, da tko sazna, iako tc stoji, kako on veli, u sv. Pismu. Ni Stevanu ne bi mogla o tom što kazati, ni svekrvi, ni svešteniku, ni vlastitoj materi. O vraže, vraže, na što se ona namjerila! Zašto ga samo nije odgurnula nogom onaj prvi put, prošla bi ga već volja kao i šofera, komu je čašom razbila glavu. Svi su oni psi, svi muški, i ne preostaje nego kôcem po njima... A i ovaj gospodin Toni, i on se nekako smuca oko nje, na večer kad mu tast i tašta odu iz kuće, zove je svaki čas, zaviruje u njenu sobu, čim se dijete oglasi, pa i najsitnijim jaukom.

Tako je došla zima i Božić s njom. Obdariše je košuljama, postolima, velikim zlatnim obocima, novcem. A na njen Božić dadoše joj Stevanovo pismo sa dobrim željama i dobrim vijestima o malom Jovi i kako im je sada svima dobro, u kući mir i berićet, krava je tu, nekoliko ovaca, gotovo stado, u hambaru žito, u trapu krumpir. Svega ima — piše Stevan — samo nje nema. I teško mu, da je nema.

Andrija Medulić Alegorija

Crtež — Firenca, Uffizi

Andrija Medulić Zaruke Sv. Katarine

Crtež — London, British Museum

Prohtjede se i njoj da njemu piše. Gospođa joj dala hartije i olovku, pa dok je dijete spavalo, išara ona nesigurnim rukopisom i krivim slovima čitavu stranicu. Sretna je, što im je dobro i što su zdravi i što misle na nju, kao i ona na njih. Vrijeme prolazi sporo, a rad bi da vidi svoje Jovanče i da ga podoji bar jedamput. Ali on se zacijelo odviknuo od materinje sise i srče vareniku kao veliki. Râno moja! Još dugo me k tebi nema! Proć će i Đurđevdan, i Jovandan, i Sv. Nikola, a ona još ne će doći. Nikad ne će doći, nikad više.

Pa se rasplaka nad onom hartijom spustivši čelo na nju kao na pokrov.

Početak je februara bio vrlo studen. Žestoka je bura vijala sitnim prašnjavim snijegom, koji se stiskao uz zidove kuća i uvlačio kroz pukotine vrata i pendžera u konobe, trijemove, stanove.

Mali je Šime nazebao i jako kašljao, teško dihao s punim nosićem, a i vrućica ga pomalo držala. U kući se sve uzvrpoljelo, uznemirilo, pozvaše jednog ljekara i još jednoga, koji propisaše ljekarije i obloge i koješta još.

Gospođa Anđelina, nesnosljiva, nervozna od straha, histerična, vrludala je po kući davajući naloge i opozivajući ih, zahtijevajući sad ovo sad ono, prigovarajući svemu i svakome.

— Da se nije možda otkrio u noći — govorila je Jeci — dok si ti spavala, ili si ga držala na promaji, a možda si s njim naglo izišla u baštu, iz toploga na hladno, po takvoj zimi —

— Nije, nije — branila se ona — nazebao, kako se već nazebe, to dođe i prođe. Uzet ću ga u noći k sebi u postelju, grijat ću ga i paziti na nj, nek se ne boji. Proći će to. Samo neka dođe malo sunca.

Ali stara se nije mogla smiriti. Njoj se vrzle po glavi kojekakve misli s obzirom na bolesnu Šiminu majku, od koje je zacijelo naslijedio slabašna neotporna pluća, a možda i njenu bolest. Do kasno u noć sjedila je s mužem i zetom u susjednoj sobi, raspravljajući o svim mogućnostima, što bi se moglo desiti

zbog Šimina oboljenja, pogotovu zabrinuta šta bi bilo sa Zanzom, da dijete, ne daj bože, nastrada. I poletjela bi svaki put, kadgod bi čula da mali kašlje, da mu uspe u usta žličicu ljekarije ili da mu izmijeni oblog.

Iznemogla od uzbuđenja, brige i nespavanja, jedva se odhrvala snu, pa je svaki put bilo natezanja s njom, dok bi je muž i zet nagovorili da ide kući.

Odlazeći ostavljala je stotinu preporuka: Jeci, da bdi nad djetetom, da ga dobro umota, da pazi kako ne bi izvuklo ručicu ispod jorgana ili se izmotalo iz obloga, a zetu, da prigleda ako kašlje, da mu pruži ljekariju, da mu opipa čeoce.

Prve i druge noći mali se nije budio. Skutrio se uz Jecu, potio se, malo se miješao, al nije ni plakao ni kašljao. Treću noć davio ga kašalj svako malo vremena. Usput bi plakao i grčio ruke. Jeca bi kušala da ga umiri dajući mu sisu, ali teško je sasno, jer mu je nos bio začepljen. U susjednoj sobi Toni se budio, čekao čas da dijete prestane s kašljem, a kad nije prestajalo, dizao se, odjeven samo u pidžamu, pa odlazio prijeko da mu podmaže nozdrve nekom masti i uspe žličicu sirupa u usta. To se ponavljalo nekoliko puta u noći, sve do u zoru.

— Pustite vi to, gospodine — govorila je Jeca — ja mogu i sama. Sad znam kako se to čini.

— Ne mari, Jeca — odgovarao je on — kad se već probudim, onda mi nije teško ni da se dignem. A i tebi je nespretno držati dijete i u isto vrijeme sipati ljekariju u žličicu.

— Kako vam drago — reče ona. — Samo da i vi ne nazebete u tom hladnom jutru.

I on se vraćao u svoju sobu, legao u postelju ali više nije mogao da zaspe. Mučile ga neke misli, koje nije očekivao. Kako je to sve čudno, a ujedno i smiješno. On tu sâm kraj te mlade, lijepe žene, što leži u postelji, u noći, ulazi k njoj i izlazi, i ne treba nego da ispruži ruku — a onda je pokušavao da se oslobodi tih misli, uzimao kakvu knjigu da čita, silio se da razmišlja o poslu, što ga danas čeka, o ženi, koja se još uvijek tuži da joj nije dobro, o tom pustom životu što ga sada vodi, o bolesnom

djetetu, koje bi moglo da dobije upalu pluća, da se uguši u kašlju, i tako malo pomalo zaboravljao na one svoje prve misli.

Iduće večeri porasla je malo vrućica. Pozvali su ljekara, koji je rekao: sve ide normalnim tokom. Vrućica kod djece ne znači mnogo. Ne ide na gore. Katar sazrijeva. Sutra bi moglo biti bolje.

Uistinu mali je lako i rano zaspao, tako da je i gospođa Anđelina s mužem ostavila rano zetovu kuću. Toni je ostao da napiše Zanzi pismo. Pisao je dugo. Rasuo se u sentimentalnostima, nježan sav i raskvašen, kao beškot u vinu. Kako mu je neizrecivo teško bez nje, kako će doskora doći da je vidi, čim dobije odsustvo, za Uskrs možda, kako jedva čeka da je uzme na ruke i ponese i zaljulja kao malog Šimu, da je gleda dugo u oči i da ih dugo ljubi, jedine oči, koje voli na svijetu, više od svojih vlastitih i još koješta puno diskretne erotike. Kad je svršio, bio je uzbuđen kao mlad ljubavnik u nestrpljivom očekivanju.

Bilo je kasno, kad je legao, daleko iza ponoći. Vani je zavijala bura, lomila stabalje ispod prozora i naglo okretala kokotić na strehi, što je škripao u zarđalom jednoličnom ritmu.

Nije se još ni ugrijao, kad začuje da mali kašlje. Čekao je da prestane, ali on sve više i jače, raskašljao se kao da će se udaviti. Skoči i poleti tamo, dade mu ljekariju i omasti mu nosić kao obično. Pa ostade pred Jecinom posteljom da vidi, hoće li se smiriti.

Na ikonosu pod Bogorodicom, vrh Jecine glave, titralo je kandilo, slabo osvjetljujući veliku prostoriju. Jeca je ležala na boku, podbočena o lakat, otkritim prsima, pod kojima je ležalo dijete.

Toni je gledao u ženu, ne misleći više na dijete. Noge su mu podrhtavale pod koljenima, zubi cvokotali.

— Smrznut ćete se, gospodine — reče Jeca.

— Jest, hladno je — odgovori on i prošeta se gore dolje i dođe s druge strane postelje, Jeci iza leđa.

Dijete je međutim primilo sisu i sišući mirovalo. Ona se nagnula nad njim da mu bude laglje. Onda okrene malo lice prema Tonu:

— Sad možete otići.

On ne odgovori, samo pruži ruku i zavuče je Jeci otraga, niz pleća.

— Sav ste kao led — reče ona, uvukavši vrat u ramena.

— Kako si topla! — šane on. Pa razdražen tom toplinom, podigne hitro jorgan i zavuče joj se iza leđa.

Ona je dalje dojila. Nije se ni makla. Samo je polako spuštala glavu na jastuk, i bez ikakva otpora, valjda od obzira ili od slabosti, tiho vapila:

— Nemojte, gospodine! Molim vas, nemojte!

Dva tri mjeseca potrajali su ti odnosi. Nit je tko znao za njih, nit je mislio na što takvo.

Mali je Šime davno ozdravio, dobio ponovo svoje podvoljkaste kolačiće, zaokružile mu se ručice u zglobovima, nabili se butići kao u prepelice bataci. Smijao se već, raspoznavao svakoga u kući, kušao da brblja: gotovo da govori.

Svi su pripisivali to Jeci u zaslugu, bili joj zahvalni i smatrali je već kao svoje čeljade. Po njoj se ravnali, prema njoj sve udešavali, davali joj toliko, da je već u svojim našivačima skrivala malo bogatstvo. Samo je stari Šime nosio prema njoj pritajenu neku srditost, krivio nju, što nije nikad mogao da bude s njom ni pet minuta nasamo, uvjeren, da je to moglo biti, samo da je ona htjela.

Jednoga dana odluči gospođa Anđelina da ode na pijacu s kuharicom. Uoči toga, za vrijeme večere, pripovijedala je, kako joj se čini, da su se izdaci naglo povećali, da kuharičini obračuni ne odgovaraju cijenama robe, da je sve jeftinije nego što ona iskazuje. Stari je osobito zagovarao kontrolu nad kuharicom, bunio se žestoko, što joj se sve prepušta i tek se onda primirio, kad je Anđelina pozvala kuharicu i najavila joj, da će ona s njom sutra u kupnju.

Sutra, čim su one izišle, već je stari bio tu. Jeca je čula auto i zaključala se. Našavši vrata zatvorena, on se zapanjio od čuda:

— E, šta je to! — klikne i zakuca.

— Tko je? — upita Jeca.

— Otvori, ja sam — odgovori srdito stari.

— Ne mogu — reče ona tankim glasom, kao da pjeva. — Oblačim se.

— Hoću da vidim maloga! — zapovijedao je on.

— Pričekajte malo.

Stari je nešto zabeštimao talijanski, pa se uskomešao po koridoru kližući po ćilimu od jute lakovanim postolima, što su škripali u pregibima kao sitni cvrčci. Dva tri put se ustavljao kraj vrata, sagnuo se i zavirio kroz ključanicu. Vidio Jecu već obučenu kako oblači maloga. I razgoropadio se:

— Što ne otvaraš! — pa povuče naprasito kvaku gore dolje kao da će provaliti. — Vidim ja, obučena si! Otvori.

— A kad nije odgovarala, uhvati ga bijes i stane udarati nogom u vrata:

— Vlahinjo! Beštijo! Otvori!

Lucija je doletjela iz prizemlja da vidi, što je ta buka, ali stari se izdrěči i na nju:

— Marš, za poslom!

U isti se čas pojavi Jeca na vratima sa djetetom u naramku.

— Kud ćeš? — upita je on nešto mirnije.

— Na šetnju s malim — reče Jeca i pođe niz stepenice. U trijemu stavi maloga u dječja kolica, izgura ih pred sobom na ulicu i pođe, ne obazrijevši se ni jedamput za sobom.

Otišla je ravno u gradski džardin. Sjela na jednu klupu kraj srednjeg rondela, dovukavši kolica u hladovinu, da djetetu, što je putem zaspalo, ne bude sunce prejako. Bio je vedar majski dan, topao, gotovo kao ljetni. Naokolo po nasadima puno cvijeća svih šara i vrsta, kosovi se provlačili kroz džbunove, a mali se vodoskok naprezao da što jače digne u vis svoj tanki slap. Dječurlija se naganjala i kričala po puteljcima, a na ostalim klupama drijemali starci, brbljale ženske, što su pazile na djecu, ili sluškinje bez mjesta.

Jeca je gledala nehajno taj život pred sobom i prepuštala se svojim mislima. Najvoljela bi, da joj je nekamo otići, daleko od tih ljudi, s kojima živi, ali ne kući gdje je Stevan, nego gdje je

Jovo sam s njom. Stevana se boji, da joj ne pogleda u oči, jer ona će ih zacijelo zatvoriti od stida ili će ih okrenuti u stranu, jer ne će moći gledati ravno u nj kao nekada. Napipat će on tragove tuđih ruku na njoj, što su je milovale u tolikim noćima, dok je bila daleko od njega. I pitat će je, jednako kao onda, kad se vratio iz soldata, je li je tko dirao, napastovao, i da l' je ikome pustila da je podraga ili poljubi. Zna ona za svaku riječ, što će joj on reći, ali ne zna, kako će mu odgovoriti. Sjeća se dobro, kako mu je onda otvoreno odgovarala: — Nije. — Niko. — Glavu bi mu razbila. — Oči bi mu iskopala. — Al što će mu reći sada? Šutjet će, valjda, šutjeti i ne odgovarati, jer lagati ne zna. Radije priznanje, nego laž. Radije neka je ubije, nego laž. Jer ako prizna, vidjet će da ona sama nije kriva. Sve je došlo samo od sebe. Da je nisu gonili, da ostavi kuću i dijete, da služi za novac, ne bi dolazila iz napasti u napast, ne bi je lacmani tako obrlatili, niti bi se ikada spandžala s ikim. Što je ona znala, kakve su sve te njihove mušavede i varancije! Jedan sa cvancikama i ikonama, a drugi sa drhtanjem i cvokotanjem od zime, da mu se smiluješ. Vraga je on htio da maže malom nozdrve i da sipa u nj ljekariju, k njoj je on htio, u njenu postelju, gdje se priljubio uza nju kao pijavica uz meso. Tako je bez htijenja i bez volje —

Najzad se dosjeti, da na nju pada nečija sjena. Podiže glavu: nekakav soldat pred njom. Protrnula je u cijelom tijelu. Tako je izgledao njen Stevan, kad je jednom dolazio kući na odsutstvo. Prije nego je došla k sebi, reče soldat:

— Jes' ti to, Jeca?

Ona ga pogleda malo bolje, ali kako je stajao prema suncu nije ga odmah prepoznala. Digla je ruku nad oči, pomakla malo glavu na stranu i onda rekla:

— Krstane!

— Nisi mi se nadala, a?

— Znala sam, da si ovdje, al tko da ti se nada u ovolikom gradu.

On sjedne uza nju. Zavezak što je držao u ruci, stavi na klupu, kraj sebe.

— Eto vidiš, trevi se i to.

— A što se ti šetaš ovuda u ovo doba. Zar nisi u službi?

— Nisam još — reče on — malo prije sam se vratio sa odsustva, pa ne moram da se prijavim do večeras. E baš mi je drago, što se nađosmo.

— A odakle dolaziš? — upita ona radoznalo.

— Sa stanice. Od Drniša željeznicom, a od Maovica do Drniša pješice preko Lemeša.

— Što rade moji kod kuće? — nastavi nestrpljivo Jeca.

Krstan pljucne daleko preda se:

— Što rade? Dobro im je. Uzorali, posijali, okopali. Štalu sagradili. Kuću obzidali, digli s nje ševar i pokrili je pločom. Bijeli se iz daleka kao crkva. Veselit ćeš se, kad se vratiš.

— Onda veliš, Stevan zadovoljan? — nastavi Jeca.

— Pa i je — odgovori Krstan i dohvativši zavezak počne da ga odvezuje: — E, da te ponudim! Toga ovdje nema. — I pruži joj odmotanu hartiju: — Uzmi jedan.

— Uštipak! — klikne Jeca iznenađena — otkad ih nisam jela!

I odgrize s kraja parče, ostaviši u tijestu jasne tragove svojih zubi. Onda poslije malo:

— A moj Jovo, râno moja?

On je pogleda na čas i odmahne rukom:

— Ah, što! Mladi ste. Lako ćete namiriti izgubljeno.

— Što govoriš? — upita ona uhvativši ga za lakat.

— Doći će drugo i sve će biti kao i prije. Tako je uvijek, kad se dijete otkine od sise.

Jeca skoči, ispusti iz ruke uštipak i zagrabi Krstana za ramena.

— Što je? Što je s Jovom?

Krstan se dosjeti, da ih gleda svijet oko njih, pa reče tiho:

— Umiri se, Jeca. Dijete je umrlo još zimus.

Ona se zaljulja kao da će pasti. Požutjela sve do pod grlo kao vosak. Onda prevuče podlakticom preko čela, uhvati kolica, pa se bez i jedne riječi žurno uputi prema izlazu.

Soldat, iznenađen, ostade nepomičan, gledajući za njom.

Kad je došla kući, Jeca se zatvorila u svoju sobu, izvukla ispod postelje svoj kovčeg i na brzu ruku strpala u nj ono malo stvari, što su bile njezine. Sve, što je dobila od gospođe, ostavila je u ormaru i bili su tu i stari srebrni novci, što joj je dao stari Šime, i broš od gospođe Zanze, i minđuše i kojekakve džidže i nakiti i vitice — sve, sve do posljednje sitnarije. Čak i jedan novčanik, što joj je dao Toni, s jednom hiljadarkom, kojom joj se odužio i koju nije poslala ljekaru u Vrliku, jer nije htjela da takav novac dođe Stevanu u ruke. Zadržala je za se nešto malo sitniša, za svaki slučaj. Onda je podojila maloga, rekla sobarici da pripazi na nj, dok se ona ne vrati i otišla, na stanicu, da priupita, kad polazi prvi vlak u Drniš. Ona će ići kući, svakako će ići. Putovat će preko Drniša i pješice preko Lemeša, u Maovice.

Na stanici sazna, da prvi vlak odlazi u pet sati po podne, a slijedeći sutra ujutro u šest. Vraćajući se kući razmišljala je, kojim da krene. Pođe li popodne, stići će navečer u Drniš, gdje će morati prenoćiti, jer kud bi obnoć pješice preko planine, po nepoznatim stazama. Pođe li ujutro, morat će prenoćiti ovdje, uz onoga čovjeka, koji je noć na noć, ima već tri mjeseca, spavao s njom pod istim jorganom. I odluči se da krene još danas, popodne, i da pričeka u Drnišu dok svane. A onda dalje.

Mislila je da saopći Tonu, kad dođe na ručak, svoju odluku, da mu predbaci, što joj nije rekao, što je bilo s njenim Jovom, jer on je zacijelo za to znao, ali kad je bila s njim, nije mogla da govori. On se nije dugo s njom zadržavao, pa nije ni opazio promjene na njoj. Po danu je obično bio stvaran i poslovan prema njoj, kao da nije bilo ništa među njima. Samo u noći je bio saopćljiv, drugarski, nježan, kao da je njen pravi muž. On je i sada ručao hitro, pogledao dijete u bešici i izišao bez ikakve zle slutnje.

Poslije podne, nešto malo prije polaska vlaka, uzela je Jeca svoj kovčeg i, našavši Luciju u prizemlju, rekla joj:

— Ja idem kući.

— Šta si poludila! A dijete?

— Svejedno. I moje čeka na me odavna.

— Ti ne smiješ ići — vikala je Lucija. — Poslat će za tobom policiju.

— Šta će tu policija. Zovem li ja policiju? Radije javite staroj gospođi da se pobrine, kako će večeras nahraniti maloga. Ja idem da nahranim svoga.

— Al ja te ne puštam — uhvati je Lucija za nadlakticu.

— Šta me ne bi pustila! — reče Jeca i snažnim zamahom lakta otrgne se iz Lucijine ruke. Lucija zatetura, sruši se na tle, a ona izleti iz kuće i pohita prema stanici.

Čim je sjela u vagon, vlak je krenuo. I da je tko htio da je dostigne, ne bi imao dokad. Ali ona se nije ni brinula za to. I onako ne bi se dala, da je vrate, pa makar je rasjekli na parčad. Zavukla se u svoj ćošak u vagonu, svoj kovčeg uza se, ovila ga rukom kao malo mrtvačko sandučе i putovala tako, puna nemira i neutješnih misli. S njom su se vozila dva tri putnika, ali ona nije marila za njih, niti se pitala, tko su ni što su, ni kamo putuju. Jednako joj je bilo svejedno, kojim krajevima prolazi; niti joj je bilo stalo do mora, koje se pomalo gubilo u sutonu. Živjela je u njoj samo jedna misao i želja: da stigne što prije tamo, gdje je njen Jovo. Da stigne tamo, da ga nađe gdje bio da bio: u bešici ili grobu, svejedno, samo da ga nađe i podoji.

Međutim se spustila noć. Vagon je bio slabo osvijetljen, jedva su se razaznavali putnici i stvari u njemu. Ona je zatvorila oči i tavorila tako u onoj tarlabuci željezničkih točaka i treski vagona. Sve se to valjalo sporo, jednolično kao da se putuje u vječnost. Na jednom poče da ječi u njoj bol, kao zvuk u zvonu, i kukala je u sebi i gluho naricala, sve bez suza i bez grcaja ne videći kraja svojoj nesreći. Dugo je ostala nepomična, gotovo ukočena, dok joj ne utrnuše bokovi i noge. Onda pomalo spusti glavu na kovčeg, i tako je obrva san.

Malo časaka prije Drniša probudi je kondukter:

— E ti, probudi se. Sad smo u Drnišu.

U nekoj jadnoj, prostoj krčmi, na početku varoša ukonačila se za tu noć. Krčmar joj je prostr'o rukovet slame u prikrajku,

dao joj nekakav istrošen biljac da se pokrije, a donio i nešto jela, koje nije ni dotakla. Zapitkivao je ovo i ono, ali kako je ona bila kratka u odgovorima, brzo je prestao, naplatio račun i otišao, ponijevši svijetlo sa sobom.

Probudila se u prvi osvit. Digla se odmah, uprtila kovčeg i izašla ne znajući kuda da krene. Čekat će na kakvog prolaznika, da ga upita za put, što vodi preko Lemeša. I nije dugo čekala. Nabasao doskora neki seljak i kazao joj kuda će.

I uputila se.

Jutro je bilo rosno, vedro, obvito tankom maglicom, koja se pomalo sve više rijedila, da potpuno iščezne u prvim sunčanim zracima. Put je bio prašnjav, pun kamenja i udubina. Ona je išla uspravno, odlučno gotovo veselo, kao da je u njoj sve ravno i kao da je ništa ne tišti. Nije se okretala ni ustavljala, niti je za tren smalaksavala u koraku. Sva je njena snaga bila u pokretu. Hitila je naprijed kao da se boji, da ne zakasni.

Onda je najednom zapjevala. Čudnu jednu pjesmu, što tamo na Maovicama pjevaju čobanice na paši, jednoličnu, tužnu, da se nije znalo da li uistinu pjeva ili nariče.

Pod uzbrdicom, što se penje uz Lemeš, prestala je pjevati i usporila korak. Tu je i staza bila uska, neravna, sve sama izbočina. Unaokolo pusta golet, tu i tamo ublažena kakvim grmom smreke, kupine ili visokim strukovima paprati. A pogdjedje, među kamenjem smješkala se na vjetru mlada trava, kao sitna dječja kosa.

Još nije osjećala umora, samo je jače disala i opotila se. Prsi su joj nabrekle i bile teške od punoće. Bože moj, koliko to traje! Rekli su joj, da će stići u Maovice oko devet, a sunce je visoko kao da je podne. Da nije možda zabasala, udarila krivim putem. A bog bi ga znao: ona nije nikad prolazila tuda. Sretne najzad neku ženu, što je kupila suvarke.

— Je li još daleko do Maovica? — upita je.

— Čim zađeš iza onog brijega — odgovori žena — tamo su Maovice.

— Hvala Bogu! — usklikne Jeca i pođe dalje.

— Stani malo! — ustavi je ona žena. — Pomozi mi da uprtim ono drva.

Jeca joj pomogne i odmah se okrene.

— Kud se žuriš tako? — upita žena.

— Zakasnila sam. Moram da podojim dijete.

Kad je zašla iza ovog brijega, vidjela je Maovice. Rastrkane niske kućice, među koštelama i murvama, sve pokrite ševarom, a samo jedna pločama, bijela kao crkva. To je njezina. Stevanova. Ali ona ne ide tamo. Oči joj skrenuše malo niže, ispod sela, na jedno ograđeno parče zemlje, u kome se bijele krstovi. Groblje. Tamo će ona, k Jovi.

Sada poče da je izdaje snaga, koljena joj poklécala i sve se naprezala, da izdrži još to malo. Već je stigla ispod groblja. Tu zbaci s glave kovčeg i sjedne na nj, da dočeka nekog dječaka, što joj je išao ususret. Prepozna ga i upita:

— Simo, znaš li ti, gdje je ukopan moj Jova?

— Kako ne bih znao — odgovori dječak — bio sam mu na ukopu. Dođi da ti pokažem.

Dječak je primi za ruku i povede u groblje. Ona nije mogla da ide hitro kao on. I on je pusti, poleti naprvo, ustavi se kod jedne male humke s krstom opletenim u šarenoj pređi i dovikne joj odonda:

— Evo, ovo je Jovin grob.

Jeca klone na koljena i, protežući ruke, dopuze do humke, već jako obrasle koprivom i kupinom i drugim korovom. Ona se baci preko nje, izljubi najprije zemlju i ona dva sadrena kamena na krajevima. Raskinu zatim zapetljače na košulji, izvuče iz nje obadvije sise, pritisne ih žestoko na onu humku, u drač i koprivu, da su prokrvarile, pa propišta kao kukavica:

— Jovo, râno, vraća ti se maja
i nosi ti dva bijela hljeba ..

A Simo, kad je vidio krv na prsima one žene, prestrašen, pobježe s groblja i pođe da traži Stevana.

† M. NEHAJEV

O BREVIRU STANKA VRAZA

Početkom g. 1837. Stanko Vraz piše iz Ljubljane »dragom bratu« Gaju: »Ja pomljivim okom promatrah sve broje prošavše godine od »Danice«, ter ne nalazih, izimši narodne pěsni, ništa od lagotnog i milog vitja makar ni u drugom odělu. Najviše ima strogih i skoro sirovih komadah, po nešto iz starih knjigah (izjimam s počitanostju Dubrovničane) izvadjenih, ponešto drugimi presretnimi ljudjmi sagrađenih. Ti i ostali pišeš (da s tobom govorim) za našu mladež — nadju domovine, dakle i valja s rěčju, kojom se zabavlja mladež, kojom je serdce momka ili mome ganimo, ne pak rěčju, kojom divane već ponarasli, kamo li rěčju, kojom mudruju sědoglavci, baratiti. I gotovo Ti kažem, da Ti věkoma nećeš sědoglavacah, koji nisu još domorodci, domorodcima učiniti. Šta Te dakle bantuje, gdě ikakav stari kalugjer Zagorski ili Slavonski kaže: Kaj je meni zato, jeli Vukotinović ovak ili onak zaljubljen. Zašto Ti dakle nebi prijimao u svoj list ljubeznivih i drugih lagotnih pěsnih, kojimi se mladež k čitanju i čitanjem k domorodstvu mami, s tim veće, da je »Danica« jedini časopis, dakle encyklopaediski, koj sve kolike grane znanja obuzeti, dužan je.«

Vraz, koji je u to doba bio već ispjevao »Đulabije«, nije zadovoljan, što »Danica« ne prima »ljubeznivih i drugih lagotnih pěsnih« i ljuti se na »ikakvog starog kaluđera zagorskog ili slavonskog«, kojega nije briga da li su Vraz ili Vukotinović zaljubljeni ovako ili onako. Vrazu nije pravo, što i Gaj u svojem domoljubnom listu zapostavlja liriku (»riječ, kojom se srce momka ili mome gane«), i što »Danica« voli riječi, kojima divane ponarasli, ili pače mudruju sjedoglavci. Pjesnik želi u »Danici« više srca; uma mu je odviše.

Začudo je ovaj isti Vraz, koji vojuje za pravo osjećaja, gotovo kod svih svojih komentatora prikazan i hvaljen više kao l'homme des lèttres, dakle kao estetski *spisatelj*, tumač književnih smjerova, kao urednik »Kola« i pobornik pučkoga duha pro-

tiv dubrovčanizma, negoli kao pjesnik. Istina, lirski spomenari po uzoru »Đulabija« imali su epohu svoje mode. Naše bakice iz bidermajerskog doba imale su svoj način ljubavnoga uzdisanja, za koji unuci i unučice nemaju sluha ni smisla. Glosarij »Đulabija« sa posestrimama i zagorskim Laurama iz kruga opata Krizmanića danas je kudikamo manje razumljiv negoli u vrijeme, kad je Stanko Vraz i po svom »građanskom« životu bio putujući bard i ilirski »Minnesänger«, kojega su kitice zaista mirisale svježinom i prirodnim čarom, poput crvenih jabuka đulabija. Ali Vraz nije samo pjesnik ovoga ilirskog ljubavničkog vademekuma. On je prevodilac najljepših balada i romanca svjetske antologije, prvi tvorac »zvonca« (soneta) na hrvatskom jeziku; on je lirik, koji je ostavio nekoliko knjiga svoje poezije, knjiga pjesama, koje su zbilja popraćale svaki njegov životni korak. »Matica Hrvatska« ima u svom posjedu Vrazov portret, u ulju, koji je poslije reproduciran i u crtežu kao popratna slika Stankovih životopisa. Širok crn rubac oko »fatermerdera«, crna kosa bujno češljana nad čelom i crni kaput daju licu okvir tuge ili bar zamišljene ozbiljnosti. Taj Stanko Vraz ima već u svojim zjenicama slutnju svoje teške bolesti, od koje će i umrijeti. Možda je i ova slika zavela potomstvo, da u Vrazu vidi sumornog književnog sudiju i znalačkoga estetika poezije. Njegova polemika o vrijednosti dubrovačkog narječja i dubrovačke knjige uopće ostala je, čini se, i u školskim udžbenicima kao poglavita uspomena, koju je za sobom ostavio taj urednik prve hrvatske revije. Visoka, u vrijeme njegovo doista sasvim neobična zrelost pogleda o potrebama našega književnog razvoja zavela je hvalitelje Stanka Vraza da ga okrune kao književnog teoretika i kritika, oglušivši se mrmoru njegovih stihova. Treba priznati, da je donekle i tehnička (akcentska) nesavršenost mnogoga Vrazova stiha otegotila shvaćanje ljepote i osjećanje topline njegove poezije. Pogotovu je na osrednja mišljenja istraživača filologa loše djelovalo to, što je otkrivena potonja svađa između Vraza i Gaja. Taj fakt, koji u razvitku ilirske književnosti ima samo djelomično značenje, jer je Gaj s tijekom vremena dolazio u sukobe s većinom svojih negdašnjih poklonika i surad-

nika, podignut je osobito knjigom B. Vodnika na stepen tobože nekoga osobitog otkrića o ulozi Stanka Vraza u ilirskom pokretu. I tako se krivnjom istraživača, koji nisu bili kadri primati Vraza srcem, dogodilo, da je lik ovoga našega prvog liričara u književnoj historiji zamućen i zasjenjen.

Poslije rane smrti svoga tajnika »Matica Ilirska« je izdala u sjajno štampanom obliku cjelokupna pjesnička djela Vrazova, kojima je, kao posljednji, peti svezak, pridružena obilna korespondencija njegova, u redakciji dra. F. Petračića. Bit će da je iz te korespondencije ostalo nepriopćeno dosta intimnih stranica, ali i ovako, kako je štampana, ona objašnjava potpuno način, kako se Jakob Frass razvio u Stanka Vraza. Prvih mjeseci svoga boravka u Grazu Vraz nije nipošto na čistu o jeziku, kojim bi se sporazumijevao sa svojim prijateljima širom slavenskog svijeta. Dok piše njemački, njegova je izreka stilistički zrela, gramatički točna. Ali kad uhvati pero da dade oduška srcu u »slavjanskoj« riječi, njegova pisma postaju doista mješavina slovenskoga i hrvatskoga ali i ruskoga i staroslovenskoga i češkoga jezika. Pisma su ta isprva kaotična i po svojoj gramatici i po svojoj ortografiji. Ali je doskora napredak brz i velik. Vidi se osobito jasno u onoj drugoj korespondenciji Vraza Gaju, koja je saopćena od dra. Dežel'ića u Akademijinoj »Građi za povijest književnosti hrvatske«. G. 1834. Vraz još ne savladava ni »češko-ilirskog« pravopisa i potpisuje se čas »Cerovčan« čas »Zerovzhan«. Ali već godinu dana poslije sa svakim pismom Gaju napreduje i Vrazova štokavština i njegova dosljednost u pravopisu, tako da je na početku 1836. g. po stilu već potpuni Ilirac. Miklošić ga radi toga naziva izdajicom, ali Vraz se ne žaca izjavljivati, da mu je šećer slađi negoli »suhi kranjski ovsenjak«, i da ne će zamijeniti korotanske trnine za »mostarsko grožđe i slađane smokve od mora kotorskog«. Prešern u pismu Vrazu 5. VII. 1837. (na njemačkom jeziku) kaže, da je »tendencija naših Carmina i ine književne djelatnosti jedino ta, da se kultivira naš materinski jezik«. Tko ima drugi kakav cilj, teško će ga postići. »Die Vereinigung aller Slaven zu einer Schriftsprache wird wahrscheinlich ein frommer Wunsch blei-

ben. Es dürfte Euch nicht so leicht gelingen den steierisch-kroatischen Dialekt auf den philologischen Authokraten-Thron zu erheben. Unterdessen auch verkehrtes Streben ist besser als Apathie gegen alles Vaterländische«. Prešernu se dakle nije svиđala niti intronizacija štajersko-hrvatskog dijalekta. Na drugoj strani Vukotinović, godinu dana poslije, hvali Vrazu Gundulića ovako: »Gundulića čitajuć našao sam hiljad krasota u jeziku. Ovaj jezik mogu kazati je takav, kakvoga si za klasički i osobito poetički samo misliti možemo. On je mekan, glasan, gibljiv i rječovit, što više trebamo? — Mnogo je razumljiviji Hrvatom, nego srbski«. Na sredini između ovih prigovora Vraz odabira kao svoj uzor jednostavnost izraza narodne pjesme. Nikakva apriorna gramatička gledišta, a još manje politički obziri nisu bili odlučni za izbor Vrazu. Njemu su Dubrovčani odviše rafinirani, u izražaju njihovu za nj ima i manire, a poglavito su predmeti njihove poezije odviše gradski. Gundulić pjeva »Dubravku« pozadinom šume blaženih, no tu bukoličnost poznaje Vraz i iz stihova Torkvata Tassa, pjesnika dvorskoga. Poslanice i heroide, maskerate i prikazanja, sve je to u dubrovačkoj književnosti za Vraza odveć puno arhitekture kamena, kapitela i izglađenoga stupovlja. Vraz voli izvor, ali ne ljubi fontane. On je u svojim pjesničkim ukusima čedo romantike, a pogotovu suvremenik onoga Herdera, koji je izdavao »Stimmen der Völker«. U stvari je Stanko Vraz imao više smisla za primitivizam Prešernov negoli za slatkoglasje dubrovačko. Vraz je kao rođeni lirik odbijao svaku izvještačenost, pa ga je zato i sirovost ženske narodne pjesme zanosila kudikamo više od tradicijom posvećenih stalnih oblika poezije dubrovačke. U sonetu »Predmet pjesnih« Vraz Prešernove stihove »Očetov naših imenitna dela . . .« nadopjevava priznanjem:

Moje žice (preslabe za pjesni
Ratne) poju slovinske ljepote
I obraza Tvoga zrak nebesni!

Stanko ovim riječima ne odbija samo davoriju od sebe, nego označuje točno glas »žica svojih«, da »poju slovinske ljepote i nebesni zrak« dragina obraza. Ne, ovaj pjevač doista nije bio

rođen ni za ratnu budnicu ni za oštru polemiku, koju bi zahtijevala kritička raščišćavanja odlučnije vrste. Stanko Vraz je imao ironije, znao je u svojim političkim pjesmama ugristi prilično. Ali nad svakom njegovom dosjetkom stoji onaj natpis, što ga je stavio kao stihove čitatelju na čelo svojih »Komara i Obada«:

(Mi istina), štivci ljubeznjivi!
Ponješto smo grubi, neučtivi,
Neštujući ničije žolencie,
Nerežući nikom reverencie
Dolazimo k svakom smjela lica
I bez fraka i bez rukavica,
I bez sjajnog na ruci prstena,
I bez bučnog po svitu imena,
I bez sličnog sljeparskoga liepka.
Al na što nam torba tuđeg hljeba,
Našoj slavi tog liepka netreba:
Jer smo djeca značaja poštena,
Istinita i uvik iskrena.

Vraz je jak u svojim zanosima i veseo u svojim nadama, ali kod njega ne bijaše nikada postojanosti, koja bi bila potrebna vođi jednoga smjera. Premda je bilježeći narodne pjesme i njihove napjeve obišao slovenske krajeve od belokranjskih do rezijanskih (kraj Pontebbe), ipak nije ni u tome poslu dotjerao do stručnije vještine, koja bi mu dopuštala svladavati sve teškoće. Isto tako je on, koji pače prima i Kopitarovo dijeljenje na Hrvate, Srbe i Slovence po dijalektima, čitavoga svog života uzalud nastojao da bude štokavac i da u praksi dokaže svoje teorije o prednosti narodnoga oblika nad dubrovačkim. Dok je apsolutni štovalac Gundulićev, Ivan Mažuranić, ostavio u Čengić-agi najizdjelaniji spomenik izraza narodnoga, Stanko Vraz se bori do smrti s loše postavljenim akcentima, rimama na slovensku i dikcijom, koja nikako ne će da bude deseteračka. Koliko se Vraz namučio da suzbije elizije Dubrovčana! Ali čim bi se raspjevao sam, okovi štokavskog stiha postajahu tako uski, da su fantaziji navikloj odmala morale poslužiti i elizije i kajkavske akcentuacije. Za ljubav Vraz upotrebljava riječ »ljubezen« još u onoj blistavoj rapsodiji »Tri moći«, koja pače ulazi i u školske knjige radi svoje snažne i sigurne rječitosti. Ova nesavršenost ili bolje reći nejedinstvenost tehnike verza kriva je, da se Vraz nije mnogo isticao na programima deklamatornih večeri u ono vrijeme, dok je u nas još bilo glumaca deklamatora i smisla za lijepo uobličenu riječ na podiju. A ipak je Vraz od svih naših lirika u svom izrazu najprofinjeniji i u svojoj tvorbi

Andrija Medulić Judita

Crtež — London, British Museum

Andrija Medulić Poklonstvo kraljeva

Crtež — Turin, Biblioteca Reale

stiha pravo čedo one pjesničke epohe, koja je u francuskom romanticizmu usavršila do kraja zvuk i rimu. Stanko Vraz je, može se reći, lirik »an sich« naše ilirske epohe. Preradović, kojega je Vraz vanredno poštovao, ima narodniji izraz i svečaniji patos, ali Vraz nije nigda izgubio one mladenačke naivnosti i seoske svježine, koja je uvijek tamburicu voljela više od gusala. Vraz uzdiše i za Ilirijom i za Hrvatskom samo zato, jer u Hrvatskoj može naći onu idilu života, koja njemu, liriku, treba.

Iz Kranja piše 14. travnja 1841. posestrini Dragojli Štauduarovoj.

Draga moja posestrimo!

Tica se odkrili, kad počimlje jug toplje duvati, prema jugu tražiti prolětja, a ja luda tica, kada vidih prolětje, gdě se je doselilo u Hrvatsku, ostavih Hrvatsku za plećima, kao da zimu tražim. Ovdě ti je sbilja takova zima, da me i u surini trese. Velike planine, koje oko ovoga varoša stoje, sněgom su prěko i prěko pokrivene. Nebo je namrgodilo lice, kao da istom oće sněgom da udari. A sěver — huš — huš — huš! Izmail savršeni izgled marlivosti, sědi kod stola, puši i piše. »A što Vy tak grustny Stanislav Osipović?« Ali toga vam ja dokazat nemogu Izmaile Ivanoviću! Pitajte ticu, koju je bura odnila iz topla južna kraja medju sěverne planine. — Danas ovdě sve od veselja i radosti igra, danas je uzkrs. Děca se po ulicah natěcaju s pisanicami, kriču, viču, směju, grohoću. Sad zaštropoću konji i kola po taracu; rog zazvuči. Ah poštarski voz prolazi! ja potrčim k prozoru. Někakve stare babe kolěbaju se na sědalah, nu ipak bi ja volio sad srnuti na ulicu, sesti kod njih — jerbo pošta ide proti jugu. Ti ćeš se směјati, te kazat opet: Moj čověče, Ti si zaljubljen. Lachen Sie nur gnädige Frau! nu ja nisam zaljubljen ili (ako Ti je draže) ja jesam zaljubljen, nu niti u Milicu niti u Pavlinicu, niti u Minicu, niti u Matildicu, nego u — (Lachen Sie nicht, gnädige Frau!) čitavu Hrvatsku. Hrvatska je meni omilila kao mati, omilila kao sestra, omilila kao draga. Nemogu nigdě mirno spavati, nego u Hrvatskoj, niti neću nigdě mirno umrěti, nego u Hrvatskoj. Naša poslovica kaže: »daleko od očiuh, daleko od srca«, ili »šta oko nevidi, srce nepoželi«. Nu to je laž. Ako je i kod koga istina, kod mene nije! Meni je Hrvatska čim dalje od očiuh, tim bliže srca! Povedj ti ovo suncu Hrvatskomu, oblakom Hrvatskim, i větrom Hrvatskim, i svemu šta je Hrvatsko. Ja sam ti pisao jedan list iz Ljubljane, no jadan zaboravio, da ga zapečatim i odnesem na poštu. Uzrok tomu bila je naglоća, s kojom smo pošli iz Ljubljane, te sam sve na vrat na nos strpao u ormar, medju to i tvoj list. Nu prěko sutra vratit ćemo se opet u Ljubljanu, te ja odmah ću sve prevratit, dok ne udarim na tvoj list, pa ću ga odmah odpravit. Tako ćeš ti valjda obe Jeremiade

na jedan dan u ruke dobiti. Nu oprosti tvomu Jeremii za ona dva puta. Drugi put (obećujem ti) dojt će Solamun. — Nu došo je Dr Krobath, te nas pozivlje, da idemo u jedno selo, za viditi kako tamo puk živi. S Bogom, draga Dragoilo!

Što je Vraz našao u toj Hrvatskoj, kojoj toliko ljubi sunce i vjetre? Našao je prije svega otvorena srca, koja su razumjela njegov pjesnički zanos, a našao je i jedan intelektualni krug, u kojem je već bila moguća diferencijacija mišljenja i ukusa i kakav takav književni život u narodnom jeziku. Kad hoće estetizirati, Vraz piše svojim slovenskim drugovima njemački, sa Hrvatima i Hrvaticama može raspravljati hrvatski. U Hrvatskoj je Vraz mogao živjeti kao pjesnik životom bohema pa mu je Babukić baš šokački pisao: »Kani se ti bukare i flaše, djevojke i snaše i klete cigare, od čega se prsa kvare.« U Hrvatskoj je Vraz mogao naći shvaćanja za veselu umjetnost stiha svoga, za romantičke svoje zanose, za viteške ljubavi i trajna pobratimstva. Ukratko, kod nas je Vraz smio biti pjesnik, a da ne bude čudak. Zato je i prekinuo s Prešernom i sa Slovencima, zato je i primio na sebe muku, da bude lirski pjesnik idioma, kojemu se tek morao priviknuti, a nije sasvim priviknuo čitavoga svog života. Vrazov slučaj ne smije se nipošto isporediti s Preradovićevim. Preradović je, istina, pjevao isprva njemački, pošto je bio izgubio sjećanje na materinsku riječ. Ali ne možemo nipošto vjerovati tvrdnji nekih suvremenika, da je Preradović naučivši hrvatski, postao znamenit naš pjesnik. Preradović je doduše kasno propjevao hrvatski, ali kad je propjevao, njemu se javljaju davno zaboravljeni, ali ipak poznati zvuci. Nije vjerojatno da bi Preradović bio mogao postati tvorac mnogih naših novih riječi, kad bi bio tobože istom za drugovanja sa Spirom Dimitrovićem naučio hrvatski, a još manje bilo bi moguće, da taj »nijemi« Preradović propjeva i pri tome stane pronalaziti sve bogatstvo jezika svoga roda onako, kako je gotovo glazbenom onomatopejom razložio u poznatoj svojoj pjesmi. Vraz naprotiv sasvim jasno uči štokavski, dok pjeva. Pošto je po svoj prilici od guslara uhvatio pravilo, da hrvatski stih treba cezuru, a u ostalom se zadovoljava paralelnim brojem stavaka bez obzira na akcenat, Vraz je od rođene svoje slovenštine i od ljubljene »mostarštine« (t. j. hercegovačkog dijalekta) stvorio u svojim pjesmama neku posebnu jezičnu mješavinu, koja je nažalost kriva, da ga potonje generacije nisu mogle shvatiti onako, kao što su ga shvatila i primila ilirska srca.

No ovaj nedostatak jezika ili točnije ova Vrazova samovolja u akcentuaciji ne može prevagnuti tezulju tako, da bi negativno pokazala Vrazovu pjesničku snagu. Ne imađasmo nikada naivnijega, svježijega i neposrednijega pjesnika. Za primjer neka posluže njegovi prijevodi. Vraz prevodi doduše i sasvim političke ditirambe kao što su Homjakovljeva pjesma o Kijevu i njegova oda Rusiji, Vraz se zajedno s Puškinom obara na »Klevetnike Rusije«. Ali ondje, gdje je originalu najbliži i gdje Vrazov prijevod zvuči poput pjesmice, kojoj je izvor u vlastitom srcu, originali su Thomas Moore (»Irske melodije«) i škotske pastirske pjesmice Burnsove. Vraz je prevodio, kako se po izboru četvrtog sveska njegovih »Djela« može razabrati, mnogi put s obzirom na aktualnost ili političko značenje pjesme. Evo nekih imena: Vodnik (Ilirija oživljena), Kraljodvorski rukopis, Venevitinov (Pjesma Grka). Kvaliteta originala često je i osrednja (Jasikov), no na tim stranicama prvi put su preneseni na hrvatski jezik divotni stihovi »Parisine« i »Šijonskog sužnja« Byronova, tu je preveden posmrtni obred Mickiewiczew, tu pretočeni neki najljepši stihovi Ljermontova. Stih Vrazova prijevoda nije metarski točan, ali je vazda zanosan i na premnogo mjesta po svojoj toplini ravan originalu. Iz svake stranice ove knjige prijevoda izbija sigurna uspomena, da je Stanko Vraz u lijepu stihu uživao više, no u ičem na svijetu. Čudo je već i to, da se u ono vrijeme našao čovjek, koji je umio prevoditi iz toliko jezika (talijanski, engleski, slavenski jezici). No još je čudnije saznanje, da je Stanko Vraz već god. 1841. mogao teoretizirati o romanci i baladi. On se protivi mišljenju »nekoličine između naših domorodacah«, kojima »ova vrsta od poesije nije u ćud, koji kažu, da su balade i romance plod tuđih literatura, te ih ne valja uvoditi u ilirsku literaturu kao stvar, koja s narodnim njezinim duhom ne sudara«.

»U tomu se ja mněnju nikako š njim slagati nemogu, jerbo sudim, da naš narod (kao i svi gotovi ostali narodi) tu struku pěsamah već imade, nu

pod drugim nam imenom poznatu. U koji će razred spadati veći dio naših narodnih pěsamah (ako ih hoćemo da usporedimo polag pravilah estetičnih) — ako ne u razred baladah i romancah? Koji jih odlikuje duh (ako ono oduzmemo, — što svaki narod imade svojeg vlastitoga, značajnoga) ako ne onaj, koji živi u baladah i romancah tudjih narodah. Može se obavěstiti o tome svaki čitatelj, koji usporedi němačke, engleske balade i španjolske romance s našim narodnim pěsmami. Taj se isti priměr može uzeti takodjer od pěsamah ostalih narodah n. p. Talijanah, Francuzah i Romajah (Novo-Grkah)«.

Vraz drži dakle, da ne uvodi ništa tuđe. No on svoje argumente ne traži u teoriji, nego pjeva balade i romance, i da primjer bude jasniji, uvodi i asonancije. Pjesnički užitak i svijest, da je u vlastitom jeziku moguća ista profinjenost ukusa, kod Vraza je primarna. Refleksija slijedi istom osjećaj.

Tumačeći dijelove ove knjižice, za razdjeljak »Prvo lišće« kaže:

Razdělak nazvan »Prvo lištje« sadržava prve radostne i žalostne uzklike vile moje, kad je kao děte, ludo i nejako ostavila prvi put kuću i kolěvku svoju. Tu ona stupkajući često se još i bojazljivo hvata za skut i rukav dadiljah svojih, kao što to biva gotovo u svakog děteta godinah njezinih, pa i sa svim tim još kadkada padne trbuške. Bijahu joj tu dadilje vile stare klasičke i nove germanske i romanske — najpače iz luga romantičkog. Medju lištjem ovim naći češ i takovog, kojeg šuštnja sami su teški uzdasi, a rosa jutarnja gorke suze. »Anfangs sind wir fast zu kläglich« citirati će učenost tvoja L. Uhlanda. Nu oprosti jim; jerbo znaj, narav je děce, da više plaču nego što treba, i na svaku i najmanju negodicu zajauču izza glasa; a rastavi jih s kućom rodnom, s kolěvkom dragom i sa sestricami ljubljenimi, a ti onda gledaj, kako ćeš jih utaložiti, da ti se u suzah neutope i jaukom nezahlipnu. A to isto bilo ti je i s vilom mojom u prvoj njezinoj dobi. Molim te još, pobratime moj! uljudno i to, a ono daj mi poštenu svoju ruku, da nećeš zlo gledati někoje rěči i forme (možebiti tebi nepoznate i neobične), s kojimi ćeš se sastati u razdělku ovom. Ti ćeš iz knjige ove saznati, da su stvari te iz godinah 1833., 1834. i 1835., a ono iz dobe jedne, gdě se ona tek probudila, počimajuć sboriti onako kako je čula govoriti ljude rodnog svog kraja, a rodila se je (kako znadeš) na Malom Štajeru medju Murom i Dravom. A sada ti jih izručujem u oděći tebi ugodnijoj — u narěčju književnom. Samo ovdě ondě nać ćeš tragovah, što će te spomenuti na zavičaj njezin. Zato te molim, čitaj jih kao pravi domorodac. Ako li nisi prijatelj suzah i uzdahah, a ti ništa bolje, nego okrenuvši nekoliko listovah prelazi odmah na razdělak drugi.

Kao motto ovom prvom »Lišću« pjesnik je metnuo stihove Petrarkine, koji govore o zvuku, uzdahu, što bijahu rođeni u doba, kad pjesnik nije bio isti čovjek, koji je sada.

...il suono
Di quei sospiri, ond'io nudriva il core
In sul mio primo giovenile errore,
Quand'era in parte altr'uom da quel ch' i' sono

Ni stihovi Petrarkini ni isprika predgovora ne umanjuju dokumentarne vrijednosti ovih nekoliko pjesama, koje su tako vreli izraz osjećaja, da im je Vraz i u štampanom izdanju dodao točne datume, kad su nastale. Romantični su zanosi i romantične su boli ovih stihova još iz god. 1833., 1834. i 1835. Ali za njih vrijede potpuno oni stihovi, kojima Vraz u »Prvom rastanku«, plače nad prošlom mladošću:

O mladosti! krasna j' bila tvoja
Prva doba, al ode kô san:
S Bogom ostaj! vapi duša moja,
Kô da skrajni zapadnu joj dan.

I kô što mat' metje povrh groba
Dragog čeda ruže i ružmarin —
Ja ti danas metjem, krasna doba!
Na grob ovu pěsmu u spomin.

Muževniji Vraz i sam je zaboravio uzdahe ovih svojih vremena. Očaji neuslišene ljubavi izraženi su gdjekad i u pravim sablasnim slikama. U pjesmi »Preprošenoj« pjesnik mladić resonira poput starca, kojemu je dodijalo živovanje, ali i prijeti byronski:

A da čuješ sada! U ponoćno doba,
Kad, grleć te, lica ljubit će ti mlada,
Raskošju ginula kad budeta oba;
Zaklinjem te, dušo, neobziraj s' tada,
Jer izza te bit će u zračnoj postavi
Ostavljen duh najne nesretne ljubavi
Nu već »s Bogom ostaj!« cvili moja duša:
Evo raj ostavljam bez krivnje i grěha,
Slušaj moje tuge, kojih svět ne sluša:
Gorki jad me prati, ostavlja utěha —

Kano nevoljnika, što ga sred stratišta
Vode da pogube, prem neskrivi ništa.
S Bogom ljuba! s Bogom uz te sve radosti
Sad slědnjiput oko spram oka zablisnu
Srdce s srdcem, duša s dušom se oprosti
Ruka u ručicu slědnji »s Bogom« stisnu...
Ja hrlim, ostaviv uz te krajnu nadu,
Kô starac pram grobu, ko sunce k zapadu.

Jednaka je pozadina pjesme »O ponoći« (sve umukne, mjesec za oblak mine, skrije se zvijezda, studen hlad zapiri, samo moje se srce ne umiri). Jednaki je umor u »Borbi«, gdje pjesnik uzalud vapi za kratkim časima svoga svibnja.

Tržih sladki mir u prašnih knjigah,
Van u ružah pčela traži med;
Platja praha, platja gorkih brigah
Sad je meni uspomene jed.

Iz srdca mi nauk sanke dere,
Mladih mojih danah sladki dar:
Razbjenog se hvatam čuna vère —
Ko razbjenih dasakah mornar.

Sentimentalnoj i to romantičkoj napravi ove patetike lako je naći uzore u njemačkoj lirici istoga vremena. Kletve o nevjernoj ljubi imadu na kraj kraja uvijek sličan oblik, ali ima među ovim najranijim pjesmama Vrazovim, koje su u »Prvom Lištju« već jezično dotjerane, jedna, koja se po svom patosu uzdiže do izvanredne ganutljivosti. U Gracu 15. veljače 1834. datirana je pjesma »Izpověst« (br. 2. zbirke). Ovih nekoliko Vrazovih kitica kao da upravo vape za tim, da budu izgovorene. Pored svih akcentskih mana snaga je izražaja golema, kontrasti obilježeni plastično, stihovi teku sami od sebe, a slike prošlosti združuju se u idilu. Već sam početak »Izpověsti« ima zvučnost fanfara. Obrat u posljednjoj kitici s pobjedničkim usklikom »Ja sam ljubio — eto vijenac moj!« ima snagu apoteoze. A rastanak s ljubom i prijateljima ima iskrenost, koja dopunjuje sjaj uvodnih stihova. Vraz je pisao ovu »Izpověst« sluteći smrt. Na žalost je ova prekrasna pjesma, koju bismo postavili na jedno od prvih mjesta u cijeloj hrvatskoj lirici, sasvim zaboravljena. Nema je ni u našim antologijama, ni u školskim knjigama, kamo bi pripadala već kao uzor romantičke poezije. Žalosno je, što nemamo ni deklamatora, koji bi od vremena do vremena recitirali ove upravo muzikalne stihove. Kao jedan od poglavitih dokumenata Vrazove liričke veličine neka bude ova pjesma u cijelosti spasena na ovom mjestu.

IZPOVĚST.

(Pisao sluteći smrt).

Kad tělesni duša skine tovor
Kad lopata zvekne nada mnom —
Neće mene slavit ljudski govor;
Jer na glavu nemetnu mi lovor
Ni besědah, ni topovah grom.

Dari, světe, tvoi su slěparije:
Otrov med je, pelin cvět je tvoj

Trnje věnac, što ga slava vije,
Žar mu znanja vir, tko iz njeg pije...
Dok krv igra, neznaš šta j' pokoj.

Al prestavljen duh bit će ti blagi;
Jer će prestat smetat njemu mir
Tašti sanci — srdcu toli dragi —,
Travne želje i varavi vragi,
Praznih nadah, neprestan prepir.

Dà! prestat će, šta sad duša trpi,
Spast š nje muke i brigah teret;
Križ će kitit věnac — ne što crpi
Iz krvi se ne žanje na hrpi
Od trupovah — neg ljubavi cvět.

Ti jedino dobro! o ljubavi!
Ti si dušah plemenitih kruh,
Ključ i zvězda k raju, k pravoj slavi;
Rado mladost ja u tebi stravi',
Da još onkraj prati me tvoj duh.

Blago ti nam, gdě pod sunčni zapad
Nadkrivo nas svojim granam bor,
Slušo sladki naših priseg' šapat;
Ustne samo pod cělovma sklapat
Dvijuh dušah věčni ugovor.

O blaženstva! Al već s Bogom, ljuba!
Znaj i onkraj žive ljubvi san:
Za mnom plakat — tašta je danguba;
Dok nas sudna nesastavi truba,
Duh moj k tebi slazit će svak dan.

A ti brate, što ti u prikletjě
Od Mudrice uvede mi um!
Da te Slava věk u věnce splětje,
Razigrava grčkih maslin cvětje,
I tih palmah hindostanskih šum!

I vi bratjo, drugovi na stazi
Rodnog prava... s Bogom, s Bogom svi!
Bili za rod světli vam obrazi!
Bran'te, diž'te, šta nepravda gazi...
Věnac za vas na križu visi.

S Bogom!... Skoro duh će skinut tovor,
Mirno spavat trup pod gomiloj,
Niti marim, bio li nad njom lovor,
Bio l' po světu sa mnom dug razgovor;
Ja sam ljubio — eto věnac moj!

Uz Mažuranića u kancelarskom ornatu, i Preradovića u generalskoj uniformi, građanska halja Stanka Vraza označuje njegovo mjesto pored ova dva velikana refleksije i kontemplacije. Od oca je ostalo Vrazu neko imanje s vinogradom, koji nije nosio ni 100 forinti na godinu. Taj je »imutak« dostajao, te se Vraz hvali svojom slobodom i nezavisnošću. Njegovo dopisivanje vrvi od promjene adresa. Kao đak je mijenjao fakultete, a poslije mijenja svoja sjedišta gotovo od mjeseca do mjeseca. Putuje kao sabirač narodnih pjesama il prateći Sreznjevskoga kao agent slavenstva. Divi se na tim putovanjima čistoti duše narodne. Ali isto tako ne zaboravlja posestrimu Dragojlu obavijestiti, da se u poštarskim kolima uvijek u seoskoj krčmici sastao s kojom ljepoticom. Duha je vazda vedra i živahna. U primjedbama o sebi i o drugima pun šale, koja zna biti i prilično paprena. Njegove satiričke pjesmice, kojima bi bio potreban komentar o danas slabo poznatim ljudima i događajima onoga vremena, imadu pogdjekad klasičnu kratkoću. Ali ono, što nada sve uzdiže Vraza pjesnika, to je slobodna, bezazlena neposrednost njegova osjećaja. U pjesmi nigdje ne sakriva sebe,

pa kao što u svojim pismima niže sitne doživljaje, od kojih se sastavlja šarni i radosni njegov život, tako je i u pjesmi uvijek djetinjski dobrodušan, uvijek djetinjski čist. Riječ ljubav za ovu divnu dušicu Božju znači doista smisao svijeta. U svojim pjesmama popisao je sve zgodice svoga života. Perom idealista, koji se malo brine za velike uspjehe u životu. I ne da se pače ni ikakvim stalnim radom smesti u svom velikom užitku prirode i ljudi. Njegova poezija ima prozirnost i sjaj rose. Naivnost njegovih oduševljenja ima nešto od razjapljenih usta seoskoga momka, koji se divi svojoj »ljubci«.

Ala je lěpa naša Anka!
Da l' je istina? da l' je san?
Tresu se bor i jela tanka,
Navidjajuć joj struk tanan.

U lugu sladki sbor slavuljah
Šuti nje čujuć sladji glas;
Nad njome trepti roj metuljah
Mnijuć da je cvětak nje obraz.

U vrtlju s' dive krasne ruže,
Gledeć taj licah, ustah raj;
Hitri ju hladci grleć kruže,
Da ju odvedu u svoj gaj.

Niz stěnu prska, u dol skače
Brže i brže vodopad,
Gdě, igrajuć se, prst namače;
Da ga poljubi, nosi hlad.

Tako sve čezne da ju prati
I grli, ljubeć nježni slěd;
Samo ja moram ovdě stati,
Gdě me začara nje pogled.

U ovim stihovima sve skače, kao da su pjesnikovi osjećaji zaigrali kolo. Vraz ima vanredan sluh za ton stiha, koji kod njega uvijek odgovara dispoziciji. Ne možemo nikada dosta naglasiti, da kod čitanja Vrazovih pjesama moramo činiti koncesije njegovoj napola kajkavskoj napola štokavskoj akcentuaciji. Od lokalne njegove slovenštine ostala mu je i ljubav za jednosložne rime; pošto u hrvatskom jeziku takvih nema dosta, služio se naprosto licencijom, da je »uzor« naglašavao na prvom slogu straga. Kad se uživimo u njegov jezik, naći ćemo u njemu obilje ljepota. Vrazov je izraz biran, bogatstvo sroka silno. U svojoj metafori nije nikada vulgaran — što je do ukusa, Vraz kao pjesnik ima neobičnu školovanost. Harambašić, koji je iz svoje Slavonije donio prirođenu lakoću u sipanju stihova, zna ipak zapasti u versifikaciju. Vrazov stih ima uvijek sadržine i nije igra riječi. U formalnom pogledu on ga je umio dotjerati i do čisto muzikalnog efekta. Gazele Vrazove rijetki su u hrvatskoj

lirici primjer melodioznosti. Za razliku od »Đulabija«, koje u svom uskom šestosložnom stihu nisu dopuštale mnogozvučnosti, Vraz je u nekim gazelama pravi majstor tonalnoga crtanja. Njegova tužaljka »Ždral putuje toplom jugu u jesen«, ima sa svojim sumornim refrainom u samom zvuku slogova svu težinu monotonoga očekivanja boli.

Po bezazlenosti, kojom uživa život, i po zanosima svoga ćutljivoga srca Vraz je lirik od prvih, ne samo naših. Svaka druga njegova kvaliteta zaostaje iza ove, koja je na žalost kod nas prilično zaboravljena. A kakav bi se divan brevir dao sastaviti od njegovih pjesama, i lijepo udešen, raširiti po domovima onako, kao što su po Njemačkoj rašireni breviri Goetheovi ili Schillerovi. Dragocjena ovakva knjižica oživjela bi shvaćanje velikoga pjesnika, i bila blag razgovor u našim danima, koji su tako malo prijazni lirskom uzdahu.

BOŽANSKI CIRKUS

Kako me danas bole harlekini
i tužni Augusti glupi.
Isuse, na srce mi ranjeno
melem pamuka privini.

Danas bih volio da budem jako ružan.
Da se trese za mnom svjetine rug,
Da budem grbav i u hodu hrom,
I nos da imam vrlo, vrlo dug.

Bol glupih Augusta i harlekina
moj Isuse, toliko me tišti.
Pođimo, pođimo k njima sa majmunom,
koji se mirno pred cijelim svijetom bišti.

Pođimo i sa médom, koji u hlačama
vješto poigrava na štapu,
A poslije za bijednom milostinjom
ponizno pruža svoju staru kapu.

Pođimo i sa bubnjem, čija je siva koža
tako sveta i tako skupa.
Jer bubanj je mrtvo magare, po kome malj
još uvijek nemilice lupa.

Pođimo tako među Auguste i harlekine.
Samo što prije, moj Isuse sveti.
Mi ćemo za njima od teškog bola,
a oni za nama od sm'jeha umrijeti.

Nikola Šop

DVIJE PJESME

OČAJ

Jedan sv'jetli tračak sunca, koji žeže,
pao je na moju izmorenu ruku.
Gledam vene, kako pojednako tuku
ispod tanke kože poput čudne mreže.
U toj čudnoj mreži uhvaćeno bije
moje slabo srce, puno kobnih slutnja.
Varale ga r'ječi, varala ga šutnja...
i sada se samo svojim žarom grije.
U toj sitnoj mreži, koja t'jelo brani
i mozak se trza sapet žilicama.
I navire očaj, i navire tama,
da me gorkim kruhom ništavila hrani.
Jednog ranog jutra, kad se svjetlost rađa,
ili jedne noći, kada mjesec šara,
klonuti će moja misô usred žara
kô na greben smrti, kad udari lađa.
Čemu strašni konac, što ga udes sprema?
Čemu kucaj srca, koji misô njiše?
Čemu čovjek strada, bori se i diše?
Odgovor je šutnja, koja smisla nema.

UTJEHA

A ipak je život svet,
a ipak je divan let.
Radost nadahnuća,
i ushit uskrsnuća
diže nas snagom kreljuti,
diže nas snagom nemira,
da duhom svetim prožeti
budemo vječno raspeti
među tajnama svemira.

Božo Lovrić

SVAKODNEVNA PJESMA

Mi smo naviknuti na život, na njegove dane,
koji se mijenjaju kao i naša misao; na njegove žene,
koje nas mijenjaju kao njegove noći;
na susrete nenadne, na pokrete izgubljene,
na duše bliske i na duše strane,
na časove, kad ne znamo kuda poći
u prostorima uspomena, na čekanje bez pomoći —
mi smo navikli na život, pričvršćeni kô školjke
za kamen uz to trajanje, uporno i oštro,
i volimo ta jutra, što nam vraćaju djetinjstvo,
i korake svoje težine volimo u sjeni,
lutanja, ljubavi, drugove u uspomeni
i mir kô odmor u poljskoj zeleni,
kao poznatu kuću
u neizrazivom čeznuću.
Osjećamo kroz blizinu zbivanja, što nas muče
naše staro srce, što u stvarima tuče.
Tu smo poznanici;
u bolu i u radosti ovih dana,
što jednoliki se čine
mi znamo da imaju žarove i jačine,
i da ni jedan nije bio isti,
i da je svaki drag kroz zamisli ispred daljine
prošlosti, i svaka stvar i biće svako,
sve nam je ljudsku nasladu neku dalo,
veselo ili mračno, teško ili lako,
slast ljubavi, kojom nas je življenje usamilo
il bol, od kog je čovjek kao dijete plako,
sve, što je ljudsko, dirljivo u nas se slilo
kô mnogo zvukova muzika starinskih,
kô poljubaca mnogo il milovanja cvijeća,
kô susreti sa neznanim daljinama
pejzaža i s dubinama
duše neznanaca, što drugovi su naši.
O, taj život naš, kô stara kuća,
vezan je za nas sjećanjem čeznuća,
i kada kao kajanje što smo živjeli, što smo bili,
bačeni s ostalima u neiscrpnom broju
da borimo se za hljeb il' radost tijela il' pobjedu misli,
časovi, što žele smrt, dođu teški i nemili,
jaki kô mračno nebo, što nas prazno gleda,

kad dođu nasilnički u naše srce glasi
ravnodušnosti duše pred svijetom punim leda,
oživljuju poslije borbe zadnjom snagom
umorne slike žuđenih pejzaža
i uzdiže nas priroda, sve skuplja i sve draža
za oči, koje stare,
kô mnogo djece svijetle, kô djevojaka mnogo,
i osjećamo jedno: još živjeti treba,
jer samo jednom bivamo ispod zagonetnog neba;
živjeti samo, živjeti, i ništa drugo,
jer na to smo se navikli, u tom sve je,
kad obični smo ljudi, i to je pjesma crta našeg lica,
i zanos naš, taj ritam svijeta,
to hvatanje za sunce, snagom grabilica.

Frano Alfirević

PUTOVANJE

Putovati, putovati prema dalekim granicama,
gdje sjaju se vode, gdje blistaju glečeri,
pa stajati časak na nepoznatim stanicama,
gdje glas prodavačâ lomi se u večeri.

Putovati, putovati kroz šume, orošene,
u haljama prozirnim od bijelih dragulja,
kraj muzarâ blagih i livade pokošene,
kraj djece, što grade kućice od mulja.

Putovati, putovati u plave daljine
i prezreti ženu i boli od svijeta,
za oblake bijele i plave čistine,
za rosne svježine gorskoga cvijeta.

I sa mnogih stvari veo tajne dići
sa putom u beskraj i u bezdan visine,
ali nikad sjaju svojih žudnja stići,
jer sami bi visovi postali nizine.

Jeronim Korner

SELJACI ZAHVALJUJU JESENI

Teško smo se, teško mučili
Od proljeća do sada.
Znajući, u siromaštvu se strada,
Muke smo podvostručili.

S volovima i konjima smo vukli
Od jutra do noći.
I njih i sebe smo tukli,
Krvave bile su nam oči.

Nebom su molitve plovile.
Ruke zemlju rovale.
Sumnje nade prepolovile,
Brige nas trovale.

Dok nisi ti došla, jeseni,
Najdraža majko svijeta.
I donijela nam hljeb pečeni,
Mirisniji od cvijeta.

I vino jače od smrti,
Sablasti u crnini.
I radost, od koje život se vrti,
Virom slasti k dubini.

Hvala, jeseni, hvala,
Za spas od bičeva glada.
Hvala, za hljeb što si dala
Nama, čuvarima rada.

ZEMLJA UMIRE

Sve tiše, zemlja diše.
Suncu tužnom zbog umiranja druge
Zlatna kosa ispada sve više.

Sve tiše, zemlja diše.
Vjetar se pritajio u granju.
Nije mogao izdržati više
Jauknuo, stresao lišća na nju.

Sve tiše, tiše, zemlja diše.
Sunce drhti i žuti.
Sumrak mu po licu krvlju piše,
Umire, vuka je čuti.

Sve tiše, zemlja diše.
Zvijezde je ugasio zadnji joj uzdah.
Mrakom se k selu šulja strah,
Pokoj spavača vampir siše.

MISLI ORAČA

U nama se često misao budi,
Kakva će godina biti.
Hoće li se sunce u zemlju zaljubiti,
Ružmarin zlatni kititi joj grudi.

Da nam sa toplih mirisnih dlanova
Cjelivanih od znojne muke,
Jesen ponudi svakovrsnih plodova
Svojom, iz svemoćne ruke.

Jer makar smo jaki ko stoljetni hrastovi
Siromaštvo nas veže u konopce duge,
I vuče kao da smo robovi
Putem najcrnje tuge.

Smetištima grada, o bože, ruga.
Nas sinove plavokosog proljeća,
Nas tkalce nebeskih duga,
Rođene u travi kraj zvjezdanih svijeća.

A zemlja plače, zemlja nas doziva.
Glasom srne, mirisom otave.
Ne čujemo zova od boli i strave,
Zemlja nas proklinje, gromom poziva.

Vlado Vlaisavljević

PJESMA O DRVENIM LULAMA

Istočnjački trgovci s prvim lastama dođoše u naš grad
u svilenim, žutim kaftanima s ćilimom o rame.
Na trgu pred vodoskokom nuđaju šarene predmete,
svirale od vrbe djeci i lutke voštane a ženama vezene marame.

Mnoge dječje oči požudno upijaju fenjere od papira,
što vise na dugim motkama iznad prosijedih glava.
Viču trgovci u turbanu, a djeca uveče govore:
To je Aladinova svjetiljka, a safir su oči udava.

Uzet ću dvije bijele drvene lule,
što leže pored starih mjedenih toka.
Tko zna, da l' ne ću još ovu maglenu večer
mirisom gorkoga drva osjetit omamu istoka?

Pričam ocu: u Misiru crveni ibisi oko lotosa lete,
a u Pekingu sijedi starci nargilom traže mira.
Večeras ću u uskoj ulici dlanom dotaći djevojčin dlan,
a ona će drhnuti od toga, što je nečija ruka dira.

SAN

On je moj stari znanac: mag iz Tisuću i jedne noći, starac iz perzijske priče o vili i patuljcima. Brada mu je srebrna kao mliječna staza u zimskim večerima, a oči mu sjaju sjajem blistavih topaza. Pred noć iskrsne iz najtamnijega kuta hodnika i nečujnim korakom zastane ispred vrata moje sobe, pa tiho zakuca. Tada se nešto krene u meni i u svim stvarima oko mene i mi se zgledavamo u strahu i čuđenju. Dok on gasi svjetiljku na stropu, ja osjećam da tonem, nestajem u ambisu zelene magle i da me nema više.

Viktor Vida

SLAVKO KOLAR, PETRINJA

JUTRO U PIŠKOROVCU

Ne sluteći nikakva zla pedeset je kitnjastih kravskih repova mahalo nemarno i flegmatično. Sa svake strane dugačke staje njih dvadeset i pet komada, svake boje i mjere. Ovamo treba pribrojiti još i dva bikovska repa, koji se od kravskih odlikovahu tek žilavijom, snažnijom konstrukcijom.

Između tih repova, kao kroz aleju bizarnih, živih lepeza, po oširoku, taracanu hodniku umorno se i tromo šetao stari »švajcar« Janez Dolinar. Tko i ne bi znao, da je g. Dolinar proslavljeni majstor u trapistima, švarcenberzima, ajdamerima i drugim sirarskim delikatesama, dokučio bi lako kakav mu je poziv već po njegovoj figuri. Sav je bio u stilu. U široku sivu kaputu, pristojno trbušast, na kratkim, teškim nogama, uvijenima ispod koljena u žute, malo pljesnive kamaše, on je, kako je i dolikovalo njegovu zvanju, bio bijel kao mlijeko, okrugao kao sir, a po sjajnu zatiljku i drhtavu podvoljku moglo se zaključiti, da je bio i mastan kao maslac.

Na duguljatim prozorima iznad betonskih valova i rogatih goveđih glava crnila se noć, dok je sa stropa nekoliko električnih žarulja, ovijenih žućkasto-musavom paučinom, turobno škiljilo, davajući čitavoj staji, onim glomaznim životinjama, onim otrcanim i tromim kravarima, pa čak i samom starom Dolinaru nekakav pospanofantastičan izraz.

Bijahu četiri sata izjutra i prema tome vrijeme jutarnje mužnje. Staja bijaše već »izđubrena« t. j. očišćena, sječka nabacana u betonske jasle.

Sjedeći na jednonožnim stočićima pet je kravara, uprvši glavu u kravske slabine, hvatalo i vuklo meke sise punih vimena, iz kojih su jednoličnim taktom šickala po dva tanka i bijela mlaza mlijeka u limenu muzlicu, fino šumeći i pjeneći se. Mirisalo je mlijeko toplo i otužno i taj se miris miješao s kiselim zadahom džibre, što je još od jučer zaostala u valovima.

Plovili su ti aromati, divno harmonizirani s vonjem stajskoga gnoja, s mutnim isparivanjem krupnih goveđih tjelesina, pikantno poentirani oštrinom amonijaka, koji je malo grizao oči. Nevidljiva ta magla vonja i mirisa uvlačila se u zidove, u odjeću, u kosti i meso, pa čak valjda i u duše, kako se izrazio neki poetično naštimani agronom — stažist.

Bijaše tiho. Čulo se samo odmjereno koracanje gospodina Dolinara, šumno žvakanje životinjskih čeljusti i šušanj sijena, a kadikad bi zveknuli lanci.

Pomuzavši jednu kravu čovjek bi ustao i pošao k drugoj. Stolice nije trebao da rukom prenosi, jer mu je ta bila na nepatentiran, ali opet originalan način privezana kajišem ispod pasa, a uza sam tur. Kako je takav stočić imao samo jednu nogu, u onom mističnom polusvijetlu činilo se kao da je nesretnom kravaru pravo iz tura izrastao kusat, krut repić.

No i pored toga repa vlastelinski je kravar od svih kasta ljudskoga društva stvorenje svakako najneobičnije. On je na poslu, t. j. u staji, od tri sata ujutro pa do debeloga mraka. On za svetak i odmor ne zna, osim kad vidi drugove svoje, kočijaše, gdje svetkuju oprani, očešljani i paradno obučeni. On je — vlastelinski kravar — naprotiv i svetkom i petkom nevjerojatno musav i čupav i premda brade ne nosi, ne može se reći, da je ikad pravo obrijan. Na toaletu uopće ne pazi mnogo. Košulja mu je neoperivo musava, dok mu rukavi i tur zijevaju nepristojno i neumorno. Stajskim je vonjem impregniran do kosti. Kad bi se u devet voda oprao, on bi (po mišljenju jednog gospodarskog stručnjaka, starije škole) još uvijek pripadao više u goveđe nego li u ljudsko društvo. A opet, kad bi se takav vlastelinski kravar u svoj svojoj ljepoti stavio uz neku gojnu, solidno očišćenu i okefanu svoju klijenticu, vlastelinsku kravu, kakav bi to bio kontrast!

Pa ipak kravar je biće sasvim blago i pitomo, premda u krupnoj riječi i psovci ne zaostaje nimalo ni za jednom sluganskom strukom. Ali to je samo na jeziku, nešto od navike i odgoja, a nešto zbog održavanja ličnog ugleda pred životinjama i ljudima.

Čisteći i timareći tako svojih deset do dvanaest grla krava, izvlačeći iz staje i gnoj na gnojište i kante mlijeka u mljekarne, dovlačeći krmu i stelju, vlastelinski kravar gura svoje dane kroz dugačke staje iz dana u dan, bez velikih i opasnih misli, tiho i predano.

Zna doduše i on da se naljuti, ali to je zbog kakvih vila, koje mu je kolega zametnuo ili zbog kakve češagije ili tačaka. Ali za ozbiljniju bunu uvijek inicijativa dolazi od žene, jer ona ima i prilike i vremena da vidi i osjeti, kako su ih na deputatu prikratili, kako su im lošu zemlju dosudili, kako im mjesto drva neke kvrge daju... E onda i njemu duša usplamti i srce ga stegne! — — Onda se ruše bogovi i sveci, onda se velike odluke stvaraju.

Toga jutra međutim bijaše tiho, gotovo tiše nego obično. Tu i tamo bi netko opsovao oca i mater kojoj nemirnoj kravi. Netko opet, nakašljavši se najprije od srca bi uzdahnuo, kako ga krsta bole ili kako mu noga od »rematizma« drami. Joža Koštrban bio načeo — jer je Joža morao da brblja makar što — najnoviju senzaciju, kako je sinoć žena špana Miška nemilo operušala Marišku Ginderu, kad ju je uhvatila da u mraku sa španom nešto šuška.

Međutim, ili što su tu historiju svi isto tako dobro znali, ili jer su im mozgovi još drijemali, ta senzacija nije u to rano, mračno jutro mogla da izazove nikakve življe diskusije. Čak ni Lojza Ginder, Mariškin muž nije rekao ni riječi, nego je mirno i pažljivo muzao svoju kravu Gramatiku.

Zamuknuo dakle Koštrban i opet se čulo jednolično šuštanje mlijeka u limene muzlice, sito stenjanje pedeset snažnih životinja i meki koraci staroga i okruglog švajcara Dolinara.

Najednom se širom otvoriše velika vrata. Komad nemirne proljetne noći s hladnim, maglovitim zrakom banu u staju, zatalasavši, uzbibavši onu sumornu atmosferu. Još je veći, premda nevidljivi nemir izazvala pojava oniskoga ali krupnog i impozantnog gospodina.

Lovački šeširić na mesnatoj glavi, kratka bundica i par sjajno olaštenih čižama. Pogled suveren i strog, unatoč nosu, koji se i

pri onom blijedom svijetlu prilično rumenio. Dostojanstvu je mnogo pridonosila prosijeda šiljasta bradica u zubima dugačka, mirisna cigara, a u čvrstoj šaci mesarska glogova palica.

Kroz aleju kitnjastih kravskih repova, ispod širokih kravskih trbuha, pronio se jedva čujan šapat:

— Derektor! — — —

Fantastične kravarske figure, sjedeći na onim štrljcima podviše se još jače pod meke životinjske slabine, a muzlice zašumješe još življe i glasnije.

Sa bijele, okrugle glave starog Dolinara kliznula siva kapica, kao saonice niz snježni brijeg:

— Dobro jutro, gospon derektor! — —

Mjesto odgovora kratki se kažiprst gospodina direktora nemarno dotaknuo oboda šešira. Pored cigare kroz zube se provuklo u mutnom, neprokašljanom baritonu suho pitanje:

— Ima li što novo? —

— Pa baš niš' takvoga, gospon derektor! —

Direktor sađe dalje kroz špalir svojih krava, a za njim, u odmjerenoj distanci, capkaše sad nešto življe stari Dolinar. U toj šetnji mudri je čičica pažljivo škiljio, da vidi, da li direktor odbijajući dimove iz cigara pravi kolutove ili ne. Po tome se naime moglo zaključiti, da li je dobre ili loše volje, a to je opet bilo od goleme važnosti za sve živo na vlastelinstvu piškorovačkom.

Najednom se g. direktor zaustavi baš pred kravom Gramatikom pa se obrecne na Janeza Dolinara:

— Šta su se, molim vas, te krave toliko uzmahale repovima?

Faktično je mahala samo krava Gramatika, a tužni Lojza Ginder izvlačeći baš posljednje kapi iz njenog vimena, javio se uplašeno, kao da je on kriv:

— Ja ne znam, molim lijepo, ja — — —

— Tebe nitko ništa i ne pita! — otresao se direktor, a onda se ušeprtljio stari Janez Dolinar:

— Alzo, dakle, jaz — — ja ne znam! Možda zato, što dolazi proljeće! — — —

— Hm!? — —

Doista Gramatika je mlatila, za tu sezonu, previše nervozno svojim kitnjastim repom, premda nije bio vidljiv nikakav uzrok. Zagledao se g. direktor u nju i u njen rep strogo i ozbiljno.

Nakon meditacije od nekoliko minuta, u oku gosp. direktora kao da je bljesnula jedna ideja. Izvadio je notes i olovku, a onda sat. Naslonio se na stup. Da bi bio nesmetan u promatranju i u svojim mislima, otpustio je jednim migom čiču Janeza, da ide svojim poslom. Ovaj je to razumio i odšuljao se na prstima.

Dotle je vani carevala noć. Između nemirnih, garavih oblaka tu i tamo zatitrala bi neka drhtava zvjezdica, kao da se sanjivo nasmiješila. No ni taj fini smiješak, ni blijedi i slabašni mlazovi svijetla, što ih propuštaju dugoljasti i musavi stajski prozori, ne mogahu razbiti mrkloga mraka, u koji je utonuo sav široki majur piškorovački. Ista ova kravska staja protegla se u toj pomrčini dugačka i sablasno bijela, kao kakva gibanica u golemoj, crnoj tavi. Ostale zgrade: dvije konjske staje, nekoliko stambenih kuća, pa grdni magazin bjelasahu se u tami kao spomenici na groblju, dok se tvornica špirita s visokim dimnjakom, te još nekoliko neobijeljenih zdanja i čardaka na periferiji majura tek razaznavahu u čudesnim konturama.

Premda je radni dan već započeo, jer su kočijaši i kravari od tri sata bili u staji (čim je pod rukom noćobdije Kica odjeknulo nemilosrdno zvono), na majuru je ipak još vladala tišina. Zrak je doduše bio nemiran, i vlažan proljetni vjetar prolijetao je jogunasto između svih tih građevina te je negdje, na nekakvu tavanu, okno od vremena do vremena tresnulo. Iz mljekare se čula šuplja lupa limenih kanti. Kroz mrak bi muklo odjeknuo teški korak nečijih potkovanih čižama ili topot kopita konja, koje su vodili na bunar. No svi ti zvuci, nepovezani, dolazeći tek na momente, kao udarci sata na tornju, kad bi zamuknuli, samo bi uvećali opću tišinu i mir.

Djeca su još spavala, a i žene. Tek se žena špana Miška, Treza, prevrtala u svom krevetu, uzdišući i moleći se Bogu usrdno i vruće, pa onda opet psujući gadno i znalački. Naizmjence... Nikako se nije mogla primiriti od sinoćnje bitke, kad

li je ono operušala Marišku Ginderovu. Možda bi se kako i utišala, ali Miško te noći nije uopće kući došao. Znala je ona, da je to od straha pred obračunom. Ali da zlo bude veće, sigurno je otišao k Mariški na spavanje. Onaj Mariškin dronjak od muža uklonio mu se za dobar sajtlik rakije.

U drugom krevetu i u drugom kutu prebirala je zrnca krunice njena mati Dora. Zveckalo je čislo i usnice su šaptale Zdrave Marije. Ali kad bi Treza završila svoje psovke i s plačnim uzdahom započela molitvu, onda bi stara Dora zasiktala i zacvililа, kao nenamazani točak.

— Zadaviti bi trebalo tu mrcinu prokletu, koja ženi muža otima i tuđe novce traje, strijela božja pukla u nju! Je li takvo stvorenje vrijedno da po zemlji hoda i da ga sunčece božje grije?! Ah, dragi Bože, previše si dobar! Previše spor! — —

Pa opet bi smireno i pobožno zašuštala šaputava molitva: Zdravo Marijo, milosti puna...

U isto je vrijeme lunjao nesretni špan Miško po majuru. Podijelio kočijašima zob i onda se ušetao kroz sve staje. Nigdje mira ni pokoja. Nije bio sposoban ni za šalu ni za ozbiljan razgovor. Muka mu je ispunila srce, pluća i sjela mu na dno želuca.

Stalno mu pred očima te dvije žene: njegova zakonita, Treza, i ona grešnica Mariška Ginderova. Prva je bila tanka i suha, sva ušiljena kao preslica, a zla i opasna kao vještica. Druga, Mariška, bijaše beštija, to se zna. Ali je bila okrugljasta i sočna kao jabuka, a vrckasta i vragometna kao ždrebica. Doduše, bila je i bezobrazna, nenasita i nevjerna, kao kuja.

Jedne se ne može riješiti, a bez druge mu nema života! — — Ne će se to dobro svršiti! — — — Osjećao je on to u svoj svojoj nutrini i zato mu se oko zamutilo, poklopilo kao da je u teškom mamurluku. Zato je i korak njegovih čižama odzvanjao umorno i nesigurno.

Čudio se samome sebi. Koliko je on te ženskadije prometnuo kroz svoje šake! I mlade i stare, i zgodne i nezgodne, jer on mnogo izbirljiv nije bio (kao uostalom nijedan pravi muškarac u Piškorovcu). »Brstio je on to zelje«, kako se to u piškorovačkom žargonu govorilo, od početka svoje karijere. Otkako je još kao deran postavljen za ždrebičara, pa još više, kad je avanzirao na kočijaša, a pogotovu se obilno sladio otkad se dohvatio časti prvoga špana.

Značilo je to biti »bog bogova«. Prvi iza direktora. Jer svi ti školovani, učeni agronomi razni »stažisti, vježbenici, sve neki inžiniri, sve su to učena gospoda, koja u kancelariji vode nekakve račune i knjige, a poljima i stajama mudro šetaju, ali nijedan još ne zna oštro poviknuti, niti valjano opsovati a kamoli batinom zavitlati. Pored toga, nijedan se baš dugo ne održi u Piškorovini, jer gotovo svaki reži na direktora, snujući urotu, a ovaj svakoga za vremena ekspedira. Špan ili majur-gazda naprotiv ostaje. Njegov je rang formalno malen, ali on je osovina, oko koje se sve kreće. Kao narednik u vojsci.

Zato se pred španom, pa još takim, kakav bijaše Miško Ban, sve muško uklanjalo, a sve žensko poslušno povijalo i popuštalo. Uživao je on kao paša. No te bi zgodice došle i prošle i zaboravljale se do prve prilike, jer je Miško volio promjenu. Ali kod Mariške je zapeo. Ni sam nije mogao dokučiti, čime ga je očarala. Ili mu je dala štogod da popije ili je baš tolika majstorica u ljubavi. Ništa mu ne pomaže ni njegovih pedeset godina, (ili su mu baš te godine krive?), ništa sva njegova prokušana i svima poznata mudrost i lukavština. Sve je to maglom obavila Mariška Ginderova i on u toj magli vidi i osjeća tek jedno, da bez nje ne može. Ne može! — — — Ona mu je i sreća i nesreća, blaženstvo i propast!

Pa tako i sada, kad se boji da na oči dođe onoj svojoj Trezi, jer zna, da ga čeka vika, krika, rusvaj i lom, toliko još više strepi zbog Mariške. Da ga ne bi ostavila radi te njegove vještice, jer ova, gdjegod je sretne, srlja na nju kao bijesno pseto, pa to dodija i ovakvoj besramnici, kakva je Mariška. A on je obraniti ne može i ne smije. Jedno, Treza mu je zakonita žena, a drugo, Treza bi i njemu u oči skočila, jer se ona nikoga na svijetu ne boji. Zato je on i sinoć neslavno izmaknuo, čim je kroz polumrak opazio ono dobro mu poznato sivo oko i onaj kukasti, šiljati nos. Izmaknuo je i ostavio jadnu Marišku babi na milost i

nemilost. Ljuta je sad nesretnica na njega i prezire ga, kao kukavicu. Durit će se sigurno i uhvatit će se opet s »paradnim« Jankom, kome ju je jedva preoteo ili s kojim drugim, jer i onako k vragu gleda i nastoji da i njemu nabije rogove...

Sve te brige, muke i jadi rovahu po krupnom srcu Miškovu. Nervozno je čupkao svoj veliki crni brk i svaki čas zagledao na sat, kome je debeli lanac visio preko prilično tusta trbuha. Ah, samo da mu je doći do Mariške, sve bi on to izgladio!

Međutim, na »Gradu«, glomaznoj jednokatnici što je u malom parku, među mrkim smrekama dostojanstveno drijemala, svijetlilo se nekoliko prozora: znak, da je g. direktor ustao. Mogao bi ga pozvati zbog kakve nove naredbe, pa teško Mišku, kad se ne bi tu našao. Zato mu je vanredno dobro došlo, kad je u tom bolesnom, očajnom tumaranju od staje do staje naišao na g. direktora, gdje stoji s notesom i satom pred repom krave Gramatike. Znajući da takve meditacije podugo traju, on je, gromko se nakašljavši, ponizno skinuo kapu, nazvao »dobro jutro« i ne dočekavši odgovora, mudro i oprezno šmugnuo u mrak.

Uza samu obalu potoka Blatnice, koja je prosijecala Piškorovinu, a nedaleko od kravske staje šćućurila se stara kućica. Visok ju je i glomazan krov poklopio, kao prevelik šešir dječju glavu, a musavi zidovi kao da su zaglibili u debelom blatu sve do minijaturnih prozorčića.

Gadna je bila ta kuća. Niska, zagušljiva, vlažna i smrdljiva. Ali Mišku je bila mila, jer je tu stanovao kravar Ginder, to jest njegova Mariška. Lako bi Miško izradio kod direktora njoj i bolji stan, ali nijedan mu ne bi bio toliko priručan i zgodan, da se k njoj neopazice ušulja. Između njega i Lojze Gindera vladao je tihi sporazum. Lojza bi otišao k svojim kravama, a Miško k Mariški.

Bile su tu četiri sobe, u kojima je stanovalo 6 familija (to jest roditelji, djeca i još kakav zet ili snaha sa svojom djecom). Prva vrata lijevo bijahu Mariškina.

Njena je porodica bila malena: muž, mati, šestogodišnja kći Zora, derište, koje joj je za uspomenu ostavio neki Rus.

Ma da je bila tama kao u tunelu, ma da su uza sam ulaz stajale nekakve kante, iz kojih je udarao kiseli zadah napoja i parenoga krumpira, premda je Miško bio krupan i težak čovjek, ipak se on tiho i nečujno ušuljao u sobu. I tu je vladao mrak i tišina. Čulo se jednolično hrkanje Mariškine matere. Zrak otežak.

Miško, osjećajući se tu kao kod kuće, ali sad u brizi i strahu pred srdžbom Mariškinom, došuljao se na prstima, tapajući po tami, do njena kreveta i polako sjeo. Ona se nije ni maknula. Po zadržanom dahu on je osjetio da je budna, pa joj onako napamet, ništa ne videći, blago položio ruku i napipao okruglo, meko i toplo rame. Ona se trgne žestoko i okosi se:

— Šta ste došli? Imate vi svoju ženu!

Ah, kako su ga ubole ove riječi!

— Mariška, srce moje, nemoj tako govoriti! Ti znaš, da ja za tebe dušu dajem, sve ti dajem!

— Oh, strašno mnogo mi dajete! Kupili ste mi dva, tri prnjka, platili piti i meni, a bogme i sebi! Pa sada: sve ti dajem! — — — Gavalir! — — — Ali kad me je jučer ona vaša mrcina svu izgrebla i raščupala, onda ste vi junački smugnuli! Po vašoj ljubavi, mogla me je i zaklati! — — —

— Mariška, sunce moje — uzdahne on i zašapće, mumljajući u basu kao bumbar — nemoj tako govoriti. Ti znaš, kako je — — —

— Čast vama, ali ja s vama više ne ću imati posla, i šlus! — — Pustite me na miru! —

Prebacila se na drugu stranu, otresla mu ruku sa svoga ramena i začutala. Ali sad je sa drugoga kreveta progovorila njena mati, ne toliko oštro, ali zato opširnije. Stara Lenka nije inače bila odveć strogih nazora. Kad bi se špan Miško došuljao u sobu, k njenoj kćeri, ona bi se obzirno okrenula na drugu stranu. Nije ni njoj bilo loše po ljubavnoj umješnosti njene kćerke. Miško se brinuo, te se uz njen krevet uvijek našla bočica rakije. Zato je ona njegove interese branila, koliko se naime dalo, jer je i Mariška voljela malo promjene. Pa kad bi se u sobu došuljao kakav mladi deran, stara bi se uvijek ljutila.

Nije bilo dobro zamjerati se španu. Kud je moćan, tud i dobro plaća, dok od kakvog mladog golaća može na rastanku dobiti batina, a za uspomenu kakvu nezgodnu boljeticu ili dijete.

Ali eto sada se i ona raskuražila, sva zabrinuta za sreću i dobro svoga djeteta. Klepetala ona tako, klepetala, dok Mišku, koji je bio utonuo u teške misli, nije dodijalo, te je zarežao ljuto:

— Kušuj, stari gade, jer ću ti njušku razbiti! Ti još ne znaš, tko je Miško Ban! — — —

Zamuknula stara u trenu, a onda je Miško, da ublaži stvar i da na Marišku djeluje, stao izlagati svoje teškoće. Ono, što su obje tako dobro znale. Da on svojoj prokletoj babetini doista ne može ništa, ma da je jak kao bik, a ona suha i tanka kao trlica. Jer Treza nije kao druge žene, kad je izbiješ da pobjegne ili da se pokori. Ova se ne boji ni šake ni noža, već dok u njoj samo jedna žilica trepti, ona će siktati i gristi. Ona bi i ubila, zaklala bi, te kod nje nema druge, već pokoriti se, ukloniti se ili ubiti je. Ako je ubije, što ima od toga? Da ide na robiju ili na vješala? — — — Zato mu ne preostaje drugo nego da ovako tajno uživa život i da se pred babom skriva. To Mariška, kao razumna ženska mora da uzme u obzir, a on će opet sa svoje strane gledati, da joj se oduži — — —

Stara Lenka brzo se dala primiriti, stala čak i odobravati, no Mariška je još ćutala. Ali je ipak dopustila, da joj špan na meko rame položi svoju tešku ruku. To više, što je osjetila kako je zašuštao papir: mogla je biti stotinjarka... Onda se on još sagnuo do uha i šapnuo: to joj je za pomadu, da bi joj ogrebotine na licu što prije zarasle — — —

Raznježio se bio i ohrabrio Miško Ban i tako bi se rado bio odmorio uz Marišku, tako bi se blaženo k njoj priljubio i odspavao koji sat (jer te noći nije oka zaklopio), ali na malim okancima zatitralo blijedo, drhtavo svijetlo. Svitalo je.

Trgnuo se Miško, potapšao Marišku još jednom, zagledao bliže u lice da joj uhvati dobar pogled, pa možda i smiješak (što se i dogodilo), te se onda žustro išuljao iz sobe. Oštrim je

korakom pošao do magazina, dohvatio uže i opet je kroz široku Piškorovinu jeknulo tankim glasom nemilosrdno zvono.

Širom se rastvorila vrata na stajama. Uz mukli topot kopita, uz zveku lanaca i glomazne orme izlažahu teškim korakom teški konji. Iza svakoga para po jedan kočijaš. U jednoj ruci mu uzde, u drugoj bič, a pod pazuhom možda kakav vagir ili gunj. Dok su konji automatski i poslušno pristajali uz ruda od kola ili pred plugove, orilo se dvorište od kočijaških doskočica, sočnih kletvi i tek načetih strofa kakve gromke pjesme.

Volovi i njihovi pratioci, biroši, nastupahu s manje buke, ali možda svečanije. Majurski je vô obično tragično mršav, jer se u hranidbenim normama njemu namjenjuje vrlo malo pažnje. No svoga dostojanstva nije izgubio. Njegov je korak odmjereno spor, upravo toliko spor, koliko je samo fizički moguće da se jedna noga sa zemlje podigne pa da se što kasnije na zemlju stavi. Tek primjeren udarac bičem ili stručnjački dobačena opomena može taj korak jedva vidljivo da požuri.

Biroši ili volari imadu neku duhovnu srodnost sa svojim životinjama. I oni su apsolutno flegmatični, božanstveno spori, ali i nervno najzdraviji stvorovi na majuru. Za uzrujavanje i za žurbu ne znaju i lula im se, kao simbol divne ravnodušnosti, stalno njiše na donjoj čeljusti. Oni rijetko pjevaju, ali u psovci ne zaostaju za kočijašima. Tek kod njih je ona otegnuta i modulirana.

U isto je vrijeme sa sprežnom snagom nastupila i ručna. Sa periferije majura, iz niske i dugačke, vrlo dugačke kuće, s nizom samih vrata, kao u hodniku hotela, pojurilo jato ženskadije, a nešto i dječurlije. Sve su to ili djeca ili žene kočijaša, kravara i biroša. Našao se i koji muškarac, drugoklasna roba.

U ženskinja tanke, mnogo puta oprane bluze, a široke suknje. Preko ramena kakva marama ili muški kaput. Na golim nogama cipele. Kalibar im je bio nešto veći od stopala. Svi stisnuti, pogureni od jutarnje studeni, sanjivi, zlovoljni.

Sva se ta vojska okupila oko špana Miška, dok je po strani kao nadzorni organ stajao gospodin pristav. Budući da je još

jučer izdana dispozicija poslova i jer ga je nešto mučilo u želucu, on se nije miješao.

Dok je inače Miško Ban kod jutarnjega rasporeda zbijao šale, namignuo po kojoj zgodnijoj curi bećarskim, crnim svojim okom gladeći pri tom svoj garavi impozantni brk (zlobnici šaputahu, da ga unatrag tri godine revno bojadiše), toga je jutra ozbiljan i umoran bez ijedne suvišne riječi komandirao svojom glogovom palicom: tko će na vrtljariju kod gosp. »obergärtnera«, tko na gnojištu đubar tovariti, tko na magazinu »trijerati« zob, tko će na sječkaru, tko u polje otpuštati vodu, što leži na oranju i čistiti jarke.

Onda se četa ljudi, konja, volova, kola natovarenih đubrom, plugova, što se ljeskahu na jutarnjem suncu, stala razilaziti, svako za svojim poslom, lagano i flegmatično.

Ubrzo se raščistio majur. Prolažahu njime tek kravari vukući kante s mlijekom u mljekarnu.

Kad je sve rasporedio, kad je s gospodinom pristavom prozborio dvije-tri riječi o vremenu i o sjetvi zobi, koja je zbog duge zime malo zakasnila, o kobili Gagi, koja se imala tih dana oždrebiti, Miško je zagledao još po štalama, da vidi, šta rade telićari i ždrebičari, a onda se i sam zaputio u polje. Prešao je mostićem preko potoka Blatnice, zaobišavši tako kuću, gdje mu je bio oficijelni stan. Međutim odande, iz ograđenoga dvorišta, čulo se već otegnuto i nježno pijukanje njegove žene i punice, najvrednijih peradarica u Piškorovcu.

— Pi-pi-pi-i! — — Mali, mali, mali-i-i! — Čučica mala! — — — Iš, ti stari oroze! — —

Mogle su se i vidjeti. Dvije mršave podobe, jedna visoka i prava, druga malena i pogurena kao vrba, hodale po avliji bacajući širokom gestom zrnje, a oko njih skakutala živad, mlateći krilima. Pijetlovi galantno kružili oko kokošaka, pa onda oduševljeno kukurijeknuli, patke se derale, guske gakale, purani ludo blebetali. Graja puna života.

Idući s druge strane potoka Miško je samo napola, kroz trepavice, zahvatio pogledom taj dobro mu poznati prizor.

Premda je ta slika bila prilično poetična, on je od nje s odvratnošću i sa strahom odvrnuo glavu. No slaba mu korist od te nojevske metode! Jer babe su njega spazile, pa kao dvije nakostriješene kuje istrčale iz dvorišta na samu obalu Blatnice.

Odmaknuo je Miško u žustrom hodu, prilično, ali riječi, oštre i hitre kao ose, stizavale ga i bole mu zažarena uha.

— Aj — haj! — — — zakriještala Tereza, koliko joj je grlo dalo — Tu li si ti, ništarijo stara! Gle ga, podvukao rep kao pas, pa bježi! Oh, propalice, gade stari! Je li to pristoji tvojim godinama? — — Gdje si bio ove noći, kuda si se klatio, a?

Mjesto Miška, koji je odmicao stisnutih zubi i šaka, odgovorila je na ovo retorsko pitanje njena mati Dora:

— Šta ga pitaš, kuda se skitao, gdje je bio? Tamo se zavukao, gdje mu je najljepše, kod one beštije Mariške, strijela božja u nju pukla! — — —

Sad je opet zaciknula, zavrištala Treza, kao da je prvi put čula tu strašnu historiju:

— Miško, sunce te jarko ne grijalo, je li to istina? — — — Oh, fuj, fuj, sram te bilo, gade stari! — —

Jurio Miško stazom mokrom i klizavom, ne osvrćući se. Kroz stegnute su se čeljusti automatski izvlačile strašne kletve, duboki uzdasi. Zakrvavile mu se umorne oči, a oko ušiju stalno mu zujale one bezobraštine bablje, one uvrede. I ništa osim njih nije čuo, ništa osim svoga jada nije vidio.

Nije primijetio ni sunca, koje se baš prema njemu na dnu horizonta, iznad još gole, mlade šume kupalo u talasima rumenih prozračnih, nemirnih oblaka. Oblaci su drhturili kao rosna paučina na grani, rasipali se i kidali, a sunce se lagano, neopazice, kao kazaljka na satu (a opet koliko brže!) dizalo, blješteći sve snažnije, sve življe i vatrenije.

Sa širokih, vlažnih polja pušila se tanka magla, kao dah i para s nozdrva i leđa usopljenih konja, koji su tu blatnim poljskim putem mučno teglili puna kola lijepo zbitoga gnoja. Jarcima i kanalima žustro su tekle mutne proljetne vode. Na osojnim mjestima našlo se gdjegdje malo musavoga snijega, dok su dva-tri koraka dalje, bjelje od njega, niknule i kao opatice čedno spustile bijele glave same visibabe.

U zraku ševa, dižući se vertikalno, zapjevala kao bisernica, a kad je Miško, gonjen stidom i gnjevom, oštrim korakom minuo pored staroga hrasta, iznad njegove glave, kao sačma iz dvocijevke, u jednom trenu prhnulo šumno jato čvoraka.

Svega toga nije vidio ni čuo Miško Ban. Nesamo što je ta jutarnja slika bila njemu i odviše svakidašnja, nesamo što on za poeziju ove vrsti nije imao nikakva shvaćanja, nego jer su mu još neprestano kao ose oko uha zujale one otrovne riječi, one pogrde, koje on, Miško Ban, mora da trpi i guta pred čitavim majurom.

Što da učini? Da babu zadavi, zakolje? — — — Ah, s kakvim bi joj zadovoljstvom presjekao onaj **prokleti grkljan, pa** da nikad više ne pisne! S kojom slašću bi joj iščupao onaj gadni jezik, što ga onako bezobrazno prlja i vrijeđa pred svim svijetom! — — —

Život mu truje ta prokleta vještica! Posljednje radosti, kojih bi se mogao i htio nauživati, ta mu gadura hoće da zagorči. A zašto? — — — Zato, jer se sama već istrošila, prerano ostarila, od kojekakvih ženskih operacija sva rastrovala i otrcala kao stara šugava mačka. U toj je nevolji dakako zaboravila posve, kakva je sama bila, dok ju je mladost i snaga resila. Kako li se lickala i cifrala, kako li je vrckala skutima, kako li je momcima namigivala, u mrak se znala izgubiti, pa joj je on, kao zakoniti muž morao, već reda radi, koji put rebra naravnati. Nije bila poštena pred udaju, niti kasnije, a sada, dabome, kad je nitko ne će, sad se prihvatila molitve i svete krunice, crkve i posta. I ne samo to, nego hoće i on da se posveti. Nekoć se nije mnogo starala, da li on s kojom drugom šara, a sada vreba na nj kao kobac. Zavist je ždere i zloba, što je on još snažan, što ga žene vole i što mu je život drag.

Ne vrijede tu više nikakvi razlozi. Ne priznaje ona svoje grešne mladosti. Zaboravila je sasvim, što je i kakva je bila. Kao da s muškim nikad posla nije imala! Sva se posvetila! No sa svetošću i bogomoljstvom začudo je rasla žestina i jad. Za svako malo u oči da skoči. Ne boji se ni šake ni batine, već se sama noža laća.

Što dalje, to više počinje i on vjerovati, što je prije držao gadnom izmišljotinom zlobnih ljudi: da su Treza i njena mati Dora oni nepoznati zlikovci, koji su ono pred dvadesetak godina ubili Tonu, Trezina oca, Dorina muža, a njegova tasta — — — Smetao je, govorili su, Dori, koja je onda, još držeća ženska, bacila oko na nekoga mladog bećara. Bile su u zatvoru, ali zbog nedostatka dokaza pustiše ih. Sad eto i on počinje vjerovati u tu glasinu, koja se od onda stalno održavala i održala. Dakle, te dvije kuje kadre su sve učiniti. Ubit će i njega, ako se on sam ne požuri! — — —

No kakva mu korist, da on ženu i utamani, pa makar ga — i ne uhvatili? Riješit će se jednog vraga, a drugom će pasti sasvim u šake. On je sad luđi i slabiji nego li kad mu je bilo dvadeset godina, i Mariška bi ga svega smotala. Sve što ima, sve bi s njom ubrzo spiskao, a stekao ne bi ništa, nego bi zacijelo i službu izgubio.

Naprotiv, Treza, kakva je da je, i nekoć kad je sama vragovala, i sada, kad se posvetila uvijek je bila i ostala marljiva, štedljiva i uredna. Kuća je njihova uvijek bila kao kutijica, a ljepših pilića, pačića, kokoši i gusaka nije imala nijedna piškorovačka baba. To joj se moralo priznati. I kad bi se sad smirio, kad bi se Mariške oslobodio, Treza bi ga tetošila i hranila kao goluba. Pa kad sve to uzme u račun, onda s užasom uviđa, da ni bez nje ne može! Ne može bez domaćice, vrijedne i radine, jer će mu brzo biti kraja! Ali ne može niti bez Mariške!

U glavi mu se mutilo! Godine su tu, dolaze i prolaze, ali pameti sve manje! — —

U tim tmurnim i nemirnim mislima, što su se vitlale njegovom dušom kao podivljala ždrebad širokim dvorištem, ne videći i ne čujući ništa natraga na željeznički nasip.

I taman da pokroči dalje, kad kao grom, uz strahovit zvižduk, lom i grmljavinu, projuri brzi vlak, ostavljajući za sobom oblak kolutavoga svijetlog dima, treptaj sjajnih željezničkih tračnica i brujanje telegrafskih žica.

Špan Miško zastane zablenut, potresen. Još da je samo jedan korak učinio, zgažen bi bio u kašu. U tom ga trenu, pri toj spoznaji, oblije znoj.

Eto tu se vidi, koliko je lud, on čovjek od pedeset godina! Zarad ženskadije, zbog toga zelja, zbog toga gada, toliko da mu se smuti pamet, te umalo nije trijezan, na tašte, naletio pod vlak, kao kakvo blesavo tele. Žalost i sramota!

Pljunu i okrenu se prema suncu, što je na njegovo čudo već dobra dva lakta odskočilo od crne zemlje, blistavo i silno. Skinu šubaru, prekrsti se i pobožno, skrušeno prošapta:

— O sunašce božje, prosvijetli ovu ludu glavu! — —

Spusti se onda niz nasip i na širokoj oranici ugleda radnike, koji su se, prebacivši nemarno motike preko ramena, lijeno šetali po izoranim brazdama, kao da ne znaju što im je raditi.

Razljutio se Miško, opet sav špan, sav Miško Ban, i razderao se, da je zaorilo poljem:

— Gle ti njih! — — Ukočili se tu kao da će u vodu skočiti, vrag vam noge otrgao! Zamahni tom motikom, jer ako ti ja dođem, dobit ćeš je preko leđa, zvijezdu ti tvoju nebesku! — — —

Iz poučne pripovijesti »Jesu li kravama potrebni repovi?«

RUDOLF STROHAL, ZAGREB

KMETOVI KOD HRVATA

Kmetstvo je u Hrvata vrlo staro. Ono je u vezi sa cijelim feudalnim sistemom, koji se osobito jako razvio u srednjem vijeku, a potrajao je daleko i u novi vijek. Isprva je bio broj kmetova kod Hrvata znatno manji nego poslije, jer je bilo kod nas pored vlastele, purgara ili građana i kmetova još i tako zvanih slobodnih plemena, koja su dobila različne povlastice i sloboštine većinom od kralja Bele IV. Takvo je stanje bilo po prilici dok nijesu učestale provale turske u hrvatske zemlje. Najžešće su te provale bile u 16. vijeku. One su sasvim izmijenile prilike u hrvatskom narodu.

Prije svega pobjegla je sva sila hrvatskoga naroda ispred turskoga nasilja i potražila je novu domovinu. Prva je veća seoba bila iz Hercegovine i istočne Dalmacije (sa rijeke Neretve) u Italiju u provinciju Molise nedaleko Monte Gargano oko g. 1500. Druga je velika seoba bila iz Slavonije, sjeverne Bosne, iz južnih krajeva bjelovarsko-križevačke županije i jugoistočnih krajeva zagrebačke županije u jugo-zapadnu Ugarsku, u tako zvano Gradišće ili Burgenland u glavnom između g. 1530.—1550. Treća je veća seoba bila iz južnih krajeva zagrebačke županije u Donju Austriju oko g. 1550. Četvrta je veća seoba bila iz jugoistočnih krajeva modruško-riječke županije (osobito iz kotara slunjskoga, vojnićkoga i ogulinskoga). Osim toga je pobjeglo mnogo naroda preko Kupe u Kranjsku iz karlovačkoga kotara (Prilišća, Vukove gorice i Rasopajnika), vrbovskoga kotara (Severina, Lukovdola i Donjih — danas Srpskih Moravica) i delničkoga kotara (Delnica).

Ali ne samo da se mnogo naroda iselilo iz stare domovine, bježeći pred Turcima, već je mnogo naroda poginulo i od turskoga mača i dosta ga bilo odvedeno kao roblje. U to su vrijeme potpale mnoge hrvatske zemlje pod tursku vlast, te su tamošnji kmetovi kao uopće svi kršćani izgubili sva prava i postali raja, koja se morala mučiti i raditi samo za svoje gospodare Turke.

Turske su neprestane provale ponukale ponajviše Hrvate, da su g. 1527. izabrali za svoga kralja Habsburgovca Ferdinanda, ne bi li se što lakše obranili od Turaka. Izborom njegovim za kralja hrvatskoga nastale su i nove prilike za hrvatski narod, napose za kmetove. Odmah se pomišljalo na to, kako da se podigne jaka tvrđava za obranu pučanstva protiv provala turskih. Kao prva posljedica toga nastojanja bilo je podignuće tvrđave karlovačke g. 1579. na utoku Korane u Kupu. Uporedo s tim su hrvatska vlastela nastojala da nasele svoje zemlje, opustjele nakon provala turskih. Već početkom 16. vijeka naselili su hreljinski Frankopani Lič i Mrkopalj pribjeglicama iz Like (dotično Hercegovine). Pojedine porodice izbjeglica iz turskih kršćanskih provincija naseljavali su Frankopani po svim svojim imanjima. Sve ove izbjeglice iz turskih kršćanskih pokrajina naseljene po Hrvatskoj nazivali su starosjedioci »Vlasima«. Svi Vlasi, koje su Frankopani naselili, bili su rimokatolici. Najviše rimo-katoličkih Vlaha naselili su Nikola Šubić Zrinski i Štefan Frankopan g. 1544. po Prilišću, Vukovoj Gorici i Rosopajniku. Oni su došli iz Rmnja u Bosni. Pored pribjeglica iz kršćanskih turskih pokrajina pozivali su Frankopani na svoja opustjela zemljišta one Hrvate, koji su pobjegli pred Turcima preko Kupe u Kranjsku, a tako i Slovence iz Kranjske. I tako su nedostatak pučanstva već do konca 16. vijeka nekako nadoknadili.

Sve ove nove doseljenike primala su hrvatska vlastela kao kmetove. Ali ipak nijesu im određivali jednake službe i dužnosti. Pribjeglice iz kršćanskih turskih pokrajina su bolje upotrebili u vojničkim poslovima protiv Turaka, pa su ih stoga dijelom ili posve oslobađali od tlake, dok su kmetove starosjedioce, doseljenike iz Kranjske, Štajerske i Ugarske (u varaždinskoj županiji) pritiskivali više tlakom.

Isprva je vlasteoskih imanja u Hrvatskoj bilo mnogo, ali zato su i bila znatno veća. Tečajem vremena množio se neprestano broj vlastele u Hrvatskoj. Mnogi su se istakli u bojevima protiv Turaka, pa su stoga dobili ne samo kraljevske donacije nego i plemstvo. Većina te nove vlastele bili su visoki vojnički dostojanstvenici. Druga su nova vlastela nastala tako, što su velika

vlastela davala isprva samo u zalog ili darivala, a poslije i prodavala veće ili manje dijelove svojih golemih posjeda imućnim ili zaslužnim za njih ljudima. I takvi su sebi znali priskrbjeti poslije takva manja vlastelinstva kraljevske donacije.

Velike su vlastele imale svoje gradove (arces), u kojima su stanovali, na pr. Medvedgrad, Susedgrad, Samobor, Okić, Ozalj, Dubovac, Novigrad, Bosiljevo, Brod na Kupi, Hreljin, Grobnik, Bakar, Trsat, Vrbovac, Trakošćan i t. d. U tim su gradovima imali svoje činovništvo, koje je upravljalo tim velikim vlasteoskim posjedima. Na čelu toga činovništva bio je *prefekt* ili *kaštelan* ili *grašćik* ili *dvorski;* uza nj je bio malone uvijek *rationista* ili računovođa i više pisara. Neka su vlastelinstva imala i posebnoga suca *(rihtara),* koji je kmetovima sudio. Vlasteoskim su činovnicima postajali tako zvani *»dijaki«,* koji su se spremali za svećeničko zvanje, ali ipak nijesu sasvim otišli u svećenike s bilo kakvoga razloga; i to »dijaki« sinovi kmetova, jer sinovi vlastele nijesu držali po se dostojnim, da bi oni kao vlastela bili službenici druge vlastele. — Mala su vlastela (koja su naknadno nastajala) imala dvorove, većinom prostrane sa više soba jednokatne zgrade, u kojima su stanovali sa različitim potrebnim nuzgradama. I mala su vlastela imala po kojega činovnika, koji se zvao *dvorski.* — I veliki svećenici (biskupi) i svećeničke korporacije (kaptol) imali su velike posjede, na kojima su imali više ili manje kmetova, kao i ona velika i mala vlastela. Pače i neki župnici (plebanuši, plovani) imali su kmetove. Konačno su imale i neke slobodne varoši (oppida), kao Zagreb, svoje kmetove.

Vlastelin je dao kmetovima zemljište, kad ih je naselio, koje se i dalje smatralo vlastelinovim vlasništvom. Stoga i nije smio kmet otuđiti dano mu zemljište bez privolja vlastelinova. Kod različnih kupoprodaja, što su ih vršili kmetovi, bili su zastupnici vlastele. Vlastelin je davao naseljenim kmetovima pače i drvo iz svojih šuma, da si mogu od drvene građe sagraditi kuće i nuzgrade. Dok je kmet sebi uređivao gospodarstvo, nije trebao davati ništa vlastelinu. To je trajalo tri do četiri godine. Istom nakon toga vremena dolazile su dužnosti za kmetove. Te su dužnosti bile redovno ove:

1. Tjelesni rad, koji se je zvao *tlaka*. Prema veličini uživanoga posjeda, što ga je kmet dobio od vlastelina, i prema broju članova u kmetskoj zadruzi morao je gospodar zadruge davati vlastelinu određeni broj radne sile muške ili ženske na tjedan ili mjesec ili godinu. Tlaka se vršila ili *pješice*, t. j. kmet je morao raditi vlastelinu na polju ili u vinogradu ili gdje drugdje bez tegleće marve, ili s *teglećom marvom* (zvalo se to *volovska tlaka)*, kao kod oranja, dovoženja ljetine s polja ili vinograda ili dovoženja drva ili građevnoga materijala iz šume i t. d. — 2. Davati *desetinu* ili *dežmu* od cijeloga svoga godišnjeg priroda. — 3. Plaćati tako zvanu *kraljevinu* ili neznatni državni porez. — Ako je imao kmet (ili drugi slobodan čovjek, na pr. purgar) vinograd na tako zvanom »gornom« zemljištu »gornoga gospona« (vlastelina), morao je od vinograda plaćati (davati) tako zvanu *gornicu* prema veličini i plodnosti vinograda od pola do tri vedra dobra i čista mošta, 1—3 kopuna (uskopljena pijevca) i od 3—9 pogačica (t. j. bijeloga brašna za 3—9 pogača). Mošt se morao dovesti u pivnicu vlastelinovu oko Martinja (11. XI.), kopuni su se imali donijeti između Martinja i Božića, a brašno uoči Božića. Ako nije bio službenik vlastelinov (obično tako zvani *špan*) zadovoljan, što je kmet dovezao ili donesao, bilo je kmetu povraćeno i morao je bolje dovesti ili donijeti. — Nadzor, da se sav taj posao točno vrši i da kmetovi donose točno sve određene daće, imali su vlastelinski činovnici, osobito, »rationista« (računovođa), i vodili o njemu knjige, koje su se zvale *urbariji*. Manja vlastelinstva nijesu vodila urbarije već tako zvane *registre*.

Prema mnogobrojnim i raznovrsnim dužnostima, što su ih imali prema svojoj vlasteli, udesili su i hrvatski kmetovi svoj način života. Oni su živjeli u zadrugama na način koji nam je dobro poznat i održao se u glavnom i do naših dana u još nepodijeljenim našim zadrugama.

Hrvatski su kmetovi bili trovrsni, i to: *cjeloselci*. koji su dobili od vlastelina jedno cijelo kmetsko selo (najmanje današnjih 20 jutara zemlje); — *poluselci*, koji su dobili pola kmetskoga sela (najmanje 10 do 20 jutara zemlje) i *kmetići*, koji su živjeli

na selu manjem od pol sela (t. j. koji su imali manje od 10 jutara zemlje). Kmetsko se selo zvalo sve, što je jedna kmetska zadruga uživala, a sve, što je pripadalo pod jednoga vlastelina, (dakle osim vlastelinskoga posjeda i sva kmetska sela, koja su potpadala pod ovo vlastelinstvo) zvalo se *ladanje* (mj. vladanje) ili *držanje* (dominium).

Sela u današnjem značenju nije dugo bilo, jer se jedna zadruga nije obazirala na drugu, gdje će se smjestiti. Svaka je zadruga osnovala svoje mjesto na najzgodnijem po nju zemljištu, gdje će joj biti privoz najlakši, obično nekako u sredini svoga zemljišta kraj puta. Gdje se ipak sagradilo više kuća na okupu uz glavne ceste, ponajviše radi trgovine, prozvali bi takvo mjesto *varoš* (oppidum), kao Samobor varoš, Krapina varoš, Vinica varoš i t. d. Stanovnici takvih varoši dobivali su razne povlasti i sloboštine (neki već od kralja Bele IV.), kao oprost od tjelesne tlake ili desetine, a zvali su se »purgari«. I nekadanja slobodna plemena dobila su ovakve sloboštine, kao Krašići, Draganići, Cvetkovići i t. d. Međutim i te povlasti i sloboštine ovisile su kasnije potpuno o volji vlastelina, pod koga su takva mjesta i plemena potpadala.

Kmet, koji se jednom naselio na posjed vlastelina i o tom dobio tako zvani otvoreni list ili *valaš* ili *cartu biancu*, nije smio ni na koji način ostaviti svoga vlastelina. Ako je to kmet ipak učinio, reklo se za nj, da je uskočio, i smio ga je vlastelin, ako je za nj doznao, uhvatiti i strogo kazniti.

Isprva se hrvatski kmet nije smio ničim drugim baviti no jedino poljodjelstvom. Nije smio zanate učiti ni u škole polaziti. Međutim prilike i dnevne potrebe su to promijenile. Već rano su se trpjeli i na ladanjima tesari, zidari, krovci, kovači, kolari i opančari, a svećenici uzgajali su od vajkada u svojim župama po nekoliko mladića za svećeničko zvanje. Ovi su dakako postajali tečajem vremena obični ladanjski župnici (popovi glagoljaši) kao i njihovi stariji učitelji, ali ipak su bili prva gospoda iz redova kmetskih. Kad je bila g. 1607. osnovana u Zagrebu jezuitska gimnazija, nalazimo u historiji ove gimnazije i bilješku, da je odmah prve godine brojila »praeter centum e nobili fa-

milia pueros, *duplo plures plebeiae sortis adolescentes«*. Pod konac 16. vijeka prestalo je i kod nas primanje oženjenih mladih ljudi kao rimo-katoličkih svećenika. Posljedica je toga bila, da su se neki odmetnuli u protestante, a drugi kao školnici počeli otvarati škole po svim malo većim mjestima. Vlastela se tomu nijesu protivila, i tako su bile osnovane koncem 16. i početkom 17. vijeka mnoge osnovne škole po većim ladanjskim mjestima.

Vlastelinstva su bila podijeljena u *kmetske sučije*, koje su bile opsegom malo veće nego današnje porezne općine. U općini gričkoj u Zagrebu zvale su se sučije *folnogije*. Na čelu sučije bio je sudac, u Zagrebu *folnog (villicus)*, koji je imao uza se vijeće od 10 starješina. Zagrebački »folnogi« takva vijeća nijesu imali. Djelokrug kmetskih sučija bio je posve neznatan. Sudac sa svojim starješinama, bio je uistinu samo organ vlastelinskih činovnika, imao je držati red u sučiji i vršiti privatno pravne poslove u sučiji. Sudac se sa starješinama sastajao po dva puta u mjesecu u svoje *»navadne klupe«*, koje su se nalazile pokraj župne njihove crkve, većinom pod vedrim nebom. Najglavniji privatno-pravni posao bila je promjena vlasništva, koja se mogla izvršiti dopuštenjem vlastelina. Kmetovi su smjeli svoja zemljišta založiti i prodati. Ali svatko, koji je nakanio to učiniti, morao se strogo držati uobičajenih propisa (»našega zakona«). U prvom je redu morao potražiti *ponudnoga kmeta*, koji je u njegovo ime ponudio zemlju, koju je nakanio prodati, rođacima i susjedima prodavaočevim. U isto vrijeme morao dati tri puta (nedjeljom ili blagdanom) oglasiti (»oklicati«) pred crkvom, kad narod izlazi iz crkve, po službeniku sučije »tako zvanom *biriću*, da želi prodati ovakvu i ovakvu zemlju, pa da se javi tko hoće *(»koji je volniši«)*. Kad se nađe kupac, pogode se kupac i prodavalac i kupac isplati prodavaoca pred svjedocima. Predaja prodane zemlje obavljala se vrlo svečano. Obično bi oni, koji su bili svjedoci kod isplate prodane zemlje (najmanje četiri do pet ljudi) izašli s prodavaocem i kupcem na lice prodane zemlje i ovdje obavili *aldomaš* ili *likov*. Dok obavljaju »aldomaš« ili »likov«, zovu se *aldomašnici* ili *likovnici*, katkada i *ovodnici*. Svi »aldomašnici« sa kupcem i prodavaocem izađu

na vrh prodane zemlje (»na oberšje«), ovdje glavni »aldomašnik« Boga moli, da bude kupljena zemlja na sreću i korist kupcu, zatim blagoslovi zemlju i polije još po njoj vina. Poslije toga obiđu svi »aldomašnici« kupljenu zemlju, pri čemu se moraju posve točno utvrditi međe. Kao takvi zovu se aldomašnici *ovodnici*, jer ovode onu zemlju, t. j. pokazuju međaše ili, ako ih ne ima, postavljaju se novi. Kad se sve to obavi, pogosti kupac sve »aldomašnike« i prodavaoca jelom i vinom. Za kupca se onda veli, da je »aldomaš« ili »likov« dao. O svakoj kupoprodaji izdaje prodavalac kupcu otvoreni list, u kojem potvrđuje, da je za prodanu zemlju potpuno isplaćen i da predaje kupcu tu zemlju u potpuno njegovo vlasništvo s dodatkom, ako bi kada htio ovu zemlju prodati, da ima najprije ponuditi onome, od koga ju je kupio. Ovakve otvorene listove potvrdila je sučija svojim pečatom. Ako je bila zemlja samo založena, imao je dužnik vjerovnika 2—3 mjeseca prije otkupa opomenuti. Zemlja se mogla otkupiti ili na mesopust ili o Jurjevu (24. IV.). ili o Martinju (11. XI.) i vjerovnik je imao pravo pobrati prije sav prihod (»obriti zemlju«). Sve ovakve otvorene listove pisali su domaći ljudi ili svećenici ili vlastelinski činovnici ili školnici ili domaći dijaki, i to dijalektom onoga kraja, u kom su živjeli. Stoga su i ovakvi otvoreni listovi najpouzdanije vrelo za proučavanje historije hrvatskoga jezika.

Sve su kaznene stvari dolazile pred vlastelinski sud. Vlastela, koja su imala nad svojim kmetovima svu sudačku vlast, zvala su se *zemaljska gospoda* (domini terrestres). Ona su mogla kmeta odsuditi i na smrt. Takva su zemaljska gospoda bila kod nas Frankopani, Zrinski, Erdödy, Draškovići, Tahi, Bakači, Keglevići i t. d.

Kad je koja kmetska zadruga izumrla, nastanio je na takvom selištu vlastelin nove kmetove. Spomenuti još valja, da je bilo dopušteno pojedinim obiteljima u zadruzi, da su smjele kupovati samo sebi u korist zemlje. Takve su se zemlje zvale *»osebujne«* ili *»osebujak«*, jer nijesu pripadale zadruzi, već jednoj obitelji zadruge, koja ih je kupila. Vlastela nijesu dopuštala da se zadruge cijepaju ili dijele, osim gdje su to prilike dopuštale,

kao kad je zadruga imala dosta zemljišta ili kad je imala odviše članova. Kad u zadruzi nije bilo mlađega muškog člana, mogao se u takvu zadrugu priženiti momak iz druge zadruge i dobio je ženidbom sva prava u novoj zadruzi kao i ostali članovi.

Pored redovnih kmetova bilo je u Hrvatskoj i tako zvanih *frajmana* ili *željara (seljara)*. Ovi su se razlikovali od redovnih kmetova, što ih nije vlastelin stalno naselio na svom posjedu, većinom s razloga, što se i sam kmet nije misilo ondje trajno naseliti, obično stoga, što ga je dopalo lošije zemljište. »Frajmana« ili »željara«, ako je uskočio, nije smio vlastelin uhvatiti niti ga je smio stoga kazniti. Drukčije su »frajmana« vezale sve one dužnosti, koje su vezale i redovne kmetove.

Hrvatski su kmetovi bili poznati kao dobri i mirni ljudi te je rijetko kada došlo među njima do svađe. Mnogo je tome uzrok, što su od svojih svećenika bili odgajani u strahu Božjem i što su bili dobri kršćani. Ali i hrvatska su vlastela redovno dobro postupala sa svojim kmetovima. Ona su i branila svoje kmetove od njihovih protivnika. Stoga su i kmetovi bili odani svojoj vlasteli. Da nije bio postupak hrvatske vlastele redovno loš sa kmetovima, najbolji nam je dokaz, što su se neki kmetovi obogatili, uzajmljivali pače novac svojoj vlasteli, a vlastela im davala stoga svoja zemljišta pa i svoje kmetove u zalog, što nijesu nikada otkupili. Hrvatska su vlastela bila često loši gospodari. Trošila su odviše na gozbe, zabave, putovanja, na skupa odijela, pokućstvo, zlato, srebro i raznovrsne nakite. Kad su se odviše zadužila kod svojih kmetova, oslobađala su ih od tlake, desetine i svih drugih kmetskih davanja. Takvi su se kmetovi zvali *slobodnjaci*, u varaždinskoj županiji *zvešćeni*, pa su znali i sagraditi dvorove poput vlastelinskih i živjeti gotovo kao kakva nova vlastela.

Kako su postala vlastela katkada ovisna od svojih nekadašnjih kmetova, mogli bismo navesti vrlo mnogo primjera. Ovdje ćemo samo dva iznijeti. Elizabeta grofica Erdödy, najprije udata za Muškona, a poslije preudata za grofa Auersperga, posjednica grada Samobora (u 17. v.), prezadužila se kod svoga nekadašnjega kmeta Martina Saića, te ga stoga morala osloboditi od svih kmetskih daća i proglasiti slobodnjakom, a od njegova sina Franje Saića morala je pače novaca uzajmljivati za hranu sebi i svojoj družini.

Drugi nam neka bude primjer pismo, što ga je vlastoručno napisala Katarina grofica Zrinska, supruga Petra Zrinskoga 13. lipnja 1670. u Čakovcu nekadašnjemu svome kmetu, poslije slobodnjaku Jurju Dešiću u Leukušu kraj Ozlja (pismo sam našao u državnom arhivu u Zagrebu među spisima »Acta Ozaliensia«). Pismo doslovno glasi:

»1670. leta u Čakovcu dan 13. junija. — Dajem ovo veruvajne plemenitom i viteškom knezu Jurju Dešiću, da sam od njega milosti prijela gotovih pinez u škudah jezero ranjčkov u Ozlju gradu na 28. aprila, a (za)to sam dala onda list moj za quitančiju, da sam ih prijela kot jih i jesam na moj bečki put i za Beča do moje drage gospe kćere Ilene hercežice Rakoczice 1669. leta. Na kojih jezero ranjčkov sam bila u mojem danom listu obećala od moga drăgoga gospona list shoditi, da se vse u jedno sumu na imajne kneza Jurja Dešića Leukuši zapisati ima. Budući pako nas ova nesrića tako dohitila, da nisam od moga gospoda toga lista potribuvala, znadući, da ga ne bi zakratili taki dati, nego sam ga u mojoj skerbi i betegu spozabila vzeti, zato prosim, pače i zaklinam mojega dragoga gospona i mojega dragoga jedinoga sina Ivana Antona Zrinskoga, da nimaju drugo učiniti, kada im gospodin Bog da imajne ozaljsko sospeta prijeti k rukam, ne samo ovu sumu pinez, kaj je za imajne (dal), i ovih jezero ranjčkov, koje su meni dane na moj gori rečeni put bečki, na imajne zapisati, nego još i to prosim i zaklinam ovako na teškom vrimenu budući, da imaju na vike ne bantuvati gori rečenoga kneza Jurja Dešića ni njegova ostanka za to imajne niti s nijednom nemilošćum k njemu dojti, kaj je mene u mojoj žalosti i betegu teškom jako prigledal i sam vernostjom služil. Za koju vernu službu nimam mu šta drugo darovati nego ovi moj list za svidočanstvo njegove vernosti i službe, koju meni učinil i dvoril u mojih potribočah. Zato se ufam, da komugoder dojde ovi moj list u ruke, da ga potribno bude pokazati, da ga nijedna gospoda u napredak za ovoga imajnića ne te u ničem bantovati, njega ni njegova ostanka ili komugoder oni ostave

imajne ili sumu toga imajna po njihovoj i njihove dice smrti da mirno ladaju i uživaju kot pravo svoje vikovično imajne.

Za vekšega verovajna radi vas ovi list sama napisah i zapečatih.

G. marches Frangepan Katarina grofica Zrinska, m. p.«

Dakako da vlastela nijesu uvijek oslobađala svojih kmetova samo s razloga, što su se kod njih prezadužila. Bilo je i drugih povoda, osobito za turskih provala u Hrvatsku, kad su hrvatski kmetovi spasavali život i imetak svoje vlastele od Turaka. Pače među dužnostima hrvatskih kmetova nalazimo i to, da kmet, ako uhvati žive turske sužnjeve, ima to prijaviti svomu vlastelinu i ovaj istom odredi, kome će sužnjevi pripasti, ako nije bilo prije među njima određeno i pogođeno sve u pogledu uhvaćenih sužnjeva. Sužnjevima su dobivali i kmetovi i vlastela radne sile. Sa sužnjevima, osobito ako su bili križani i ako su govorili hrvatskim jezikom, nijesu ni vlastela ni kmetovi zlo postupali. Ako su bili dobri radnici, priženili bi se na kmetska sela te dobili sva prava i dužnosti kao i ostali kmetovi. — Dosta su često vlastela svoje kmetove za dugotrajnu i vjernu njihovu službu vlasteli iskazanu oslobađali od kmetskih dužnosti.

Premda su hrvatska vlastela redovno dobro postupala s kmetovima, ipak su pravila veliku razliku između sebe i kmetova. Ženili se međusobno nijesu nikada. Kmetove su smatrali nekom nižom vrstom ljudi, što su vrlo dobro osjećali i kmetovi. Pored svega toga često sam čitao u naših pisaca, gdje prikazuju vladanje i postupak hrvatske vlastele prema kmetovima u mnogo goroj slici, nego sam se mogao uvjeriti iz vrela, koja su vrlo obilna.

U drugoj su polovini 18. vijeka učestale tužbe kmetova protiv vlastele, osobito protiv manje, najviše iz karlovačkoga kotara (iz Mahična, Kobilića i Mekušja). To je bilo povod, da je već kraljica Marija Terezija g. 1755. smanjila kmetovima tlaku i druge daće. Kad nijesu ipak tužbe prestale, pozabavila se 27. travnja 1774. i županijska skupština u Zagrebu kmetskim pitanjem i odredila, da se ima po cijeloj županiji razaslati posebno povjerenstvo i utvrditi kmetske i slobodnjačke dužnosti prema vlasteli. Ovakvo je povjerenstvo djelovalo na području cijele

županije zagrebačke g. 1774. U tom su povjerenstvu bili »judex nobilium« Franjo Dolovac i adjunkt Antun Spišić. Prigodom ovih očevida se utvrdilo, da većina vlastele nije imala propisanoga urbara (osobito manje), već da su vlastela utjeravala kmetske daće i tlaku po nekom starom običaju, navadi. Neki su kmetovi donijeli otvorene listove još iz frankopanskih vremena, u kojima su bile njihove dužnosti prema vlasteli pobilježene. Sve je to bilo povod, da je kralj Josip II. izdao 22. kolovoza 1785. posebnu naredbu, kojom je dopustio kmetovima (koliko to nije bilo prije dopušteno): 1. da mogu učiti sve zanate i polaziti u škole; — 2. da se mogu po volji ženiti bez posebna pristanka vlastele; — 3. da se mogu seliti; — 4. da mogu svoju zemlju prodati, ako kupac preuzme iste dužnosti prema vlastelinu; — 5. da vlastelin ne smije otjerati kmeta sa njegove zemlje i — 6. da se kmet može potužiti županijskom sudu na silovita vlastelina. — Ove su odredbe kralja Josipa II. ponešto primirile hrvatske kmetove. Ali i poslije su se javljali kmetovi sa svojim tužbama. U 19. vijeku jače je izbio nesporazum između sela Krašić u današnjem jaskanskom kotaru protiv činovnika ozaljske vlastele g. 1825., te se podržavao sve do g. 1830., kad je ondje buknula prava buna, koju je morala stišati vojska. Vojska je ondje boravila od 10. XII. 1830. — 23. II. 1831.

Slobodnjaci nijesu bili svi jednaki. Bilo je slobodnjaka, koji su bili oslobođeni od tlake i svih kmetskih daća, drugi su bili oslobođeni samo od tjelesne i podvozne tlake (n. pr. u vlastelinstvu severinskom), a Petar grof Zrinski kao vlastelin dominije u Brodu na Kupi oslobodio je Delničane samo od tlake konjske, nošenja listova i sprovoda (pratnje) 27. III. 1650.

Posve su drukčije prilike bile u bivšoj krajini. Ondje nijesu stanovnici zavisjeli o vlasteli, ondje im je bio najveći glavar general, a iza njega niži časnici. Krajina je bila podijeljena u pukovnije i glavno je bilo zanimanje krajišnika vojništvo. Poljodjelstvom i gospodarstvom se krajišnik bavio, koliko mu je vojnička služba dopuštala. Stoga su i gospodarske prilike bile u Vojnoj Krajini slabije no u civilnoj Hrvatskoj. Krajišnik je bio ipak ponosit svojim vojničkim zanimanjem tim što njemu »sablja zapovijeda« a ne civil, pa je zvao hrvatske kmetove za razliku od sebe »pau(e)rima«.

Nešto više slobode imali su hrvatski kmetovi u Istri, Dalmaciji i u hrvatskom primorju, gdje je i napisano nekoliko zakona (svoje uobičajeno pravo), kao zakon vinodolski, — krčki, — kastavski, — veprinački, — trsatski i mošćenički). Za hrvatske je kmetove vrijedio Verbecijev »Tripartitum«, što ga je na hrvatski jezik preveo varaždinski notar Ivan Pergošić († 1592.), štampan u Nedelišću 1574.

G. 1848. bilo je u Hrvatskoj dokinuto kmetstvo. Kmetovi su morali otkupiti uz neznatnu cijenu svoja zemljišta i druga različna podavanja (gornicu) od svoje vlastele. Iz svoje najranije mladosti, što je bilo po prilici prije sedamdeset godina, sjećam se mnogih tadanjih seljaka, koji su žalili, što je bilo dokinuto kmetstvo, navodeći za razlog, što su imali prije samo jednoga gospodara, svoga vlastelina, a poslije toga bezbroj njih. Osim toga tužili su se i na nove poreze, koji su veći nego su bila sva podavanja, što su ih vlasteli plaćali. Ja sam bar stekao uvjerenje, da se hrvatski seljaci nijesu mogli neko vrijeme snaći, kad je prestalo kmetstvo. Prva je posljedica toga bila, da je nestalo discipline u zadrugama, jer nije nitko štitio gospodara zadruge, kako ga je prije štitio njegov vlastelin i njegovi činovnici. To je bio jedan povod razvrgavanju kmetskih zadruga. Moj je pokojni otac kao civilni inžinir u Stativama razdijelio nekoliko stotina kmetskih zadruga u karlovačkom kotaru. Podijeljeni članovi nekadanjih zadruga nijesu mogli živjeti i uspijevati onako, kako su živjeli i uspijevali, dok su bili u zadrugama. Nastalo je među nekadašnjim kmetovima siromaštvo. To ih je potaklo, da su tražili zarade u stranom svijetu, osobito u Americi.

Dok su hrvatski kmetovi živjeli u zadrugama, nijesu ni muškarci ni žene nikada išli u gradove u službe. Toga nijesu ni dopuštala vlastela. Stoga se u gradovima osjećao uvijek nedostatak služinčadi, osobito ženske. U Zagreb su već davno dolazile služavke iz Kranjske i Štajerske. Kmetovi i kmetice služili su jedino kod svoje vlastele, pa su ih vlastela, koja su imala svoje dvorove u gradovima, vodila sa sobom preko zime u gradove. Kad su se sredinom prošloga vijeka počele i kod nas podizati tvornice, dakle kad je već kmetstvo bilo dokinuto, nagrnuli su u takve tvornice i hrvatski kmetovi i kmetice kao radnici.

T U G A

O lađo, tamna lađo, moja tugo,
kako da te izvedem u dan.
Ovo veslanje već traje dugo
i na oči mi već pada san.

Koliko puta prevari me, varko,
dok tako veslam kroz duboki mrak.
Hoću li ikad vidjet sunce žarko,
kad toplo titra kroz usijan zrak.

O lađo, tamna lađo, da li čuješ?
Oko nas bruji more, divlje more.
Hoćemo l' ikad ugledati zore,
ili u propast sa mnom putuješ?

Al tonemo li, mi tonemo skupa,
pa kada mrtvog ponese me val,
more će oko moga mrtvog trupa
brujat svoj stari, velebni koral.

S I R O M A S I

Ima ih mnogo kao zvijezda na nebu,
koji na ovom svijetu diršću i zebu.

Gledaju plaho, kad se sunce diže,
na prste staju, da mu budu bliže.

Glede ga žudno, al njegova toplina
za njih je hladna kao mjesečina.

Drugi su za se uzeli sav sjaj;
prije će doć suncu negoli njima kraj.

Ima ih mnogo, koji dršću i zebu;
ima ih mnogo kao zvijezda na nebu.

JESEN

Jesen. Ko lutnja na zidu
zabrenči srce u muk.
Blagost na svakome bridu
i svaka crta je luk.

Sjene već pospano idu
i mirno zemljom ko plug.
Našemu sluhu i vidu
san je sad odani drug.

Ovo je Matoša jesen;
kako je nekada tih
na Griču sanjao stih.

Šumjele mirno platane
i on je gledo zanesen
u tužne, ali lijepe dane.

BEETHOVEN

Ta teška ruka gradila je svoj svijet,
koji je svijet naš stavio u sjenu.
Bog zna bi l' mu takav bio let,
da nije bio prikovan uz stijenu.

Kroz život hodao je mrk i gluh,
al u njemu su pjevale armade,
blaženstva silna i propale nade —
pa što će nadzemaljskom biću sluh.

Ko što slavuju ljudi bodu oči,
da ljepše pjeva nego slavuj zdrav,
i on bje jači u gluhoj samoći.

Brujo je klavir, on ga čuo nije;
u zrcalu je gledo, sretan sav,
gdje mu se zaplakano lice smije.

Vjekoslav Majer

GROZNIČAVA JESEN

Jesen bolnija od svih, koje sam znao,
pada na moju glavu,
na moje oko,
bolan i tužan gazim povelu travu
i gledam prvu zvijezdu na nebu plavu
kako treperi u daljini
ponosno i visoko.

Ne znam, al moj je korak tih,
kako do sada nikada nije bio,
sav mi se radosni svijet
za golemu tugu skrio,
od koje drhtim i strepim
kao na polju cvijet.

Noću me vjetrovi bude
i trgaju grozničav san,
a strah od toga još dugo
mi valjano disanje priječi;
al u jutro, svježi me dan,
svijetlom i suncem liječi.

Preporađam se u šumoru trava,
u dugom melanholičnom treptanju klasja
vrh njiva.
A moje srce o dalekoj zemlji sniva
i moja kovrčava glava
sve tužnija i blijeđa biva.

Evo ova jesen zlatnog i srebrnog lišća
budi u meni davne želje i snove,
koje me silovito vuku
u neku daleku južnu luku,
iz koje lađe
u tropske krajeve plove.

Ne znam, al moj je korak tih,
kako do sada nikada nije bio,
sav mi se radosni svijet
za golemu tugu skrio
od koje drhtim i strepim
kao na polju cvijet.

Djevojko, što si mi postala draga,
savi nadamnom ruke zdrave i bijele,
tužne su noći moje cijele
i tako sam u njima sam.
Ljekovito proljeće kad dođe,
opet ću gaziti s tobom
procvala polja i gore
i opet će nas sretne i mirne
buditi rumene zore.

Al ova jesen — tako čudna i tužna —
povi me kao biljku
u svom žutom sjaju
i sad mi dani
kraće traju,
a oko srca se kupi
teška i bolna sjeta
nad preranom smrću
ljeta.

Lutam li svojim snom ili stvarnim svijetom?
Jesam li ovo ja, što tako tužno hodim,
ili je samo san,
kroz koji zanesen brodim
za velikim rumenim cvijetom,
koga ima na svom tijelu
djevojka, što mi je postala draga,
i koja mi ruku bijelu
svojom još bjeljom draga.

Ne znam, al moj je korak tih,
kako do sada nikada nije bio,
sav mi se radosni svijet
za golemu tugu skrio,
od koje drhtim i strepim
kao na polju cvijet.

Olinko Delorko

ANTUN BONIFAČIĆ, ZAGREB

SJEDNICA VRHOVNOG VIJEĆA AKTO

Odlomak romana

Mijo je prstom pokazivao na jasan i razgovijetan potpis Konrada Kurševića.

— Tražio sam ga sat i po u ulici Neznane Junakinje!

— I dobio si potpis!

Na stolu su bile rastvorene mape s raznim spisima i dvije štampilje. Mladići su posjedali, gdje je tko stigao, po stolcima, na sto, jedan je čak sjeo na zatvoreni pisaći sto. Sunce je palilo, po krovovima su cvrkutali vrapci.

— Odgodio sam kolokvij o neoplatonizmu zbog sjednice, a Konrad sigurno spava nad kakvom statistikom!

— Taj tvoj Plato ne će pobjeći, već te čeka dvije hiljade godina, dragoviću. Uostalom, valjda ni sam ne sumnjaš, da je za nas kudikamo važnije, koliko izvozimo masnih svinja nego svi tvoji filozofi.

— Kolegica ima vrlo jasno mišljenje o važnosti svinja, ali, čini mi se, da s filozofima još nije na čistu.

Kolegica Lovišić studirala je medicinu, ali svi su bili na čistu, da je Konrad u posljednje doba uspio da pobrka razne mišiće i čeone kosti u korist svojih historijsko-materijalističkih zaključaka. On to naravno nije opažao, jer već odavna nije imao vremena da gubi, kako se sam izražavao. A ona je teškom mukom prežvakavala skripta i parala lešine, sve u brizi, hoće li taj nesretni Konrad pristati da s njome pođe na more.

Mama će se naravno iznenaditi i morat će mnogo toga čuti o tome, kako današnja mladež više ne može da razlikuje, što se pristoji, a što ne, kako je to prvi put u Lipunu da djevojka iz pristojne kuće poziva razne prijatelje na ljetovanje. Ali ovaj put ju je tako snažno zgrabilo to njezino ludovanje za Konradom, da je bila voljna podnijeti još koješta, a ne samo majčine prigovore i zabadanja ovoga otmjenoga Lalevića. Nije joj bilo samo jasno, kako je Šaljević danas pristao uza nj u obranu fi-

lozofa, kad ga je neki dan slušala, kako Konradu povlađuje ističući, kako se treba opredijeliti i kako sve ovo natezanje zapravo i nema smisla, osim što ih drži na okupu.

Lalević je naravno volio ovakav rad: jezik mu je bez bradavice, čita i uživa u publici. Pitanje je samo, da li je ostalima do toga da slušaju i čitaju njegovu savršenu prozu. Kao da će nas spasiti novele iz tame, u kojoj čamimo? Međutim, unatoč tome što su Konradove misli jasne kao pekmez, kako se je taj nesretnik jučer izvolio izraziti, Adelu Levišić je više mučila misao o praznicima nego ideološka okosnica same borbe u klubu. Ona je to zapravo spajala u maštanjima: Konrad će svojom dijalektičkom jasnoćom uspjeti da odvuče većinu za sobom pa će krasnoslovci ostati sami. Glavno je da danas dođe, pa da pristane na njezin poziv.

Ostali su se rastrkali po velikoj klupskoj sobi u grupicama. Današnja je sjednica bila vrlo važna baš zbog toga zahtjeva klupske ljevice, da se klub mora socijalno opredijeliti.

— Ne razumijem, što drugovi žele — bunio se Lalević. Održali smo osamnaest tečajeva za analfabete, osnovali smo šesnaest knjižnica, devet javnih i trideset i sedam unutarnjih predavanja svjedoči, da smo i te kako djelovali socijalno.

— Kolega je zadovoljan, ali mi nismo.

Ovaj put se oglasio šutljivi Šaljević. Premda je Konrad bio pokretač akcije, svi su osjećali, da je fanatički Josip Šaljević pravi ideolog i neumorni buntovnik grupe. Za nj je Hegel bio jasan kao ogledalo: ideja se ostvaruje i tko se nađe na putu mora da pod njom klone kao vjernici pod Džingiskanovim kolima. Sa Lalevićem uopće nije debatirao: držao ga je za nesposobna literata, koji nije kadar da shvati samu bit stvari.

Sparina je umarala. Adela se približila Šaljeviću i tiho ga zapitala: Hoće li on uopće doći?

Opazila je preziran smiješak oko Šaljevićevih usta i mrzila ga je u taj čas kao suparnika. Osjećala je, kako blijedo, fanatičko lice Šaljevićevo povlači za sobom crnu, čupavu Konradovu glavu: već mjesec dana nikad nema vremena da je posjeti, da zajedno sviraju. A ipak bili su to najljepši časovi njezinoga

života: Konrad sa svojom violinom, a ona uz glasovir sviraju Glazunova.

— Zašto ne bi došao, kolegice?

Htjela mu je ispričati, kako joj je govorio, da će se ispričati pismeno i istupiti iz kluba, ali vrijeđao ju je njegov smiješak i pustila ga je sama pristupivši Miji, koji je zbrajao, koliko je članova bilo nazočno prošle godine na sastancima i koliko je puta koji od članova izostao.

Konrad je održao najviše predavanja, ali se brojio među najneurednije, premda se vodila stroga kontrola izostanaka.

— Sav napredak našega kluba nad ostalim klubovima ovisi od urednog pohađanja sastanaka i izvršivanja zadanih obaveza. Kad bi sve sekcije bile vrsne da izvrše, što su obećale, naš rad bi već davno prestao da bude samo akademski klub, kako se Konrad o nama izvolio izraziti.

Ovaj je put bilo jasno, da je Mijo uz Lalevića. Kao najstariji najneumorniji član kluba, on je nadasve pazio da klub raste i radi, zato se čuvao svih frakcija, koje bi mogle brojno oslabiti klub.

Članovi vrhovnoga vijeća bili su već nemirni. Sunce je ustrajno palilo, stolovi i stolci su se isparivali prašinom i znojem. Konac je godine bio tu i s njime je prestajala apstraktna egzistencija studenata. Adela je opet postajala gospođica Adela, kćerka imućnoga provincijskog liječnika, koja je mogla da bude ljubezna i dobra sa bijednicima, ali više nije bila jednostavno drugarica, kako je to Konrad zahtijevao. Koliko se bojala, da će je Konrad odbiti, toliko se plašila, da će pobjeći iz Lipuna zbog malograđanske otmjenosti i staleža i redova, koji su se sastajali u očevoj vili! Teško je uopće bilo s tim Konradom, koji je volio da se čitave sate svađa i debatira sa Šaljevićem o pogreškama Sorelijanizma i o prednostima Marksizma nego da sjedi kao čovjek i govori o svojim vlastitim osjećajima. Jer, unatoč svemu, Adela je osjećala, da mu nije indifirentna i da je njegov socijalni zanos ipak samo dio studija, nešto strana i nebitna. Bitno i nebitno opsjedalo je i nju jako u posljednje vrijeme. Premda je mrzila sve krasnoslovce poput ovoga finoga Lalevića, koji je

tako biranim riječima znao da objašnjuje tri faze u ljubavnoj lirici Nazorovoj, naravski, uplićući vješto petrarkističke motive i mističke stihove Danteove »Vite nuove«, ipak se već dva mjeseca nije mogla da riješi posljednjega Lalevićeva citata: »L'amor nella mente mi ragiona«. Ona, Adela, prvi đak splitske gimnazije, pozitivan i jasan duh, kako ju je tata uvijek u šali nazivao, postala je uz Konrada pitoma kokica, koja snatri petrarkistički o nebitnom, premda je svijesna, kako to nije ono pravo, čime se može zanijeti Konrad. Neki dan ga je slušala u debati sa Šaljevićem: sada nijesu vremena da se pojedinac može upuštati u lirske preživljelosti, pod firmom, da traži vlastitu sreću.

— Znamo, druže, kamo to vodi. Štalica i kravica pod zvijezdama i mjesečinom. I, naravno, obvezatno sticanje za obezbjeđenje vrste.

Šaljević je odobravao, jer ta apstraktna životinja i nije mogla drukčije da radi: za nj je viša matematika i fenomenologija duha bila razlog, da nedjeljom poslije podne hvata u Maksimiru služavke i da ih kao Bušman odvlači u šikarje. On joj je to sam jednom priznao raspravljajući o normalnom zadovoljavanju fizioloških potreba. Šta više, Šaljević je otvoreno zagovarao brak sa služavkama, koje nijesu zaražene građanskim predrasudama, a pogotovu ne boluju od malograđanske potrebe za luksusom, koja muškarce pretvara u tegleću marvu za milostivu i razmaženu gospodsku derištad. Za nj je kolektiv bio tako bitan, a vlastiti život tako nebitan možda i zato, jer se nije ni usuđivao da približi kojoj gospođici sa svojim vječno zamazanim rubljem i poderanim potplatima. Ali Konrad je ipak bio činovničko dijete, navikao na red, različit od ovoga postolarskoga sina iz pregrađa. Adela je bila hrabra djevojka i osjećala je, da nema ni govora o »tihoj sreći«, kako je ljubakanje nazivao Konrad predviđajući fatalan happy-end. Za osam dana imala je svršiti prvi rigoroz; čim se riješi te nesretne anatomije, imala je pravo da se sasvim ozbiljno smatra kandidatom medicine, koji je prešao prvi korak i koji ima najozbiljnije izglede, da će za prvim svršiti i ostale rigoroze. A sada je sudjelovala svom dušom u općoj nervozi: hoće li Konrad doći ili ne će?

Grupe su već bile jasne i ona se unatoč antipatiji stisla uz Šaljevića. On je već docirao mršavome veterinaru Rakoviću i njegovome privjesku Renariću, kako bi danas trebalo donijeti zaključak, da klub smatra rješavanje socijalnih pitanja u zemlji prvim i osnovnim svojim pitanjem, a sve ostalo, pa i analfabetske tečajeve i prosvjetljivanje, sekundarnim, pače beznačajnim.

— Makar pomnožimo svoje članove, predavanje i tečajeve sa deset, ipak mi nemamo nikakva značenja u zemlji, jer smo izvan stvarnosti, u oblacima znanja i prosvjete. Nama je prosvjeta postala fetiš kao i racionalistima, a naši maturanti znaju, da sve dobronamjerne reforme Josipa II. nijesu imale nikakva efekta. Uostalom, ne bavim se ja objašnjavanjem nadgrobnih spomenika! Htio bih da vidim nekoga, tko vjeruje, da se prosvjetom može doći do ekonomske slobode.

Posljednje riječi su zapravo bile izazov, pa su se nehotice kolegice i prijatelji razmaknuli, da i drugi čuju izazov i otvore debatu. Mijo je još uvijek zbrajao i samo ga je pogledao. Lalević se nije htio da upušta, jer njemu zapravo nije bilo krivo ni jedno ni drugo rješenje samo da klub radi i da može s drugovima raspravljati o temama, koje su ga zanimale. On se samo divio fanatizmu i žestini, kojom se taj Šaljević, a s njime i Konrad u posljednje vrijeme odao tim novim idejama. Znao je, da će se dići Bišćan, koji je bio najnepozvaniji u ovako delikatnom času, kad je trebalo sukob lokalizirati i spriječiti cijepanje. Ali bilo je prekasno. Bišćan se i onako već s teškom mukom svladavao prije.

— Kolege dolaze na naše sjednice s novotarijama. Meni je poznato, da ima na univerzi osamnaest klubova, koji su svi politički i socijalno jasno određeni. Svaki klub je samo privjesak jedne naše političke stranke sa vrlo razrađenim socijalnim i političkim programima. Izvolite birati!

Raković, Renarić i Adela skočili su u isti čas:

— Opet naš dinarski temperamenat! — pokuša se našaliti Renarić.

— Što bi se igrali žmurke! Mislite li, da uživam čekajući gospodina tajnika eksekutive, koji međutim leži na klupi u Tuškancu?

— Tako je to dakle, Konrade!

Vidjela ga je: zavalio se koliko je dug i širok, noge je prebacio kao Englez i čita Anti-Dühringa. Vrapci cvrkuću, a djeca posrću oko dadilja i nezaposlenih služavka. Njemu ne treba ni Dalmacije ni Alpa. Pričao joj je već o tome: u Domu se svlači do gola i tušira ledenom vodom, a onda zaključan čita do omaglice i umora, naveče traži radnike na Burzi rada i zanosi se sociologijom Le Playa, ustanovljuje činjenice i uporeduje razvitak od Krapinca do Marksa. Što će mu onda, naravno, more? Da sviraju zajedno serenate ili da joj gudi za mjesečine pod magnolijom i agavama? Da joj govori o vječnoj ljubavi uz pratnju valova i mjesečine po starim ilirskim receptima? Koliko se naslušala pripovijesti o »Đulabijama«, uvijek je nalazio citata, kojima se nije rugao Ilircima nego njoj. On to naravno nije znao, jer to nije bilo nigdje zapisano u historijskom razvitku društva. Ona je bila samo draga drugarica, koja ima tendenciju da se razvije u smislu Šaljevićevih koncepcija o idealu suvremene žene. Ali Bišćan je već grmio, iako nije Mijo otvorio sjednice. Zar je još uvijek čekao Konrada?

— Gospoda žele konkretne uspjehe. Kuglice. Odobravanje. Stvarnost. Za njih je stvarnost, ako se dvadeset gorila udruži i traži svoja prava u ime nekoga historijskoga razvitka i progresa. Mi bolujemo od fetiša prosvjete! A gospoda nemaju fetiša. Oni su sušta objektivnost. Ali ja molim kolegu Šaljevića, da mi objasni, kako on kani dovesti do ekonomske slobode naš narod analfabeta?

— Kolega valjda ne misli, da sam ja Kolumbo. Pa tu i nema mnogo da se objašnjuje: metodologija socijalne borbe nije bijeli list.

— Molim kolegu Šaljevića da se određenije izrazi.

— Dakle, molim: Konrad, Renarić, Raković i ja predlažemo vrhovnome vijeću kluba, da se klub postavi na historijsko-materijalističku bazu i da sve svoje sile upotrebimo isprva na to, da svi članovi kluba dobiju solidno i stvarno znanje o našim i međunarodnim socijalnim borbama, da možemo zatim djelovati u tome pravcu i vani.

— Kažimo otvoreno: kolege žele ni više ni manje nego da postanemo dio komunističkoga kluba, odnosno njegov legalni dio na univerzi.

Renarića su svi smatrali priglupim, ali ovaj put je na svaki način djelovao kao bomba. Adeli je bilo jasno, da je sve propalo zbog tona i brzine, kojom je krenula debata.

Sjednica je zapravo već bila u punom toku, premda nije još bila otvorena. Ali Mijo više nije zbrajao, koliko je tko puta izostao. Bišćan je kao ris htio planuti, kad Mijo konačno sjedne za čelo stola otvarajući sjednicu. Makar koliko bili nedisciplinirani. makar je Šaljević stisnuo usta u ironičkoj grimasi, kada je Mijo otvarao službeno sjednicu prestajale su sve debate.

— Riječ ima kolega Lalević.

Lalević je već listao po bilježnici, gdje je bio izvještaj. Šaljević se plašio rečenica, koje je Lalević tako vješto znao slagati, premda se pod njima nije ništa krilo. Uostalom znao je već sve unaprijed: 18 tečajeva za analfabete, 16 knjižnica, 9 javnih i 37 unutarnjih predavanja. Što je bilo potrebno ponovno objašnjavati, da je u Istri zatvoreno 800 pučkih škola, da fašisti plijene svake novine na našem jeziku, da su oko nas jaki i virulentni nacionalizmi, da je on, Lalević, lično predavao o Počvenjacima i Barrèsu. Hoćemo li se mi zbilja sprdati i protiv vremena i progresa i nastaviti debate slavenofila uz davorije gospodina Deroulèda? Naravno, ova nedonoščad još gutaju Fichteova pisma njemačkome narodu, ali zaboravljaju, da je na svu sreću od onda prošlo jedno čitavo stoljeće i da se surke mogu još naći samo u arheološkome muzeju i na pokladnim redutama.

Na sreću peroraciju Miodraga Lalevića prekinuo je mali Mirko Kozlović, čuveni junior kluba. Donio je pisamce, za koje se ispostavilo da ga šalje Konrad. Čak je blagoizvolio da ga stavi u kuvertu, koju je Mirko sasvim ozbiljno htio putem otvoriti, jer je slutio, da se nešto krije pred njime u posljednje doba. Pustio je drugove na Sofijinu putu, da tamo igraju s njegovom loptom nogometnu utakmicu na rondou, koji se pokazao kao vanredno i zaštićeno mjesto pred profesorskim njuškama. Već osam dana igraju a da još nijedan profesor nije spomenuo ni

riječi. »Fićfirić« ih je vidio: ali zatekli su ga u tako sumnjivom stavu na klupi, da su napravili prećutni sporazum vjernosti za vjernost.

Predao je pisamce Miji i htio je da kidne. Pričinjao se da ne vidi Adeline znakove, koja ga je zvala.

— Dao mi je pismo u Tuškancu i molio me, da ti ga predam. Mijo mu namigne da može otići. Adela ga je uzalud zvala s protivne strane stola.

Mirko je bolje nego Konrad razumio situaciju: ali oduvijek nije volio partnere, koji se nameću. A ova Adela ne zna ni o čemu drugome s njime razgovarati nego o Konradu. Uopće u posljednje doba nakupilo se toga suviše oko Mirka. Stari Jerman uporno gnjavi svojom geometrijom kao da je lupež nanjušio Ahilovu petu Mirkovu. Doduše dosta ga je namučio ove godine: i sviraljke od papira, i pero pod klupom, i žabice po podu. Ali bio je kao bog, neranjiv i slavan. Kako je samo odgovarao kod posljednje diobe polinoma. Starac je otjerao osmoricu, a onda je lisac mislio, da će i dijete Mirka ukebati. A on je vikao plus i minus kao da prodaje stare boce i dobio je nedvojbenu peticu na glasan zahtjev čitavoga razreda. Starac se ljubezno kesio i zapisao je peticu u prozivnik otvoreno kao gospodin. A sada ga ulovio na glupom i jednostavnom Pitagorinu poučku i još ga je zabrundavao pripovijestima i citatima, da je to »pons asinorum«, pa da je on, naravno kao Muhamedov vjernik odsuđen. Sad mu je jasno »kao pekmez«, kako to Konrad veli, zašto mu je jučer protumačio Konrad taj trik sa katetama i hipotenuzom. Ali hoće li ga starac uopće još pitati, kad se sad posljednje dane sva stoka gura da bude pitana? Ne će li mu jednostavno dati tri i pokvariti mu odliku, s kojom je bilo toliko toga skopčano ove godine? Kod toga je bilo samo sporedno, što se Jankiću upalilo koljeno, pa ga već osam dana previjaju na poliklinici. Do sada je šutio kao pravi sportaš. Ali ne će li i ova tajna izaći na vidjelo? Jankićevoj majci je već sada sumnjivo, zašto je Mirko postao tako velikodušan u posljednje doba, pa nosi bombone kao da ima slastičarnu ili Hahnovu bonbonieru. Zar je on bio kriv, što mu je tako nespretno podmetnuo nogu kod šuta?

Žurio se družini na Sofijinom putu, premda ga je zanimalo to vrhovno vijeće, kojemu on naravno nije smio prisustvovati i da je htio.

Mijo je polagano i oprezno nožem otvarao Konradovo pisamce. Bilo je adresirano na nj, a ne na samo vijeće:

Dragi Mijo!

Budi tako ljubezan pa zamoli drugove u vijeću, da me ispričaju, što nisam došao na sjednicu, premda sam to obećao. Međutim zaključio sam da uopće ne dolazim i ne izazivljem suvišne trzavice već da sam povučem konsekvence i istupim iz kluba.

Konrad.

Konradova vojska je bila nezadovoljnija nego opozicija. Renarić je na primjer mislio, da bi oni možda dobili većinu i u samom vijeću, a Konrad je ovako elegantno uzmakao sa mezeva. Ali Šaljević se snašao, pa je odmah izjavio, da je solidaran s Konradom, pozivajući i ostale, koji se s njime slažu, da zajedno odu sa sjednice.

Adela je pustila Šaljevića, Rakovića i Renarića da odu sami. Ipak je već pet godina bila vezana s klubom, u kojem je provela svoje najugodnije časove. A kamo da i pođe s njima? Zar da ide s njima u Tuškanac kao prava drugarica, da tamo vidi i Konrada kako fućka ispruženih nogu na klupi? Ipak je znala, da je za nju ovaj čas mnogo važnije od rascjepa u klubu, da li je istupom Konradovim iz kluba ujedno i svršeno s njegovim gostovanjem u Lipunu. Morala je negdje uhvatiti onoga balavoga Mirka, on već sigurno zna više od nje, što zapravo Konrad kani.

Sjednica je sada opet bila kao uvijek: Mijini podaci su bili vrlo optimistični. Pet stotina i osam članova na univerzi, osam srednjoškolskih podružnica. Predavanjima je poprečno uvijek prisustvovalo oko 180 članova. Još nijedan klub u našoj zemlji nije u ovako kratko vrijeme pokazao toliku aktivnost. Čitava zemlja u nama gleda elitu omladine, koja se nije upregla u partijska kola, već koja ide za time da izgrađuje sama sebe, pa da onda stavi svoje sile narodu na raspolaganje. Samo izgrađeni pojedinci i hijerarhijska organizacija vrednota mogu dovesti do progresa u našoj zemlji. Mi ne kidamo ni s čim: gradimo, radimo

i nadovezujemo. Najnoviji gubitak za nas je bolan, što su se drugovi uvijek isticali radom i ljubavlju za napredak kluba. Ali unatoč tome mi ne možemo skretati ni lijevo ni desno, jer baš na tome osnivamo svoju snagu.

Adelu je gušilo, jer joj se činilo da Mijo govori istim glasom kao na nedavnom sprovodu kolege Žukića.

— Mi smo dobili mnogo ponuda i s lijeva i s desna, ali nijesmo nikada oklijevali da odbijemo sve te ponude. Predbacuju nam da smo akademski klub. Pa mi to i jesmo. Govore, da smo malograđani? Pa što smo nego to, čak još nijesmo ni to, nego seljaci. Neprestano se zanose i ističu historijski razvitak, a kod nas ga žele preskočiti: mi moramo proći putem svih ostalih nacija. Anahronizam? Reakcija? Dobro je i to: zašto da se plašimo riječi. Vrijeme ne teče posvuda jednako brzo. Konrad bi nam se već narugao, da govorim o Turcima i predziđu kršćanstva. Pa dobro ja i to priznajem. Turci, Mlečani. Nijemci, Madžari nijesu nas puštali da dođemo k svijesti. A sada, kad to konačno smijemo mi ćemo opet za progresom kao gladan pas za košću. Ne, ne, stoputa ne! Mi ćemo sada izgrađivati kostur jedne nove nacije sa stoljećem zakašnjenja. Epohe razvitka se ne mogu preskočiti: a mi kao seljački sinovi i ne običajemo skakati preko neobrađene zemlje.

Mijo je bio ovoga dana u formi i jednoglasni aplauz članova vijeća pokazivao je, da je govorio svima iz srca. Čak i Adeli unatoč svim neizvjesnostima i brigama.

BOŽO LOVRIĆ, PRAG

IZDAJICA

— Proljeće je za mene najtužnije doba godine — reče mali, mršavi čovjek. Nemirne, djetinje oči nikako da mu se smire, lete od predmeta na predmet kao dva sitna modra leptira.

— A zašto? upitao sam svoga druga. Bio je zamišljen i prstima je bubnjao po glatkoj ploči stola. Koštunjave mu ruke nikako da se smire. Grče mu se prsti kao utopljeniku, komu je nagli val odnio dasku.

— Slušaj! A ne, bolje je, da šutim. Pokvario bih ti raspoloženje . . .

— Aha, razumijem, ljubavna pustolovina. Iznevjerila ti se djevojka, a ti uvrijeđen u svom muškaračkom ponosu —

— Prestani — — kao da osim nevjernih žena nema drugog jada na svijetu —

— Ima, ima . . .

— E pa onda . . .

— Ali u tom slučaju mislim, da sam pogodio . . .

— Varaš se . . . plane još jače negoli prvi put.

Zgrabi me za desnicu i sipljivim glasom prošapta:

— E, pa kad hoćeš, slušaj. —

Iskapi čašicu likera, zapali cigaretu i odbijajući guste dimove poče:

— To što ću ti pričati sada, dogodilo se 1918. na zemlji, krajem aprila, na granici Italije, u jednoj zelenoj dolini okruženoj gorama, a oživljenoj plahovitom rijekom. Od tog dana ne mogu da slušam šum vode. Žuborenje potoka tjera me u ludilo. A od gorskih, pjenušavih bujica, koje naglo padaju u dolinu, bježim kao vrag od krsta. Jest, ti ne znaš, kako je strašno previranje proljetnih voda, kada si prisiljen da gledaš ogavan prizor ljudske podlosti . . .

— Pretjeruješ . . .

— Nipošto, sve je živo preda mnom, kao da se to dogodilo jučer. U daljini, kao na dlanu, leži dolina. Sami vinogradi, ma-

sline i voćke u cvatu, a nad svim tim vedro nebo i jato laganih, bijelih oblačića, koji se žure da dostignu sunce. Ja i nekoliko mojih drugova vodimo na smrt osuđenoga vojnika. Narednik korača pred nama, veseo je kao mladoženja, kada ide na pir. Odjekuju naši koraci. Takva je tišina, da bi osjetlivo uho moglo da čuje, kako nam kucaju srca. Vrisnuo bih, da mi strah nije stisnuo grlo.

Osuđenik je bio Čeh, plavokos, miran mladić, koji ne bi zgazio ni mrava, a kamo li ubio čovjeka. Ušli mu u trag, kad se spremao da prijeđe na talijansku stranu. Sudili mu i osudili na vješala. Nije još navršio dvadeset godina. Bio je blijed, tih i tužan. Da mu je tko u taj tren što progovorio, sigurno ga ne bio čuo, tako je bio zamišljen. U jednoj je ruci držao komad hljeba, a u drugoj limenu posudu gotovo praznu. U posudi se mućkalo još nekoliko žlica crne kave. Grčevito je stisnuo lim i hljeb kao da se od njih nada spasu. Možda je mislio: nije moguće, da me ubiju, dok ne pojedem svoj hljeb i ne popijem kavu . . .

Ja sam oborio oči, sve od bojazni da nam se ne susretnu pogledi. Čujem samo uporno disanje svojih drugova. Teško im je, kao da su pod golemim teretom.

Kad smo stigli na posljednju među, narednik je stao i zavikao: Stoj! Međa je vinograda zelena, sva obrasla travom. Među vlatima, koje se njišu na vjetru, proviruju zlatice i tratinčice. Čuje se zuj pčele i zvrndanje bumbara. Narednik je iz svoga džepa izvadio debelo uže i predao ga najbližem vojniku. On je shvatio nijemu zapovijed, popeo se na rascvalo stablo jabuke i prebacio uže preko najdeblje grane. Svezao ga, napravio na kraju petlju, i kad je bio posve gotov, sa grane je skočio na meku zemlju.

Nato narednik zaviče:

— Svežite mu noge i ruke. Brže, boga vam vašega, što ste stali kao da su vam pune gaće smrada . . . Na te svoje prostačke riječi nasmije se suhim, gadnim smijehom, koga ne ću zaboraviti, da živim sto godina . . .

I da potkrijepi svoju zapovijed, izvadi revolver. Vojnici se požuriše, a on, zadovoljan, spremi oružje u špag.

Mladić je bio blijed kao da nema ni kapi krvi u žilama. Hladan znoj orosi mu čelo, usta su mu se trzala, a oči mu bile pune suza. Narednik mu se približio, primio ga je za ruke i kad se uvjerio, da su mu dobro svezane, pljunuo mu je u lice, da mu dokaže, kako on, carski čovjek, prezire izdajice. Nato se okrenuo i tihim, vrlo ugodnim glasom zapjevao valčik iz jedne bečke operete.

Dotle su moji drugovi sve spremili, da smrtna osuda bude izvršena. Prijetnjama i psovkama su doturali mladića pod stablo. Stegli su mu petljom vrat i otegli uže, da ga konop stisne kako treba. U taj tren je izdajnik vrisnuo kao na smrt ranjena zvijer. Lice mu se iskrivilo od užasa. Ni rođena majka ne bi ga prepoznala, tako mu je strah iznakazio crte lica. Svi smo šutjeli i gutali suze. I najednom, u toj smrtonosnoj šutnji, odjeknu suhi, đavolski smijeh našega narednika. Smijeh je bio sve jači i jači, dok najzad nije prešao u hihotanje. Jednom se rukom držao za slabine, a drugu je uperio na osuđenika i dovikivao mu neke gadne, odurne riječi.

Ni sam ne znam, kako se u mojoj ruci stvorio revolver. Odjeknuo je hitac, a pred mojim nogama svalio se mrtav narednik. Dobro sam gađao, pogodio sam ga taman u srce.

Suha, raspucana zemlja pila je vruću, ljudsku krv. Kos je ćurlikao, a visoko nad nama razglagoljila se ševa i dizala se kao da je nečija nevidljiva ruka na nevidljivoj niti diže u visine.

Dugo smo gledali mrtvoga. Pjevale su ptice, žuborile su proljetne vode, a mi smo šutke iskopali duboku jamu i u nju smo uporedo položili obješenoga izdajnika i ustrijeljenog narednika. I kad smo bili posve gotovi, napunili smo jamu tvrdim grudama i kamenjem. Osjekli smo dvije grane, jednu dužu, a drugu kraću i svezali križ užetom. Neka čuva krvnika i njegovu žrtvu.

Nismo se vratili u svoj tabor, znali smo što nas čeka, i tako smo svi do jednoga prešli na talijansku stranu.

I nakon odužeg tajca dovrši moj drug:

— Razumiješ li sad, zašto ne volim proljeće . . .

IZ DANTEOVA „PAKLA"

Sedmo pjevanje

»Pape Satan, pape Satan aleppe!«
  Tako Plutonov hrapav glas zaječi;
  Nato će mudrac, čije r'ječi kr'jepe

I koji sve zna: »Ne boj se tih r'ječi,
  Jer uza svu moć mora da se skruši
  I ne može ti slaženja da spr'ječi.«

A onom što se gnjevan naroguši
  Reče: »Ti, vuče prokleti, ded šuti
  I b'jesan žderi sam sebe u duši!

Bez razloga nas tud ne vode puti:
  To hoće gor, gdje oholost jadnu
  Mihajlo kazni ko osvetnik ljuti.«

Ko puna jedra što smotana padnu
  Kad vjetrom slomljen jarbol o brod lupi,
  Tako te r'ječi zv'jer obore gadnu.

Tako smo sišli ka četvrtoj rupi
  Idući dalje po toj suznoj tmori
  Što svega sv'jeta jad u sebi skupi.

Pravedni Bože! tko li nove stvori
  Muke i jade što se ondje kriju?
  I zašto li nas gr'jeh naš tako mori?

Ko što se vali nad Haribdom biju
  Sa dvije strane nasrćući hudi,
  Tako se ondje svi u krugu viju.

Više no igdje tu ugledah ljudi;
  S dv'je strane idu i vičući jako
  Svak valja teret snagom svojih grudi.

Kada se skobe, okreće se svako
  I valjajući natrag istom prugom
  Viču: »Što držiš?« i »Što bacaš tako?«

I vraćaju se tako mračnim krugom,
  K protivnoj tačci sa dv'je strane grnu,
  A sve se grde psovkama i rugom.

Kad tamo stignu, opet natrag srnu
  I svak se svojim polukrugom žuri.
  Al' meni srce od toga protrnu

Pa rekoh: »Meštre, kakav sv'jet tu juri?
  Nisu l' tu l'jevo popovi po zvanju,
  Kako se čini po njinoj tonzuri?«

»Sl'jepci su bili u svome neznanju
  Svi ovi«, reče, »dok življahu gore,
  Jer trošit s mjerom ne bjehu u stanju.

Štektanja njina o tom jasno zbore
  Kada se na dv'je tačke kruga zberu
  Gdje se zbog gr'jeha različita kore.

Ovi bez kose što se ovdje veru
  Popovi bjehu, pape, kardinali,
  Kojih je tvrdost prevršila mjeru.«

A ja ću: »Meštre, u mnoštvu ostali'
  Prepozno bih zac'jelo pojedine
  Što su tom gr'jehu vlast nad sobom dali.«

»Prođi se«, reče, »lude misli, sine!
Njin mračni život, pun gadosti svake,
Zamračio je sad i slike njine.

Imat će vječno sukobe ovake:
Jedni će ustat stisnutijeh pesti,
A drugi kose šišane iz rake.

Stiskati vični ili sve rastresti,
Ne mogu u raj, već se ovdje biju,
A kako, o tom neću dugo vesti.

Sad vidiš kako kratko nam se smiju
Sva blaga što ih Sreća može dati
I radi kojih ljudi razdor siju.

Da je sve zlato pod mjesecom zbrati,
Sve ne bi moglo počinka da dade
Ni jednoj duši što se ovdje pati.«

»Nešto mi«, rekoh, »još znati valjade:
Tko je ta Sreća koja sve bez broja
Blago u svojim pandžama imade?«

A on će nato: »O luda li soja!
Skupo l' vas stoji taj vaš razum spori!
Al' sada pamti objašnjenja moja.

Premudri onaj, kad nebesa stvori,
Dade im vođe da ravnaju njima,
Da jedno drugom sjajnim sv'jetlom gori

I svako sv'jetli podjednako svima:
Tako i blago za kojim sv'jet žudi
Po njegvoj volji upravnicu ima,

Da, kada treba, sjaj prenese ludi
Sa roda na rod, od glave ka glavi,
Premda to nije pravo ljudskoj ćudi.

I tako ropstvo jedan narod davi
Dok drugi vlada, — sve po njenom sudu
Koji se krije ko zmija u travi.

Vaša se pamet s njom bori zaludu:
U svome carstvu, ko i bozi ini,
Vlada i sudi, ustrajna u trudu.

Vječna su m'jena svi njezini čini,
Vrlo je brza, sve od nužde tvrde;
I tako mnoge česta m'jena kini.

Na nju se često i onakvi srde
Koji bi bili hvaliti je zvani
Umjesto što je nepravedno grde.

Al' njojzi nisu ti prikori znani;
Vrteći kruglju sred anđelske čete
Sjedi i svi su blaženi joj dani.

Sađimo sada do još veće sjete;
Već slaze zv'jezde izašle u ranu
Večer kad pođoh; a časovi lete.«

Tad presjekosmo krug na drugu stranu
I nađosmo se iznad vrela živa
Što stvara potok i daje mu hranu.

Tu tamnija no grimiz voda biva;
Mi siđosmo po jednoj čudnoj stazi,
A pratila nas ova struja siva.

Gdje na dno sive, zle obale slazi,
Taj potok tužni u baru se širi,
A Stiks je ime toj močvarnoj drazi.

Tek mi se pogled na stvarima smiri,
Vidjeh gdje blatan sv'jet se vrze mlakom
Sav gô, iz lica svima srdžba viri.

Ti se svi tuku, i ne samo šakom,
I glavom, nogom, grudima se boče,
A zubi deru meso s t'jela svakom.

Dobri će vođa: »Tu se, sine, roče
Duše svih onih koje srdžba svlada;
Al' znaj, još mnogi pod vodom se moče,

I od uzdaha tog sv'jeta što strada
Mjehur se vodom do mjehura pravi;
Svud možeš vidjet znakove tih jada.

Ti zbore: Tužni bijasmo u slavi
Sunčanih dana i slatkoga zraka,
Jer naše srce dim l'jenosti zavi:

A sad smo tužni sred mulja i mraka.
Tu himnu glas im grgoćući grače,
Jer jasan govor smeta voda jaka.«

U luku što ga trula bara plače
Stupasmo među tlom suhim i mekim
Motreći čeljad koja blato žvače;

A najzad smo pod tornjem stali nekim.

Preveo *M. Kombol*

MIRKO DEANOVIĆ, ZAGREB

ARIOSTO I NJEGOV „BIJESNI ORLANDO”

O 400. godišnjici smrti*)

Tko sve ne spominje s udivljenjem Ariosta i njegov ep, a ipak koliko ih je kod nas, koji išta pobliže znadu o njemu, koji su tek vidjeli ili prelistali njegovo remek-djelo? Ali nije sama snobovština, koja pretpostavlja i to slavno ime u ustima čovjeka prosječne kulture: Ariosto je uistinu pojava, o kojoj bi trebalo da bar nešto zna tkogod ima ambiciju šire kulture. I to s dva razloga. Jer je *Orlando* najbolje i najreprezentavnije književno djelo renesanse, zbog svoje poezije živo još i danas; a drugo stoga, što je ono oživljelo čarobne sredovječne legende i u svjetskoj književnosti ostavilo vidnih tragova.

I kao što se sada po cijelom kulturnom Zapadu slavi Ariosto povodom 400. godišnjice njegove smrti, tako ćemo i mi ispuniti tu svoju kulturnu dužnost, to više što su njegova djela zagrijala i oplodila mnoge naše književnike osobito u starije doba.

Lodovico Ariosto rodio se 1474. g. u Reggio, u Emiliji (70 god. prije T. Tassa, 115 prije Dž. Gundulića), a umro je 1533. g. u Ferrari. Sin dvorskog namještenika on je također gotovo cio svoj vijek od 59 godina bio u službi prinčeva Este.

*) Iz bilježaka za predavanje održano u Pučkom Sveučilištu u Zagrebu 18 siječnja 1934.

Pet je godina učio pravo u Ferrari a zatim se u svojoj dvadesetoj posvećuje sav poeziji. Njegove mladenačke ljubavi diktirale su mu ljubavnu liriku u toj dobi. Veoma je mnogo ljubio i s velikom je lakoćom prelazio s jedne ljubavi na drugu. Ali sve one ljubazne djevojke nisu mogle očekivati od njega no prolaznu nježnost: u Ariostovu je životu i djelu bila živa samo jedna ozbiljna duboka i to baš poznija ljubav u 40-tim godinama.

Kada je imao 26 godina, umre mu otac. To je bilo sudbonosno za nj, jer je tada naprtio na sebe svu brigu za brojnu obitelj od desetoro članova, što braće što sestara. Kako je bio plemenit, Lodovico je pregorio svoj krasni san da se bavi samo knjigom i poezijom, te ulazi u tešku službu (»penoso servizio«) prinčeva Este da može zbrinuti svoj rod. I tako postade vojnik, — on koji je bio rođen samo za pjesnika, sanjara, ljubitelja ljepote i udobnih studija. On, koji je čeznuo za mirnim i kontemplativnim životom, morao je kao »famigliaro« (tajnik) nemirnog kardinala Ippolita da ga slijedi na njegovim neprestanim putovanjima i da se brine za svakojake dosadne sitnice svog razmaženog gospodara. Osim toga Este su upotrebljavali Ariosta za svog poslanika često u važnim diplomatskim misijama, osobito kod pape u Rimu. Napokon ga u njegovim pedesetim godinama puste na miru te se nastani u Ferrari, sagradi kućicu, oženi se i tu provede posljednjih osam godina svog života.

Prije no što će se smiriti u Ferrari, Ariosto je sreo jednu ženu, koja će izmijeniti cio njegov čuvstveni život. Njegov je galantni, burni i skitnički život prestao zapravo onoga dana, kada se zaljubio u tu ženu, koja će dati stalan pravac njegovu srcu. Vrlo seksualan i živahan još kao mladi pjesnik i nalazeći se u društvu vrlo slobodnih manira, Ariosto je doživio mnoga iskustva, koja su mu onemogućila da poštuje ženu. Uz mnoge ugodne časove ljubavna mu je strast donijela sa sobom i mnoga razočaranja. Ali sve je to bilo više predmet njegovih osjeta negoli čuvstava. Jer sve žene, što ih je tada volio, nisu kao osobe ništa značile; bile su kao i one na slikama suvremenog Tiziana, u izrazima i pogledima kojih nema nikakva odraza njihove duše, nikakva elana njihova srca, nikakve misli. I zato se može kazati, da Ariosto sve do svoje četrdesete nije bio još upoznao prave vrijednosti čuvstva ljubavi, pa makar je već ranije i kao neženja imao dva sina. To se njegovo poimanje žene odrazuje i u epu *Bijesni Orlando.*

Kao đak humanizma Lodovico je najprije pjevao na latinskom, a zatim je dao prve komedije talijanske renesanse, koje nisu bile ni prijevodi ni preradbe klasičnih. Ali glavna je ljubav i slatka njegova tajna za cijelog života bio spjev *Orlando furioso,* u čemu je bila prava njegova sreća i zadovoljstvo. Tako je on za više decenija zaboravljao na svakidašnje brige i udarce sudbine u zanosu za čarobnim legendama, koje su mu ispunjale duh i bogatile njegovu vanrednu fantaziju. U tome je on tražio i nalazio utjehu i smisao svog mučnog života. Jer Ariosto nije imao drugih ambicija niti su ga mučili drugi problemi. Nije se suprostavljao zahtjevima vremena i društva, u kome je živio; on je sve to gledao s nekog višeg stajališta i vidio prolaznost i ništavilo svih tih pojava; više je sažaljevao negoli korio to društvo razvrata. Zaduben često u svojim vizijama, u svom čisto subjektivnom svijetu fantazije, činilo se da se ne brine za ono, što se oko njega događa. Kao da je onaj svijet njegove mašte bio za njega prava i jedina realnost.

Trideset godina svoga života Lodovico je posvetio tome djelu: toliko ga je volio. Priredio je on sam tri njegova izdanja neprestano ga dotjerujući i upotpunjujući. I sama je smrt prekinula taj njegov najmiliji rad, dok je spremao novo, četvrto, ponovo dotjerano izdanje svoga *Orlanda.*

Već se u mladim godinama toga fantastičnog pjesnika duboko dojmila jedna vrsta poezije, koja je u ono doba i u onom milieu-u bila najdraža lektira. Već su u Srednjem vijeku starofrancuski eposi prelazili Alpe i zabavljali također i Talijane, koji su ih rado počeli prevoditi, prerađivati i imitirati. Tako su se malo pomalo te stare legende udomaćile i u Italiji dobivši tu osobite karakteristike i talijanski kolorit.

Poznato je da je starofrancuska *Chanson de Roland* najljepša od svih tih pjesama, pa je zato shvatljivo, da se najviše sviđala i izvan Francuske. Tako je ona brzo prešla po Italiji,

gdje su je adaptirali neuki i prosti pučki pjevači kao i učeni književnici (Pulci u XV. st. u epu *Morgante,* i neposredno pred Ariostom Boiardo u epu *Orlando Innamorato* (Zaljubljeni Orlando). Videći kako se ta poezija sviđa svakome kao i njemu samome, Ariosto naumi nastaviti priču o Orlandu gdje je Boiardo stao prekinut smrću. Bio je dakle skroman i u izboru predmeta, koji će opjevati, jer uzima običan, najpopularniji sujet u ono doba. Ali trebalo je pritom imati smjelosti kao i svijesti o svom pjesničkom daru, jer nije bilo lako kazati nešto novo nakon tolikih pjesnika i kazati čak bolje negoli oni. I tako svojom genijalnosti Ariosto ispjeva ep o prastarom predmetu, ep kakova nije bilo ni prije ni poslije njega u novijoj književnosti.

Orlando furioso je romantični ep u 46 pjevanja sa neko 40 hiljada stihova (dakle malo predug za tempo današnjeg života!) U njemu je opjevao nastavak triju glavnih radnja onog Boiardova *Orlando Innamorato,* a to su: 1. rat Saracena, koje vodi kralj Agramante, protiv franačkoga kralja Karla Velikoga, 2. ljubav Orlanda prema saracenskoj vitezici Angelici, zbog koje on luta po svijetu, od Zapada sve do dalekog Istoka, i 3. ljubav franačke vitezice Bradamante i saracenskog viteza Ruggiera. Uz ove tri glavne radnje prepleću se i mnoge druge sporedne i epizodične.

Ariosto prihvaća pričanje u času, kada se Karlo Veliki nalazi u neprilici zbog teškog poraza u Roncisvalle te kada on šalje svog palatina Rinalda da zatraži pomoć kod skotskoga i engleskog kralja. Ali, kada je kralj Saracena Agramante saznao, da je ta pomoć iz Britanije već na putu, on se požuri da dostigne i napadne sam Pariz. Međutim je Rinaldova vojska vrhunaravnom pomoći ipak obranila prijestolnicu od tih pogana. U to napuštaju kršćansku vojsku dva Karlova palatina: Orlando, — koji je zbog neuzvraćene mu ljubavi bio već pobijesnio, — i Rinaldo, — obojica strašno zaljubljeni u vitezicu Angelicu, te oni lutaju za njom, koja bježi čak izvan Europe. Saraceni iskoriste tu prigodu nenazočnosti franačkih vojskovođa i osmjele se ponovo na napadaj, ali im se Rinaldo sa svojima suprotstavi i nagna ih u bijeg u Afriku. Međutim je Orlando

ozdravio i izlazi na megdan kao kršćanski šampion da se bori sa samim kraljem Agramantom. Pobjeđuje, dakako, Orlando i drugi predstavnici kršćana, koji su se tako ogledali sa vođama Saracena.

Zašto je Ariosto dao natpis svome epu »Bijesni Orlando«? Jer je od legendarnog francuskog Rolanda (talijanski je oblik Orlando) napravio glavno lice i prikazao ga u njegovu bjesnilu. S opisom boja kod Pariza i prijelaza u Afriku Ariosto naime isprepleće Orlandovu bjesnoću. Taj hrabri nećak Karla Velikoga napušta Pariz upravo u času, kada su ga Saraceni pritisli i opsjeli pa hita u potragu za Angelicom, koja je unatoč svim zaprekama ipak prispjela u svoju domovinu na dalekom Istoku. Tu je zateče Orlando zaljubljenu u lijepoga ranjenog vojnika Medora, koga ona ljubazno njeguje i s kojim provodi presrećne dane u slatkoj ljubavi. Vidjevši to Orlando pobjesni od ogorčenja i ljubomora pa za tri mjeseca pravi nevjerojatne čine, dok mu Bog ne povrati pamet pošto je okajao svoju mahnitu ljubav.

Treća je radnja, kako smo vidjeli, ljubav Rinaldove sestre Bramante i Ruggiera. Ona je valjda najoriginalnija, a u njoj je oličena žarka ljubav jedne nesrećne žene, koju ne će da joj uzvrati njen dragi. Junakinja se Bramante utječe svim mogućim sredstvima da dođe do cilja, prolazi kroz svakojake nezgode, pogibelji, aventure i megdane, ali ga se ipak ne odriče. I napokon, tolika je njena energija i ustrajnost, da konačno uspije: Ruggiero se pokrsti i oženi je. Ali kako su u romantičnom epu mnogobrojne komplikacije, — i više negoli u realnom životu — Saraceni se bune, što im je vojskovođa Ruggiero napustio vjeru otaca, napadaju ga zato i vrijeđaju tako da se on mora ogledati na megdanu sa predstavnikom svoga roda, Rodomonte. U tom okršaju pogiba simpatični Ruggiero.

U prve dvije oktave spjeva sam autor kaže, što hoće da opjeva:

Le donne, i cavallier, l'arme, gli amori,
le cortesie, l'audaci imprese io canto,
che furo al tempo che passaro i Mori
d'Africa il mare, e in Francia nocquer tanto,
seguendo l'ire e i giovenil furori

d'Agramante lor re, che si diè vanto
di vendicar la morte di Troiano
sopra re Carlo imperator romano.

Dirò d'Orlando in un medesmo tratto
cosa non detta in prosa mai nè in rima:
che per amor venne in furore e matto,
d'uom che sì saggio era stimato prima;
se da colei che tal quasi m'ha fatto,
che 'l poco ingegno ad or ad or mi lima,
me ne sarà però tanto concesso,
che mi basti a finir quanto ho promesso.

— (Opjevat ću žene, junake, svijetlo oružje, ljubavi, viteška plemenita djela i smjele pothvate iz onoga doba, kada su Mauri prešli preko Sredozemnog mora i kada su harali po Francuskoj slijedeći svoga ogorčenog i bijesnog kralja Agramanta koji se ponosio da će na Karlu, rimskom caru, osvetiti smrt Trojana.

O Orlandu ću vam ujedno pričati stvari, kakvih nema nigdje ni u pjesmi ni u prozi; kazat ću, kako taj pametni vitez zbog ljubavi pobjesni i pomahnita; ali samo ću tada moći ispuniti vam to obećanje, ako mi dâ malo mira i povrati mi pamet ona žena, koja me trajno izjeda i poput Orlanda dovodi gotovo do ludila.)

Sporedne radnje u epu kompliciraju one tri glavne. Tako na pr. osim Orlanda u krasnu su Angelicu zaljubljeni i drugi neki vitezovi, pa se odatle rađaju ljubomori, neprijateljstva, dvoboji i sl. A što sve ne doživljuju brojni vitezovi na svojim putovanjima ne samo po Francuskoj i Španiji nego i preko mora u Africi. Nekoji od njih lete svojom čarobnom moći i na druge planete, pa i u Raj i u Pakao, uz bebzbroj magičnih sredstava i fantastičnih pojava. Svi ti raznolični pothvati pružaju pjesniku prigodu da unese uvijek novih priča u svoje djelo. Ariosto se na pr. ne zadovoljava tim, da samo usput natukne nešto o nezgodama po koje cure, koju će vitezovi braniti, ili o običajima u kojem dvorcu i kraju, — nego on naprotiv sve potanko crta, jer poznaje radoznalost čitača, koji se kao i on sam rado zanosi fantastičnim svijetom, gdje je sve moguće i gdje nema granica ni zapreka. Tako je Ariostova knjiga dobila mnogo atrakcije i postala vrlo interesantna.

U ponekim je sporednim epizodama pjesnik u nekoliko strofa dao cijele novele, čas tragične, čas komične, a sve se osnivaju dakako na ljubavi dvoje mladih . . .

Kako se vidi iz ovoga letimičnog pregleda sadržaja i predmet je *Bijesnog Orlanda* vrlo raznoličan i složen, ali je on ipak sređen i ukusno umjetnički izveden. Zato i ne proizvodi umornosti kod čitača žive fantazije. Tu nema nikada dosadnog ponavljanja, ni u kojoj pripovijesti: svaka od tih mnogobrojnih epizoda, novela i scena, ima svoj novi oblik. Dakako, samo novi oblik, a ne originalnost, jer je Ariosto neprestano crpao iz različnih izvora, starih klasičnih, iz pučke tradicije, iz novije književnosti i dr.

U tom viteškom epu ne nahodimo samo fantastičnih lica i scena, koje su daleko od realnosti. Tu ima također opisa različnih slučajeva i radnja uistinu humanih, općeno ljudskih, vječnih, koje su zajedničke svim vremenima i krajevima na svijetu. Stoga su se izvjesni od tih prastarih motiva mogli sviđati i klasicima i Ariostu i Wagneru i nama.

Nije zato Ariosto manji pjesnik, što nije sam izmislio cijelu građu svoga spjeva. Umjetnik je onaj, koji daje svoj novi život makar kakvoj građi. Stoga je njegova veličina baš u tome što

je on udahnuo trajni umjetnički život licima, koja su prije bila modelirana ne tako vještom rukom.

A kakvim je okom sam Ariosto gledao na predmet, koji je opjevao? — On je, nema sumnje, bio uvjeren štovatelj tradicije viteškog ideala, viteških vrlinâ i plemenitosti, te ih je uznosio potpuno u dobroj vjeri. Zato je krivo, kada se hoće u Ariostu tražiti preteča Cervantesu u viteškoj satiri. Mahnitost njegova don Quijota sastoji se u tome, što nesrećni vitez de la Manca zamjenjuje realni život sa imaginarnim svijetom viteških romana. Ariosto naprotiv gleda s poštovanjem i ljubavi na onaj legendarni stari svijet, u kojem nalazi odraz najplemenitijih i vječnih pojava ljudske naravi. On mu se divi, a ne ismjehuje ga. Pjesnik je htio evocirati taj viteški ideal i zato nije ništa učinio da ga približi proporcijama realnosti, što donekle smeta našem modernom zahtjevu logike i vjerojatnosti. Svi su njegovi heroji lijepi u razvijanju svojih energija. Saracenski vitez Ruggiero, koji je za 20 mjeseci sisao mlijeko lavice i bio zatim hranjen lavljim i medvjeđim mozgom, — on u svojoj snazi nije ništa manje strašan od Orlanda. Vrlo su ozbiljni i česti opisi dvoboja, a osobito je potresan onaj već spomenuti i posljednji između Ruggiera i Rodomonta, u kojem također pobjeđuje agilnost nad snagom i inteligencija nad brutalnošću. Ne čudimo se, da ti opisi mogu privlačiti čitače. Zar se i danas jednako tako s udivljenjem ne govori i piše o sličnim natjecanjima modernih šampiona!

Ljubav i žena — uz viteštvo — zauzimlju najvidnije mjesto u Ariostovu djelu jednako kao i u njegovu životu. Vidjeli smo, kako to on sam ističe već u prvom stihu *Orlanda:* »Le donne, i cavallier, l'arme, gli amori . . . io canto«, i kako nam odmah u drugoj oktavi odaje svoju žarku ljubav, koja mu ne da mira. Ljubav i poezija bila su dakle dva glavna njegova ideala, koja su mu ispunjala cio život.

On toliko cijeni osjećaj ljubavi, da ona za nj ima neku nesavladivu magičnu snagu; tolika je njena moć, da joj se nitko i ništa ne može oprijeti, čak ni vrhunaravne sile. Ali, ako nema izvjesnih moralnih obzira, ako se služi lažima, nastaje pitanje: je li ljubav dobro ili zlo? Ariosto na to ne nalazi jednostavna

odgovora. U *Orlandu* su vrlo raznolični ženski karakteri i gotovo kontradiktorni sudovi o ljubavi. Sam natpis djela odaje misao, da je ljubav bolest, ludilo. A slično luduju obuzeti tim istim osjećajem i drugi vitezovi (na pr. Zerbino i Rinaldo).

Ariostov Orlando ima previše nedužno i plemenito srce te on ne može biti obični ljubavnik. Njegova je ljubav odviše nagla i impulsivna, previše elementarna, gotovo naivna za jednu koketu, koja ga vuče za nos. Zato je shvatljivo, da to mora izazvati buru u duši toga kolosa i poremećenje njegove pameti u času kad vidi, da je posve izgubio Angelicu u naručju skromnog vojnika.

Uostalom Ariosto, najbolji predstavnik renesanse, poima ljubav baš onako kao i njegovo raspojasano društvo. U to doba nema već Danteove ili Petrarkine koncepcije toga oplemenjenog i idealiziranog osjećaja. Tadašnjem je renesansnom ukusu odgovarao najbolje Boccacciov seksualizam. Zato na pr. Ariosto nema gotovo nikakva povjerenja u ženu. On nije nikada naišao ni na jednu vjernu ženu:

Sebben di quante io n'abbia fin qui amate,
Non n'abbia mai trovata una fedele;
Perfide tutte io non vo' dir nè ingrate,
Ma darne colpa al mio destin crudele. —
(XXVII, 123)

— (Ljubio sam dosad priličan broj žena, ali među njima ne nađoh niti jedne vjerne; ne ću zato kazati da su sve takove, nego se tužim na svoju sudbinu, što me samo na opake namjerila.)

Zato Ariosto žali, što Orlando u svojoj bjesnoći nije ubio Angelicu skupa sa svim kokotama i čudi se, kako su u staro viteško doba mogli ljudi ostavljati s povjerenjem same svoje žene.

Ali svi ti prigovori protiv ljubavi i žene ne izrajuju ipak definitivnu Ariostovu misao o tom uvijek aktuelnom problemu. Ti su negativni sudovi više odjek pjesnikova neraspoloženja i razočaranja, koja je on doživio u raspojasanom i razvratnom društvu renesansnih dvorova. I dakako, sve ga to nije priječilo, da ipak cio svoj život osjeća potrebu ljubavi, da je neprestano traži i teži za onom, o kojoj je sanjao i uz koju bi mogao biti srećan.

I napokon ju je našao, nakon duga lutanja i teških iskustava, tek u »zreloj« dobi; to se opaža u posljednjim pjevanjima *Orlanda,* koja potječu upravo iz posljednjega srećnog perioda njegova života. Stoga je tada nastojao ublažiti one prijašnje invektive protiv žena i opravdati svoju oštrinu prema njima.

Ariosta su dakle mnoga razočaranja u ljubavi višeput odalečila od milih mu sanja. Odatle one nedosljednosti u tom pogledu. A ipak je, kao vedar i dobroćudan pjesnik, bio optimist, pa ga ni često bolni kontakt sa realnošću nije izmijenio. Njegova je naklonost prema ženama očita na pr. u tolerantnosti, kojom on posmatra njihove ljubavne povijesti. Tako jednom lijepa Ginevra mora po skotskom zakonu da bude smaknuta zato, što je neudata uzvratila ljubav, ako se ne nađe vitez, koji će obraniti njenu čast; ali kad to sazna Rinaldo, on se založi za nju i spasava je.

Naprotiv, prema laži i lukavosti Ariosto nema samilosti i on u vrlo lošem svijetlu crta takove antipatične karaktere. Među tima je i sama okrutna Angelica, koja ne žali što je čak i pamet otela velikom junaku Orlandu: njena je neosjetljivost ponos jedne kokote.

U Ariostovu remek-djelu ne fali ni komike, ni ironije, ni humora. Nema pjevanja, u kojem ne ćemo naći smiješnih i šaljivih epizoda, komičnih lica i situacija, koje navode na smijeh. To je sasvim prirodno kod ugodnog pripovijedača i živahnog causeura kao što je Ariosto. Takova je na pr. scena između Angelike i kralja Čerkeza s Kavkaza Sacripante u prvom pjevanju. On je presretan, da ju je napokon našao i da će ipak zagristi u tu slatku jabuku, dok ona grleći ga misli, kako će joj on pomoći da se dočepa svoje daleke domovine. Ali u tom času nadođe nenadano nepoznat vitez na konju i Sacripante hoće da ga silom odaleči i iskaže svoje junaštvo pred Angelikom. No na prvi udarac toga viteza Sacripante se prevne i padne s konja, a ljuba mu mora pomoći da se pridigne. Dok je neznani vitez pobjednik otišao odatle prezrivo gledajući na kralja u toj komičnoj situaciji, Angelica ga ironički tješi. A kad nadođe tu sluga

onoga neznanog viteza i kaže, da je ono bila lijepa vitezica Bradamante, onda je bijedni kralj u još većoj neprilici: čak ga je i sa sedla oborila jedna žena! Slične aventure doživljuju i drugi junaci. Pa i sama Orlandova bjesnoća katkad graniči sa smiješnošću, kao na pr. kad on poteže za nogu svoju srušenu kobilu a da pri tom ni opazio nije da ona već izdiše, ili kada kuša da na konju prijeđe preko Gibraltara. To su sve dakako jednostavni komični efekti, koji ipak u očima čitača ne umanjuju veličine tih legendarnih junaka u epu.

Dosad su letimice pregledani različni elementi u Ariostovu djelu. Vidjelo se, kako na onaj legendarni viteški svijet srednjega vijeka gleda profinjeni i bogodani pjesnik renesanse. Vidjelo se, kako je on dao nov oblik tom čarobnom svijetu sanja i kako ga je učinio pristupnim modernom čovjeku. No sve te spoznaje nemaju zapravo druge svrhe no da nas priprave i uvedu u samo čitanje i uživanje toga velikog umjetničkog djela. Mi naime još nismo promotrili ep *Orlando furioso* kao umjetninu da u njemu nađemo ono, što on i jest: poeziju. A to je baš ono, što je najvažnije, — što je valjda jedino važno pri svemu tome. Jer da u tom Ariostovu djelu nema one trajno žive poezije, koja se svakome sviđa, ono ne bi bilo preživjelo ova četiri vijeka zbog svoga sadržaja. I zato, kad je riječ o ovakvu književnom djelu, ne smije se zaboraviti, da je ono stvoreno samo zato, da ga ljudi uživaju, da je ono duševna hrana čovječanstva, koje nužno treba ljepote i umjetnosti. *Orlando furioso* nije ni povijest, ni kronika, ni naučni dokumenat. On je pjesma i samo pjesma, pa ga zato u prvom redu moramo posmatrati kao takova, kao poeziju, umjetnost.

I sujet, i lica, i osjećaje, i narativnu tehniku — sve je to Ariosto preuzeo od svojih pretšasnika. Ali iz tih je glavnih ele-

menata epa genijalni pjesnik sastavio jednu novu i živu viziju harmonije i ljepote. Nedostatak je organskoj jedinstva nadoknadio bujnom živošću i raznoličnošću, te uravnoteženošću i plastičkom savršenošću. Njegova lira ima mnogo žica tako da on prelazi s jedne na drugu rijetkom vještinom. Tako postiže efekte kontrasta i iznenađenja, drži budnu pažnju i interes čitača, tako je čas tragičan, čas komičan, isprepleće liriku i satiru te je sukcesivno nježan, heroičan, ironičan i t. d. Jer on je zapravo sve to skupa, ali s tolikim bogatstvom nuance-â i sa zasebnim koloritom svake pojedine epizode i lica: izmjenjivanjem hrane pobužuje se apetit.

Come raccende il gusto il mutar esca,
Così mi par che la mia istoria, quanto
Or qua or là più variata sia,
Meno a chi l'udirà noiosa fia.

Orlando privlači dakle svojom umjetnošću. Evo kao primjer samo par Ariostovih pjesničkih poređenja.

La verginella è simile alla rosa,
ch'in bel giardin su la nativa spina
mentre sola e sicura si riposa,
nè gregge nè pastor se le avicina;
l'aura soave e l'alba rugiadosa,
l'acqua, la terra al suo favor s'inchina:
gioveni vaghi e donne innamorate
amano averne e seni e tempie ornate.

— (Djevica je kao ruža, kojoj se ne približuje ni stado ni pastir, koja uživa u samoći i sigurnosti krasnog vrta, a ugađa joj ljupki zrak i rosna zora, voda i zemlja. Kite njom grudi i glavu gizdavi momci i zaljubljene žene.)

Ganutljiva je poredba tužne Isabelle, koja drži na rukama svog u dvoboju poginulog dragana Zerbina:

. . . la mestissima Isabella,
Dechinando la faccia lacrimosa,

E congiungendo la sua bocca a quella
Di Zerbin, languidetta come rosa,
Rosa non còlta in sua stagion, sì ch' ella
Impallidisca in su la siepe ombrosa.

— (Tužna Isabella sagne svoje zaplakano lice i priljubi svoje usne Zerbinovim usnama, problijedjela kao ruža ubrana prije vremena, kao ruža što ne poblijedi živa na svom sjenatom džbunu.)

Na taj način pjesnik budi u nama bezbroj krasnih, nezaboravnih slika. Tako on predstavlja i intimni život svojih lica, koja inače upoznajemo samo po njihovu vanjskom liku i djelovanju. Ona intenzivno žive. Slike se brzo mijenjaju, pa se pjesnik ne upušta u psihološke analize karakterâ. Ali ipak ima i kompleksnih i ujedno dosljednih, kao što je na pr. Orlandov karakter. On je naime uvijek i do kraja ostao junak čista srca i veliki pobornik kršćanstva, kome je Bog namijenio zadaću da brani njegovu vjeru na zemlji. Ta se njegova misija očituje u osobitom privilegiju da je on neranjiv — osim u nogu, kao Ahil. Orlando je uvijek ljubazan i vjeran prijatelj; mučaljiv kao junak nadčovječne snage, galantan i plemenit prema ženama kao vitez. Ali taj inače savršeni vitez trpi zbog jedne svoje slabosti, koja je za nj kao neko prokletstvo: on voli hirovitu Angelicu a ona se s njim izruguje. U njegovoj je neobičnoj pojavi sve nadljudsko, pa i ljubav. Zato je i shvatljiva njegova bjesnoća kao reakcija. A ta je njegova bolest kazna Božja zbog moralne degradacije, dok će kasnije, nakon ispaštanja, biti lišen te nevolje također voljom Božjom eda tako uzmogne ponovo postati prvim beraničem kršćanstva.

Orlando je bio omiljelo štivo i učenih aristokratskih i neukih širih slojeva. Bernardo Tasso, otac autora *Gerusalemme liberata,* kaže o Ariostovu epu: »nema učena čovjeka ni radnika, nema mladića ni djevojke, ni starca, koji bi se zadovoljili da ga pročitaju samo jedamput.«

Zbog čara svoje poezije on je potisnuo u pozadinu i nadživio do dana današnjega sve druge, prijašnje i potonje pjesme o istom predmetu. To se najbolje vidi po vrlo veliku broju njegovih

izdanja, prijevoda, imitacija i raznovrsnog utjecaja, i ne samo u Italiji. U samom je XVI. vijeku original doživio 154 izdanja a do XVIII. vij. tri latinska prijevoda i deset prepjeva u različnim talijanskim dijalektima. Dosad je izašlo ukupno 512 talijanskih izdanja. Samih francuskih prijevoda ima više od dvadesetak. Gotovo ga svi slavenski narodi imadu potpuno prevedena: Česi od J. Vrchlickog, Poljaci od P. Kochanowskog i J. Czubeka, Rusi od P. Molčova i V. P. Sotova.

Iz *Orlanda* su crpli inspiracije različni književnici također izvan Italije kao na pr. Shakespeare, Voltaire, Byron, Wieland, Puškin i dr.

Nas ovdje najviše zanima, kako se kod Hrvata i Srba odrazila Ariostova poezija. Na našim je obalama na Jadranu još od Srednjeg vijeka bila poznata starofrancuska legenda. Orlandovu su osobu čak povezali sa domaćim tradicijama (npr. u Dubrovniku), nazivali su se imenima lica iz tih pjesama i romana, a valjda su te strane legende također u vezi sa genezom naših najstarijih narodnih pjesama. Ipak, naši stari pisci nisu dali svoga novog epa o tim legendama. Tasova *Gerusalemme liberata,* 60 godina mlađa od *Orlanda,* bila je bliža ondašnjem hrvatskom milieu-u kome je trajno prijetila turska pogibao. Dovoljno je da se sjetimo Gundulićeva *Osmana,* pa *Adrijanskoga mora Sirene* od Nikole i Petra Zrinskoga, kao i različnih pokušaja da se prevede cio Tassov epos. Ali ipak zna se da su i Ariosta mnogo čitali u našim stranama još od XVI. vijeka, i da je on nadahnuo brojne književnike (na pr. lirike Lucića, Ranjinu i Zlatarića, te mnoge stihove Vetranovića, Bobaljevića, Kastratovića, Đurđevića, Petrovića i dr.). Prodavali su ga i dubrovački knjižari već u istom stoljeću. Vijek kasnije prevodi ga u stihovima nepoznati pisac u Dubrovniku pa će jedan ulomak tog prepjeva preraditi i izdati pod svojim imenom Bokelj N. Luković u XVIII. vijeku. Dubrovački dramatičari (osobito Palmotić i Gleđević) crpu građu iz različnih epizoda *Orlanda* ili prerađuju njihove talijanske dramatizacije. Spominje se još, da ga je 70-tih godina prošlog vijeka preveo jedan dubrovački franjevac. Prepjevao ga je cijeloga i srpski prevodilac Dragiša Stanojević (Srpska književna

zadruga, 1898), ali odviše slobodno. Još je S. M. Ljubiša prepjevao neke Ariostove satire.

Interesantno je, da Ariosto u svom eposu spominje i Slavene kao vješte i okrutne vojnike, pa hrabre Bugare, koji brane Beograd; a Jadran nazivlje Slavenskim morem.

Orlandov odjek kod nas kroz vjekove potvrđuje poznatu činjenicu, da veliki pjesnici pjevaju za svakoga: za suvremenike i za poznija pokoljenja. Čovječanstvo u potrazi za iluzijama, za zaboravi razočaranjâ i gorčinâ života, zbog neke prirođene čežnje za sanjama i za irealnosti, nalazi uvijek utjehe u umjetnosti. A *Orlando furioso* baš odgovara toj potrebi. Čitajući ga čini nam se da smo bar za čas u posjedu sreće, jer je Ariostov duh kadar da i nas razvedri, podigne, začara.*)

---

*) Ovo su najvažnija djela na osnovu kojih je izrađeno to popularno predavanje: *Orl. fur.* krit. izdanje S. Debenedetti I.—III. 1928. — G. Bertoni, *L' Orl. fur. e la Rinascenza* 1919. — Id. *L. A. Profilo* 1925. — Id. *L. A. Discorso* 1933. — B. Croce, *Ariosto* 1920. — H. Hauvette, *L'Arioste et la poésie chevaleresque* 1927. — A. Momigliano, *Saggio su l'Orl. fur.* 1928. — M. Catalano, *Vita di L. A.* I.—II. 1931. — Agnelli e Ravegnani, *Annali delle edizioni ariostee* I.—II. 1933. — Niz članaka »La fortuna di L. A.« u reviji *L' Italia che scrive* 1933.

Drvorezi: Onaj na str. 168. je Tizianov, dok su svi ostali od nepoznatih umjetnika iz izdanja XVI. v.

DR. IVO HERGEŠIĆ, ZAGREB

O PRIJEVODIMA I PREVOĐENJU

U međunarodnim književnim odnosima vrše veoma važnu ulogu različiti *posrednici.* Poredbenim je istraživanjima nedvoumno utvrđeno, da strani ugledi ne djeluju uvijek izravno, nego se naprotiv ovakvi utjecaji ostvaruju mnogo češće neizravnim putem. Gotovo uvijek treba stoga pretpostaviti nekoga posrednika, koji prima strane pobude i predaje ih svojim zemljacima. Ako sva pitanja, koja se odnose na poredbenu ili komparativnu povijest književnosti, razdijelimo na dva velika skupa: »davanje« i »primanje«, emisija i recepcija, stavit ćemo posrednike u sredinu. Svojim posredovanjem između dvaju kulturnih područja oni vrše dvostruk posao, jer primaju i daju u isti mah.[1]) A kako svaki posrednik strane uglede nekako preudešava, da ne velimo iskrivljuje, to je izvanredno važno ustvrditi, da li je ovaj ili onaj domaći pisac upoznao strano djelo izravno ili nečijim posredovanjem. Samo tako moći ćemo ispravno ocijeniti strani utjecaj, budući da je posrednik možda štogod oduzeo ili dodao, čega nema u originalu. Strani ugledi doživljuju redovno svakojake preobrazbe dok ne stignu do cilja, a raščinjajući takove strane utjecaje u domaćoj književnosti književni historik mora voditi računa o toj pojavi. Zato je i posve razumljivo, ako neki komparatisti obraćaju osobitu pažnju pitanju posrednika. Paul Van Tieghem, autoritet na polju poredbene književnosti, predlaže što više i poseban naziv za ovu granu poredbenih istraživanja: *mezologija* (od grč. mesos, koji je u sredini). Ta bi nauka kao podvrsta komparativne povijesti književnosti okupila sve probleme, koji se odnose na književne prijenose i posredovanja među narodima.[2])

Književni su posrednici veoma raznoliki. Jedni pripadaju onome narodu, koji — u tom slučaju — prima strane pobude; drugi pripadaju narodu, koji daje. Ovi potonji nisu tako brojni kao oni prvi, ali treba i o njima misliti. Jedni su pisci prvoga reda, istinski predstavnici književnoga života svoga naroda, drugi su čedni kritičari, akademski stručnjaci ili amateri, a ponekad i opskurni nadničari na književnoj njivi, pojedinci, koji su odavna zaboravljeni, premda su svojim tako reći anonimnim radom snažno djelovali na književni razvitak svoga vremena. Ti se ljudi često regrutiraju sa periferije narodnog teritorija, često su podrijetlom ili odgojem »mješanci« sa dva ili čak više materinjih jezika. Često su i veliki putnici, koji se vole skitati svijetom, ili pak ljudi kojima se sudbina poigrala davši im prilike da upoznaju izravno strane zemlje i narode.

No treba napose istaknuti da »posrednici« ne moraju biti individui, kakve smo netom spomenuli. Društveni milieu, književne »škole« i grupe, kneževski dvorovi ili građanski saloni — sve su to ambijenti, koji su veoma često izvršili posredničku ulogu primajući i šireći strane književne pobude. Međunarodna povijest književnosti bilježi neke gradove, kupališta ili turistička stjecišta, mjesta, koja su pogodovala kulturnom zbližavanju među književnicima ili obrazovanim amaterima različnih naroda. Posredničku ulogu vrše dalje i brojne periodičke publikacije, novine i časopisi, pa književna i znanstvena društva, klubovi ili udruženja, kojima je zadaća da porade oko uzajamnog upoznavanja i zbližavanja između dvaju naroda ili država. Zamašitu posredničku ulogu vrši na pr. i kazalište (o kinu i radiu da i ne govorimo): repertoar svakoga većega kazališta je ogledalo, u kojem se reflektiraju međunarodna književna strujanja, kazalište je registrator javnog mišljenja, njegovih sklonosti i potreba.[3])

Sve bi to trebalo ilustrirati brojnim primjerima,[4]) no to bi nas odvelo predaleko. Pozabavit ćemo se stoga samo najvažnijom pojavom književnoga posredovanja među narodima: *prijevodima* i *prevođenjem.*

I likovne umjetnosti i glazba imaju svoje posrednike, koji stranom djelu olakšavaju pristup u domaću kulturnu sferu. No njihova je misija završena, kad su kako tako pripravili javno mišljenje informirajući svoje zemljake novinskim člancima, knjigama, predavanjima itd. Slijedi izložba ili koncert, općinstvo reagira ili ne reagira, prima ili odbija, stručnjaci mudruju, ali

strano umjetničko djelo zbori samo, njegov je govor internacionalan i jednako razumljiv (ili nerazumljiv) pripadnicima različitih naroda i jezika. Glazbena kompozicija, slika ili kip »govore« općim jednim jezikom. Taj jezik treba ponekad tumačiti, objašnjavati i gonetati, ali se ne može »prevoditi«, kao što se prevode ljudski jezici.

Kad se radi o književnom djelu, ovaj prijelaz od naroda do naroda, ovo presađivanje u strani ambijent mnogo je kompliciranije. Upoznavanje može da započne novinskim člancima ili brošurama, ali je to tek uvod. Od poznavača strane književnosti saznat ćemo za koje strano ime, možda i krupno, ali nama dotad nepoznato; saznat ćemo za osobine ovoga ili onoga pisca, njegove ideje, njegove umjetničke kvalitete i — napokon — zašto je taj pisac »aktuelan« i zašto bi smo ga morali upoznati. No upoznati ga možemo samo tako da pročitamo njegovo djelo. Zato treba poznavati *jezik,* kojim je to djelo pisano. Ne poznajemo li ga, ne će nam preostati drugo, nego da posegnemo za prijevodom. Književnici velikih naroda toliko su sretni, da ih bezbrojni stranci mogu čitati u originalu, budući da su naučili taj strani jezik. Književnici malih naroda mogu, da tako kažem, na prste izbrojiti svoje inozemne čitače, koji su podobni da ih čitaju u originalu. Mali narodi moraju — silom prilika — učiti strane jezike, a i veliki kanda sve više uviđaju, da nitko nije dovoljno bogat i snažan, a da bi se mogao ograditi kineskim zidom i dostajati sam sebi. A kako je međunarodni život sadašnjice izvanredno isprepleten i povezan bezbrojnim nitima, to se zacijelo povećao i broj onih, koji mogu strana književna djela upoznati u originalnom obliku. Ipak je to neznatna elita: gros čitatelja upućen je na prijevode. Pa i oni koji se zanimaju samo za jednu ili dvije strane književnosti, moraju se i kod zgode služiti prijevodima, jer ne može svatko biti neki Mezzofanti!

Tako je prijevod oduvijek najvažnije sredstvo međunarodnih književnih odnosa, a studij prijevoda i prevodilaca jedno od najvažnijih poglavlja poredbenog istraživanja književnosti. Hoćemo li odrediti sudbinu kojeg stranog djela u svojoj zemlji, utjecaj stranog pisca na domaćeg ili obrnuto, strane izvore bilo

kojega književnog spomenika, pozajmice ili pobude idejne, tematske ili formalne, — uvijek treba započeti proučavanjem prijevoda.

No ako su prevodioci vršili odvajkada izvanredno važnu misiju, ako su oduvijek bili glavni faktor u književnim izmjenama i pobudama, ne valja zaboraviti, da je *pojam »prijevoda«* prilično evolucirao tečajem vjekova. Prevesti znači reproducirati potpuno i vjerno neki tekst služeći se drugim jednim jezikom.[5]) Ali nekad se nije tako mislilo. Sve do 19. vijeka postupalo se mnogo slobodnije, a tadašnje bi smo prijevode nazvali danas parafrazama ili adaptacijama. Mnogi od tih strih prijevoda nisu rađeni prema originalu, već po drugom kojem prijevodu ili obradbi. Tako su neki narodi srednje Evrope, pa i mi Hrvati, upoznavali Shakespearea u njemačkim obradbama (Dingelstedt), kao što je Talijanima i Španjolcima služio u većini slučajeva francuski prijevod Le Tourneurov. Pa i onda, kad su se prevodioci služili originalom, nameće se pitanje, je li prijevod *potpun,* i onda — je li *točan?* Isporeďujući tekstove uvjerit ćemo se prije svega, da li prevodilac nije izostavio čitave odsjeke i nije li dodao štogod. To je prvi posao, ako hoćemo kritički ocijeniti prijevod. Suvremeni prevodioci ne skraćuju tako radikalno i bezobzirno tekst originala, kao što se to nekoć činilo. Dandanas se to dešava rjeđe. No i nekoć nije prevodilac izostavljao čitave stranice zbog neke lijenosti ili ličnih prohtjeva, nego zato, jer mu je tako naložio nakladnik. Ljudi ne vole predugačke stvari, a različni opisi, razmatranja ili druge digresije ne smiju odviše smetati radnju. Iz prijevoda je nadalje trebalo izbaciti sve, što bi moglo nekako pozlijediti vladajući ukus: neobične metafore, odviše sočne izraze, uopće sve stilske »nastranosti«. Prijevod je prema tome mogao biti samo blijeda slika originala, ako ne karikatura ili falsifikat. Ne valja zaboraviti ni vjersku ili političku cenzuru, n koju su se nakladnici i prevodioci također morali obazirati. Ta nisu li »velike teme« (les grands sujets) bile zabranjene francuskim književnicima velikoga klasičnoga vijeka?

Ne samo dakle, da nekadašnji prijevodi nisu bili gotovo nikada potpuni, nego nisu bili ni vjerni. Klasični je primjer, kako

se nekada prevodilo, Youngov slučaj. Čuvene »Noćne misli« (Night-Thoughts) preveo je na francuski jezik spomenuti Le Tourneur skalupivši od devet pjevanja originala dvadeset i četiri. Osim toga je posve izmijenio osnovni karakter Youngova pjesmotvora, pa su narodi južne Evrope, koji su upoznali engleskog preromantika po francuskom prijevodu posve drukčije reagirali, nego kad bi upoznali original ili kakav vjerniji prijevod.

Proučavajući prijevode ne valja sve netočnosti strpati u isti koš. Neke se netočnosti i ne osjećaju: ne kvare osnovni ton originala; druge su možda neugodne ali nisu katastrofalne, dok su treće upravo neoprostive. Prevodilac može krivo shvatiti tekst i krivo ga prevesti. Bijelo mjesto crno! Može nešto prevesti otprilike, približno točno, može koju sitnicu dodati ili izostaviti, ako ne poznaje dovoljno jezik ili radi nepažljivo. Kako su god sve te omaške neprijatne, a kadikad teško terete prevodioca, ipak je lako utvrditi ispitujući publiku, da se čitalac na te potankosti mnogo ne osvrće (osim ako je smisao sasvim izvrnut ili nerazumljiv). No ako prevodilac sistematski »ispravlja« tekst, izostavljajući ovo, a dodavajući ono; ako se mjesto određenih izraza služi perifrazama, onda nije čudo, ako u prijevodu teško prepoznajemo original, ili ga uopće ne prepoznajemo. Izblijedio i razvodnjen, tekst ovakova prijevoda ne može dočarati stilske osobine originala budući da je prevodilac izbrisao, koliko je mogao, sve ono, čime se to djelo odvaja od prosječnog ukusa.

Tako su francuski prevodioci 18. vijeka oblačili »na francusku« (à la française) engleske i njemačke pisce bez obzira na lokalni kolorit i umjetničke osobine ovih pisaca. Tako su u prvom francuskom prijevodu »Clarisse Harlowe« brisani realistično-naturalistični odsjeci (smrt glavne junakinje!), kao što su u prvim prijevodima »Werthera« brisani romantični odsjeci prožeti »Osijanom«. Ni Richardson ni mladi Goethe ne progovaraju u tim prijevodima svojim jezikom i načinom. Prevodioci se nisu nimalo obazirali na lokalnu boju, dok su romantici padali u drugi ekstrem: ističući značajne pojedinosti stvarali su nehotice karikature. Stoga ni romantični prijevodi nisu uvijek vjerni, iako su prosječno kudikamo bolji od prijašnjih prijevoda.

Kadgod je koji strani autor preveđen više puta na isti jezik i u različno doba, treba svakako ispoređivati postepene prijevode. Ne samo da bis mo odredili, koji je prijevod bolji. U tim se postepenim prijevodima ogledaju modne promjene, tu se jasno može razabrati kako jedan isti pisac djeluje na različite generacije. Ima i kulturno-historijskih kurioziteta, koji ovakovim poređivanjem dolaze na javu. Isporedimo li na pr. francuske prijevode »Othella«, opazit ćemo, da se kobni Dezdemonin rupčić pretvorio doskora u narukvicu, pojas, vrpcu, uvojak kose... dok napokon nije opet postao rupcem. Zašto? Jer se riječ »mouchoir« francuskom općinstvu onoga doba učinila strašno nepristojna, pa je prevodilac morao muku mučiti, da tu sramotu nekako izbriše. Značajno je, da prvi prijevod, koji nije bio namijenjen pozornici, ima još taj nesretni rubac, dok svi potonji prevode taj izraz nečim drugim. Tek su se romantici usudili nazvati taj predmet pravim imenom na pozornici, a pravo reče Hugo, da je romantizam nasadio crvenu frigijsku kapu i francuskom vokabularu. I taj »mouchoir« je revolucionarna tekovina!

Nije moguće raspravljati potanje o prijevodima, a da se pri tome ne obaziremo i na prevodioce. Njihov životopis, njihova književna karijera, društveni položaj — sve su to važne indikacije, koje će nam objasniti koju tu zagonetku njihove prevodilačke djelatnosti, stvari, koje ne proizlaze direktno iz samoga teksta.

Proučavanje prijevoda provodi se sistematski tek posljednjih decenija. U inozemstvu je u tom smislu već dosta učinjeno. Kod nas se doduše veoma često polemizira o prijevodima i prevodilačkoj djelatnosti, a da pri tom nisu raščišćeni neko osnovni pojmovi. Malo je koje pitanje metodički proučeno, premda je građa veoma obilata i ponekad zaista zanimljiva. To su pitanja aktualna i važna. Dragocjeni materijal za povijest hrvatske književnosti, ali neproučen, pa ni sređen.

Je li na pr. tko sistematski proučio hrvatske prijevode Shakespeareovih drama: od prvih pokušaja s njemačkoga jezika do

suvremenih prijevoda jednoga Kriškovića ili Bogdanovića, koji su pravi šekspirolozi? Nije. A Shakespeare je jedan od onih klasika svjetske književnosti, koji su kod nas mnogo prevođeni, pa je veoma poučno i zanimljivo uspoređivati ove sukcesivne prijevode istoga djela. Isto vrijedi i za Dante-a u hrvatskoj književnosti, pa i za neke modernije autore svjetskoga glasa (Heine) ili pojedina djela (Mérimée-ova »Colomba«). Neki veliki prevodioci, koji su obogatili hrvatsku književnost brojnim prijevodima stranih remek-djela, od kojih su neki izvrsni, zaslužili bi također opširniju monografiju. Tako na pr. Iso Velikanović, koji je preveo na hrvatski i »Don Quijote«-a i »Fausta« i čitavoga Dostojevskoga, da spomenemo samo ove primjere. Ili Nikola Andrić, koji se (puštajući ovdje po strani njegov ostali rad) afirmirao svojom »Zabavnom Bibliotekom« kao veoma važan faktor u prenošenju stranih književnih djela u našu sredinu. Značajna je i njegova prevodilačka politika: očigledno favoriziranje francuskih i slavenskih pisaca na račun ostalih i to u prvome redu njemačkih.

Potrebne bi nam bile i neke statistike o našoj prijevodnoj literaturi. Romanski seminar zagrebačkog sveučilišta izrađuje takav jedan popis: bibliografiju naših prijevoda s romanskih jezika (a obuhvata i neke srpske i slovenske prijevode). Kako je god ova bibliografija veoma nepotpuna i često netočna, ipak je to već sada važno pomagalo za poredbena istraživanja.

Posebno i svakako veoma interesantno poglavlje tvore pisci, koji su sami prevodili svoja djela. Ima i u našoj, književnosti takvih primjera. Vojnović, Tresić, Nazor... preveli su neka svoja djela na talijanski i zadivili stranu publiku svojim poznavanjem tuđega jezika. No da autor-prevodilac nije uvijek najkompetentniji tumač djela, koje se prevodi, svjedoči slučaj Tommaseovih »Iskrica«: redigirajući talijanski tekst pisac je pomno odstranio sve ono, što mu se činilo odviše slavenskim, da ne bi pozlijedio talijansku osjetljivost.[7])

Neki prijevodi klasičnih djela svjetske književnosti, namijenjeni omladini, iskrivljuju sasvim osnovno obilježje djela. Takove su neke adaptacije »Robinsona« ili »Don Quijote«-a, koje

čita i naša omladina. Trpka ironija Cervantesova, kojom autor šiba sama sebe, žestoka mizantropija Defoe-ova, njegov »rousseauizam« — svemu tome ni traga u tim prepričavanjima, koja su kudikamo popularnija od izvornoga teksta. Tome se ne treba čuditi. Ta koliki tobože obrazovani ljudi poznaju Goethe-ova »Fausta« po — Gounodovoj operi!

Ima zaista svakojakih prevodilaca. Eto na pr. od starih Špiro Dimitrović-Kotoranin, umirovljeni časnik i »povlašteni« prevodilac Hrvatskoga kazališta u prvoj periodi službenog njegova opstanka (nakon 1860.). Preveo je stotine kazališnih komada (sve s njemačkoga), a prevodeći — kako bismo danas rekli — u »seriji« nije si mnogo tr'o glave, hoće li prijevod biti vjeran ili bar nekako točan. Ne trenuvši okom napisao je u jednoj rimskoj tragediji Shakespeareovoj ovu rečenicu: »Besposlen pop jariće krsti.« No takav ili sličan malheur se može desiti i modernom prevodicu, koji je uz to veoma uvažen i vrijedan književnik, kao što je na pr. prevodilac Wilde-ova komada »Glavno je da se zove Ernest«, koji je riječ »extension« preveo sa »proširenje«, premda se radi o sveučilišnoj *ekstenzi* ili — kako mi tu instituciju zovemo — Pučkom Sveučilištu.

Bezbrojni su slučajevi, kad prevodilac nikako ne doseže autora. Nije nipošto rijetkost, da kakva markantnog pisca velike jedne strane književnosti prevede bezimeni diletant, koji ne poznaje pravo ni jezika. Ne ćemo nabrajati domaćih primjera, ima ih i onako previše. No ima i slučajeva, kad je prevodilac tako reći iznad samoga pisca: nije li tužno, da je osrednji pustolovni roman kao što je »Zatočena ljubav« Albert-Jeana morao prevesti ovako velik pjesnik kao što je Tin Ujević?

Treba li konačno još istaknuti, da uz tolike samozvane prevodioce, o kojima ćemo ovaj put radije šutjeti, hrvatska književnost broji mnogo odličnih književnika i naučnjaka, koji su se bavili prevodilačkim radom. Treba li napose hvaliti prevodilačku djelatnost jednoga Domnjanića ili Nazora? Nisu li Heine-a (da spomenemo samo ovaj jedan primjer) prevodili kod nas prvi ljudi: Šenoa, Kranjčević, Bašagić, Domjanić, Begović, Nazor... Da ostale naše »heineide« i ne navodimo.

Sve je to premalo poznato i neistraženo. Tko od brojnih Domjanićevih poštivača zna, da je Dragutin M. Domjanić prevodio s njemačkoga, francuskog, ruskog, češkog, slovenskog, da — s madžarskoga i s provansalskog jezika, i da bi njegovi pjesnički prijevodi ispunili možda i omašnu knjigu?

Ne valja zaboraviti ni učene neke filologe, koji su svojim prijevodima veoma zadužili hrvatsku književnost. Tako Maretić, stručnjak za poredbenu indo-evropsku gramatiku, prevodi Homera, Vergilija, Ovidija... a jedan od prvih naših orijentalista, pokojni Safvet-beg Bašagić, presađuje u hrvatsku književnost turske, arapske i perzijske pjesnike.

No čemu nabrajati dalje primjere, kad se iz ovih nekoliko može razabrati, kolika je građa, koju bi trebalo već jednom proučiti i obraditi. Prijevod kao element međunarodne kulture predstavlja čitav skup problema, a potiče i načelna neka pitanja neposrednog praktičnog značenja. To objašnjava i razmjerno brojne polemike u našoj štampi o prijevodima i prevođenju: da li je uopće oportuno izdavati tolike prijevode, koji — vele — konkuriraju domaćoj književnoj produkciji.[6]) Bilo kako mu drago, djelatnost prevodilaca prelazi granice samoga književnog rada. Za narode kao što je naš, prijevodi su vele važan, da nenadoknadiv faktor u prosvjetnom životu. Književnom historiku su to dragocjeni dokumenti. U tom ogledalu naći će komparativni historik hrvatske književnosti odraze književnih interesa i duševnih potreba. A i nakladničke spekulacije i prevodilački kurioziteti mogu poslužiti kao važan putokaz. Opća orijentacija javnoga mišljenja odrazuje se u tim prijevodima, kadikad posve jasno, a kadikad i zamagljeno.

Izbor i postupak kod prevođenja su indiciji, koji mogu biti veoma poučni. Često su ta otkrića žalosna. U prevodilačkoj književnosti naših dana ima odviše »adaptacija«, koje nisu nastale zbog nekih estetskih ili ideoloških obzira. Pravi je razlog neznanje, nedostatak ukusa ili savjesti, a kriv je i prevodilac i nakladnik. Ima dakako časnih izuzetaka, no željeli bismo, da ih bude više.

Što je prijevod; koja su glavna svojstva dobra prijevoda; da li je prijevod izravan ili posredan, da li je potpun, vjeran u cjelini, točan u potankostima — to su eto pitanja, na koja treba odgovoriti, ne zaboravljajući ni osobu prevodiočevu. A kako je god kritika prijevoda minuciozan posao, ipak to nije (ili bar ne treba da bude) prosto cjepidlačenje i filološko nadmudrivanje. Djelatnost prevodilaca nije samo intelektualno-umjetnička, nego je »politička«, a u duhovnom zbliženju među narodima i stvaranju međunarodnih kulturnih strujanja vrše prevodioci nadasve važnu ulogu. Ipak uz ova književno-historijska razmatranja općega karaktera ne smijemo smetnuti s uma ni tehničku stranu: *kako se prevodi?*

»Vještina prevođenja« ili »Savjeti prevodiocima« mogao bi glasiti naslov ovakva poglavlja. Ili »Uspomene jednoga prevodioca«, koji je mnogo i svašta prevodio stekavši tako određeno iskustvo.

Gotovo svi oni, koji su mnogo prevodili, moraju priznati (i ako je to više puta neprijatno), da su prevodili »svašta« i da ima prijevoda, koji im baš ne služe na diku. Ali prevodilac ne bira uvijek ono, što će prevesti (to je — što više — gotov izuzetak), pa mora da se rodio pod sretnom zvijezdom, ako se namjeri na knjigu, koja odgovara njegovim intimnim sklonostima; djelo, koje će radosno primiti »pod svoje«. Ima i takvih susretaja (premda su relativno rijetki), kad autor, kojega prevodimo, izrazuje naše osjećaje, odgovara na pitanja, koja nas muče, kazujući sve ono, što se nama vrze po glavi, a da je sve to nekako preobraženo, ljepše i čistije. Takva su čuvstva obuzimala Baudelaire-a, dok je prevodio Edgara Poe-a, svoga »duhovnog brata« ili H. H. Ewersa, dok je prevodio Villiers de l'Isle-Adama. No to su izuzetne svetkovine, a raznolikost prijevoda, koje nam je slučaj nametnuo, može također uroditi dobrim plodom. Nije to loša stvar! Bitne razlike među djelima, koja prevodimo, različni sižei, različit način izražaja, različiti književni temperamenti, osnovne razlike u stilu, a i kvaliteti — sve su to pojave, koje zahtijevaju veliku moć adaptacije. To je izvrsna vježba, a njena je pedagoška vrijednost nesumnjiva. Takve

vježbe obogaćuju intelektualni obzor prevodiočev, pa ako vrijedi, ona Buffonova: »Le style, c'est l'homme«, asimilirajući različne stilove, prevodilac proživljuje nekoliko života. Prevoditi književno djelo znači živjeti s autorom pod istim krovom, pratiti ga ne samo u svečanim zgodama, nego biti uz njega i u časovima klonuća i sumnje, da bi se — možda čas zatim — uspeli s njim na vrhunac. To je gotovo bračna zajednica! Prevodilac prisustvuje piščevim nastojanjima, poletnom zamahu i krzmanju, neprekidnoj borbi za što potpunijim i jačim izražajem. Iz bliza gleda i ocjenjuje njegove neuspjehe, ali i pobjede. Otkrit će omaške, koje izmiču najpozornijem čitaču, ali se ujedno opaja ljepotama, za koje ne zna općinstvo (pa ni književno obrazovana elita). A kad takav vrstan prevodilac izriče sud o prevedenom djelu, osniva se taj sud redovno na brojnim faktima i dugotrajnom, intimnom iskustvu.

Saopćio sam te misli nekom zgodom jednom velikom suvremenom piscu, kojega sam prevodio (bio je to Luc Durtain), a on mi je — zamislivši se — dao pravo i smiješeći se dodao: »Nije mi to nikad bilo sasvim svijesno, no vjerujte mi, odsad ću se pomalo plašiti svojih prevodilaca«.

On se nije trebao plašiti, ali nema sumnje, da čovjek o nekim piscima ima mnogo bolje mišljenje dok ih poznaje samo po čitanju, jer su mu tek prigodom prevođenja otkrili svoje pravo lice.

To je idealna dobit prevodiočeva. Ne treba posebno isticati, da će prevodilac prevodeći veoma različite stvari steći — prije ili kasnije — određenu rutinu u prilagođivanju i uživljavanju. Nakon što se toliko namučio nastojeći uporno da svlada koje-kakve zapreke, učinit će mu se najposlije da nema stvari »neprevedivih«. Laici se veoma rado služe ovim izrazom: njima se sve čini neprevedivo, dok će »profesional« veoma rijetko kazati, da se nešto ne da prevesti, zato jer je ova ili ona poteškoća nepremostiva. Dakako, prijevod je uvijek prijevod, što će reći surogat, jeka, odraz ili sjena neke stvari, a ne stvar sama. No kad čovjek pomisli na majstorije, što su ih izvršili prevodioci; kad se sjeti prijevoda, koji su prava čuda, ne će se zadovoljiti

površnim krilaticama o nužnim nedostacima svakoga prijevoda, kao da svaki »traduttore« mora zaista biti i »traditore«. Ako je išta »neprevedivo«, onda je to Poe-ov »Gavran« (The Raven). Prevodeći ovu pjesmu nije bio sretne ruke ni Mallarmé. A ipak se našao jedan njemački prevodilac (koji je prevodio i naše stvari) i prepjevao »Gavrana« tako savršeno, da je sačuvavši smisao, sačuvao prilično potpuno i sasvim osobit ritam i veoma komplicirane srokove, boju i ton originala (Otto Hauser). »Neprevediva« je na prvi pogled i čuvena Valéry-ova pjesma o »Primorskom groblju« (Le Cimetière marin), a ipak je velikom jednom pjesniku uspjelo, da je prepjeva (Rilke). Neprevedivi su, ako hoćete, i Shakespeare-ovi »Soneti« i Baudelaire-ovo »Cvijeće zla« (Les Fleurs du mal), a ipak je Stefan George preveo gotovo sve te stvari na njemački. Ili Heine u prijevodu Tjučeva (veliki ovaj ruski pjesnik mnogo je prevodio) ili Elisabet Barrett-Browning, ili poznata Platenova pjesma »Grob u Busentu« (Das Grab in Busento), kako ju je prepjevao Carducci . . . A ima i u hrvatskoj književnosti takovih primjera: neke Heine-ove i Carducci-eve pjesme u prijevodu Vladimira Nazora, Mistralova »Magali« ili neke Jamesove stvari, kako ih je preveo Domjanić, neka pjevanja Danteova »Pakla« u prijevodu Mihovila Kombola, Benešićevi pjesnički prijevodi s poljskoga, neki odlomci Shakespeare-ovih drama u prijevodu Kriškovićevu i t. d. To nisu prijevodi, već »transupstancijacije«!

A ima — hvala Bogu — i pisaca, koji su bolji u prijevodu negoli kad ih čitamo u originalu. Ima u svjetskoj književnosti dosta velikih autora, koji se mnogo ne brinu za jezik ili formalno savršenstvo. A ima i primitivaca, koji su nesumnjivi talenti, ali im nedostaje književne obrazovanosti. Dobar prevodilac znat će odstraniti svu silu krupnih i sitnih nedostataka, a da pri tom sačuva lične osobine piščeve. To neka posluži kao utjeha i poticaj onim savjesnim prevodiocima — početnicima, koji se smatraju nedostojnim službenicima pisca, kojega valja prevesti. No brojniji su oni početnici, koji nemaju pojma, kakav je to težak i delikatan posao pa u svom neznanju tvrdo vjeruju, da je svaki prijevod lako sklepati, što brže — to bolje. Drugi opet mi-

sle, da je dosta ako je prijevod tekstovno točan. No prijevod može bit doslovno točan, a da ipak nije vjeran. Prevođenje je također u neku ruku stvaralački rad. Djelo, koje prevodimo u drugi jedan govor, treba da ponovno i s-tvorimo. Prevodilac treba da »montira« tekst poput stroja, koji smo rastavili u najsitnije dijelove, a moramo ga ponovno sastaviti na drugom mjestu. Ima »strojeva«, koji su sastavljeni baš kao i prije, a ipak ne će da idu. Što im nedostaje? Ima »robotâ«, koji su posve nalik na čovjeka, a ipak su mrtvi. Nemaju duše! — Takvi su i neki prijevodi: točni su, a ipak su nijemi. Ne će da progovore! Prevodiocu je uspjelo da sastavi novo tijelo, ali ga nije umio uskrisiti udahnuvši mu nov život.

Točnost je svakako baza ozbiljnoga prevodilačkog rada. Ipak ne valja zatajiti, da prevodilac mora katkada svijesno odstupiti od teksta, eda bi spasio opći ton djela. Mora biti *netočan,* da bude *vjeran!* Doslovnom točnošću iskrivili bismo često čitav smisao i napisali besmislicu. Da na pr. francusku rečenicu: »C'est une bonne poire« prevedemo sa: »Ovo je dobra kruška«, kad »poire« označuje u familijarnom govoru glupa čovjeka? Ili ćemo izraz »chevalier d'industrie« prevesti: »industrijski vitez« (kao što je to učinio jedan novogrčki prevodilac Prévostove »Manon Lescaut«), kad ovakav kavalir ne znači drugo no »hohštapler«! Pa ni vlastita imena ne smijemo mehanički prenositi iz originala u prijevod. Ako Francuz govori na pr. o Charentonu ili Bicêtre-u, nema nikakova smisla sačuvati ova imena u prijevodu, kad Charenton i Bicêtre ne označuj ništa drugo no — hrvatski rečeno — Stenjevac, to jest ludnicu. Pa i mi, kad govorimo o Lepoglavi, Mitrovici ili Zenici pomišljamo prije svega na kaznene zavode, koji se nalaze u tim mjestima davajući spomenutim imenima posebno obilježje. Pa i lična imena (a kamoli nadimci, koji su redovno izražajniji!) zadaju savjesnom prevodiocu često grdnih muka. Mnoga su imena postala opći pojmovi, pa se pišu i malim slovom) kao u francuskom jeziku »catin« ili »goton«, koje su isprva bile Katice ili Grete), pa treba svakako nastojati, kako ćemo u prijevodu naći zgodnu zamjenu. Ostavimo li na primjer u hrvatskom prijevod riječi »Tartarin« ili »tarasconade«, ne ćemo ni u kojem slučaju proizvesti direktnoga dojma na čitaoca. Treba pronaći nešto što evocira u nama pojam hvalisavosti, brbljanja i južnjačkoga razmetanja, onako kao što odiozni izraz »rasica«, kojim se vole služiti neki naši ljudi, ne označuje nikakvu posebnu rasu, nego određeni psihološki tip, ćud ili značaj. Pa ni tobože bezazlena i posve obična imena nemaju u svim jezicima, ni u svako doba, istu afektivnu vrijednost, pa su prema tome različna značenja. Jeannot (Ivica) označuje u klasičnom francuskom jeziku — bedaka, a kad Maupassant jednoj šepavoj služavci, koju Bog zaista nije obdario nikakvom ljepotom, ni duševnom, ni tjelesnom, nadijeva ime Céleste, a nekom tupavom seljačini ime Césaire, jasno je, da ta vlastita imena imaju karikaturno značenje, jer treba da istaknu svojom oprečnošću dominantno neko svojstvo. No što je u jednom jeziku neobično, pompozno ili »romantično«, ne mora da pobuđuje slične asocijacije u drugom jeziku, a prevodilac se mora truditi, kako će transponirati ovakva imena, da bi sačuvao značenje, koje im je autor dao.

To su načelna pitanja o sloboštinama i dužnostima prevodioca. Svaki prevodilac, koji nije neznalica ili pak odviše učena glava bez mrvice umjetničkog osjećanja, rado će priznati, da ima zgoda, kad treba biti netočan u pojedinostima, da se ne bi izobličio glavni smisao s obzirom na cjelinu.

Time smo se takli kapitalnog pitanja: tko smije i može prevoditi? Ili drugim riječima: kakvim se svojstvima mora odlikovati prevodilac?

Prvi je uvjet svakako znanje jezika. I to dvostruko poznavanje jezika, budući da se operacija vrši na mješovitu području. Ne poznavajući dovoljno oba jezika: jezik originala i jezik prijevoda, ne bi se nitko smio odvažiti na prevođenje. Osim u pedagoške svrhe. To je onda školska vježba, kao i »slobodni sastavak«. No kao što školske zadaće, pa ni one najbolje i najzrelije, nitko (osim autora) ne smatra književnim djelima, tako i prevodilačke vježbe budućih prevodilaca nitko pametan ne će smatrati književnim prijevodima. Prevoditi književna djela smije za javnost samo književnik, koji je vičan baratati knji-

ževnim instrumentima. Jer sámo jezično znanje ne stvara književnika.

To su opći preduvjeti. Svaki prijevod pretpostavlja posebne neke sposobnosti i znanje. Tako valja bar donekle poznavati epohu i društveni milieu, u kome se odigrava radnja (ako prevodimo narativno kakvo djelo); treba znati i tehničko nazivlje, a proučiti i neke stilske nijanse, od kojih smo neke već spomenuli: vlastita imena i nadimci, pa argotički izrazi (slang), igre riječi i sl. Tehničko nazivlje relativno je najlakše prikupiti. Prevodimo li kakav roman iz pomorskog života, obratit ćemo se na kakvog pomorskog stručnjaka, koji će nam protumačiti potrebne izraze uputivši nas eventualno na specijalne rječnike ili enciklopedije. Prevodimo li kakav seljački roman, pitat ćemo za savjet kojega agronoma ili etnografa itd. Mnogo je teže pogoditi dijaloški ton. Puk govori svojim jezikom, svaka društvena klasa ima svoje izraze, a premda književnik ne mora ropski kopirati ovaj specijalni način izražavanja, ipak mora opći književni jezik nekako stilizirati i »obojiti«, da bi se čitaču, koji eventualno poznaje taj milieu, učinio vjerodostojan. Argotički se izrazi moraju prevesti analognim argotičnim izrazima, a nipošto književnim jezikom, jer bi time krivotvorili stil originala. Ti izrazi mogu biti i približni, ne moraju imati bukvalno isto značenje, nego je glavno da daju tekstu prijevoda neko opće obilježje, koje je što sličnije originalu; da stvore atmosferu, koja obavija originalni tekst. Poznato, je da je pučka mašta najbogatija u iznalaženju i jezičnoj tvorbi, kad se radi o izrazima ili frazama, koje zadiru u seksualni život čovjeka. Taj »podzemni« govor prodr'o je u literaturu za vrijeme naturalizma, a tkogod je ikad prevodio kakav naturalistički roman (na pr. Zolu) znat će kakva je muka s tim izrazima, kojih nema ni u jednom rječniku, a često ih čovjek ne poznaje ni u svom rođenom jeziku. Zanimljivo je tom zgodom pripomenuti, da su ti izrazi primitivaca izvanredno slični u različnim jezicima, gdje je isključen svaki direktni utjecaj, pa moramo pretpostaviti neku opću dispoziciju za taj način izražavanja.

Velike teškoće zadaju konačno i različni calemboursi (igre riječima). Calembour nije naročito »plemenita« figura, a uporna igra riječima, koje su fonetički slične, odaje uvijek neku primitivnost. Ipak se mnogi veliki pisci diskretno služe ovim stilskim sredstvom da poantiraju neku misao, pa takve igre riječima mogu da djeluju sasvim prirodno i nimalo namješteno. No prevodilac će brzo iskusiti, da te prirodnosti smjesta nestaje, čim pokušamo pretočiti ovakvu jednu frazu u svoj jezik. Onda treba tražiti i tražiti, ne bi li se dosjetili kakvoj analogiji, pa eventualno i mijenjati smisao nekih pojedinosti, samo da sačuvamo ono glavno i da stilski efekt bude približno isti.

Evo na koncu nekoliko elementarnih savjeta!

Pročitati pomno čitavo djelo, koje ćemo prevesti; pustiti da na nas djeluje i da nas tako reći prožme. Nastojati za vrijeme čitanja ili neposredno iza lektire protumačiti sva nejasna mjesta služeći se običnom filološkom metodom. Informirati se o tehničkim nazivima i drugim osobinama teksta, raspitati se kod stručnjaka ili zaći u puk, među radništvo ili seljaštvo itd., da bi našli domaći izraz, ako ima u tekstu argotičnih nekih izraza, koje možda razumijemo, ali im ne znamo ekvivalenta.

Nakon ovog pripravnog rada skicirati prijevod, ne baš doslovan, ali gotovo doslovan, što će reći: neka prijevod bude što točniji, neka ne bude izostavljena ni jedna potankost, nijedan zarez ili uskličnik! Taj prijevod ne će biti lijep, trebat će ga dobrano retuširati da bi postao čitak. Ti će retuši biti brojni, ako nismo vješti prevođenju ili ako smo radili brzo i površno. Svakako je to finiji dio posla: umjetničko udešavanje, glađenje i poravnavanje prvotnoga prijevoda, koji nam — svojom točnošću — pruža sigurno ishodište za daljni rad. Važno je svakako, da se prevodiocu dade dovoljno vremena, da se izvrši »inkubacija«. Prijevod treba da dozri kao svako umjetničko djelo. Svejedno je, da li prevodilac svoj tekst najprije skicira, pa onda oddiktira, ili ga diktira smjesta u stroj, pa onda ispravi otipkani tekst. Sve to zavisi o ličnim sklonostima, običaju ili rutini prevodioca. No prilikom prve lektire treba bezuvjetno označiti sve važnije pasaže (koji sadrže neke naročite poteškoće) i potcrtati

sve nepoznate riječi ili fraze. Tim ćemo postupkom uštedjeti mnogo dvostruka posla i suvišnoga ponavljanja. Čitajući napokon korekture otkrit ćemo zacijelo još neke sitnije detalje, koje valja ispraviti, da bi se približili željkovanom idealu točna i vjerna prijevoda, koji nije samo prijevod, nego i vrijedna prinova domaćoj književnosti.

Misija, koja je namijenjena prevodiocima plemenita je i zaista uzvišena. Književni posrednici su faktori mira i međusobnog razumijevanja među narodima, koji se toliko glože i reže jedni na druge. Možda svi diplomatski paktovi i ugovori u prijateljstvu ne vrijede koliko dobar prijevod nacionalnoga jednog remek-djela, bio to Dante ili Shakespeare, Molière ili Cervantes, Goethe ili Tolstoj. Kritičari ili prevodioci, oni, koji stranu pobudu primaju genijalnom intuicijom ili je šire opskurnom rabotom, književne zvijezde ili anonimni radenici (neznani junaci istinskoga zbližavanja među narodima) — svi ti pojedinci surađuju u stvaranju velike duhovne zajednice čovječanstva, »svjetske literature«, koju je predvidio Goethe. To je vrhovni ideal, možda i himera, osobito dandanas, Epoha, u kojoj živimo, koju — bolje rečeno — podnosimo, ne pogoduje optimističkim predviđanjima. Sizifov posao? Neka. Hvala Bogu, da još ima ljudi, koji mistiku mržnje kušaju nadomjestiti mistikom općeg razumijevanja i simpatije, nastojeći da ono, što je strano, približe našem shvaćanju i tako reći predobiju i osvoje. Nijedno veliko djelo nije izvršeno bez donkihotskog pouzdanja i vjere u nešto, čega možda nema. I među književnim posrednicima ima takvih Don Quijoteâ, koji služe nekom idealu. To se ne bi smjelo zaboraviti.

BILJEŠKE

¹) Vidi: Poredbena ili komparativna književnost (Mala knjižnica Matice Hrvatske) Zagreb, 1932. — Posrednici između domaće i strane književnosti (str. 62—70). Primjeri komparativnih istraživanja (str. 43—44).

²) Littérature comparée (Collection Colin). Paris, 1931. — Les intermédiaires (str. 152—167).

³) Isp.: Francuski pisci na hrvatskoj pozornici (Hrvatsko Kolo, XIV). — La part des l'étranger dans le répertoire du théâtre national de Zagreb (Revue de Littérature comparée, 14e année, No. 1).

⁴) Bilo bi na pr. vrijedno istražiti i prikazati posredničku ulogu kulturne institucije opće narodnog karaktera kao što je Matica Hrvatska, koja je svojim knjigama i časopisima uvijek podržavala i podržaje kontakt sa prosvjetnim životom naprednog inozemstva davajući tako značajnih pobuda i primjera domaćim nastojanjima. — Isp. Poredb. knjiž., str. 69—70.

⁵) »Une reproduction intégrale et aussi fidèle que possible, dans une autre langue, d'un texte donné« (Litt. comp., str. 161).

⁶) Isp. na pr. »Sodobnost« (Ljubljana) od 4. III. o. g. ili »S. K. Glasnik« (Beograd) od 16. III. o. g. odgovarajući »Obzoru« od 28. II. o. g., te »Obzor« od 30. V. o. g.

⁷) Ovu zanimljivu informaciju dugujem prof. J. Dayre-u, koji je netom dovršio jednu raspravu o Tommaseu.

PROMAŠENO JUTRO

Zeleno, sveto aprilsko jutro
tiho me zove:
dođi, izuj noge, ostavi natruo ljudski prag!
U mojim njedrima sunčeve radosti plove,
dan sluti svoj budući bijeli trag,
bubre mu stope od šljivina cvata, od grozdova zove.

Kamo? zar u planinu?!
Noge će raniti trnje.
U daleko, smeđe, uzorano polje?
Po njemu još ni ne proklija zrnje.
Kroz maglu se gnjojivo magli, sakriva visinu.
Na rubu vinograda čuva mrtvu stražu kopljasto kolje.

Zeleno jutro, tihom rosom nasmijano
odasvud me viče.
Ne ću da slušam,
ne čujem njegove dječji lude priče.

Okrenuh danu leđa — još je prerano.
Bolesno dršću stopala. Obuvam se. Lijeno.
Preda mnom ljulja se slovo u mrlju razliveno.
Bulji iz oka umor u ono što knjiga trabunja
i žmirka i suzi — teško prevareno.

Izvana vonja daljina kao na mlado sijeno,
i oplodi uzbunom jalovu sobnu tišinu.

NATRAG MEĐU LJUDE

Svake nedjelje natrag koračamo
istim puteljkom, s iste planine.
Na cesti stajemo, teško oklijevamo,
i nehotice ti odbaciš grančicu trnine,
dlanove digneš u vis, ozbiljno sapinješ kosu:
dosta bijaše skitnje i vriske i šale...

U obraze naše vrati se zarobljen gradski pogled.
Kao da tužnu carinu nekomu plaćamo
očiju sputanih, zakolutanih natrag u nedogled.

Slutim, iz tebe stid izroni:
slobodo otale! —
dvije pred jesen uvele kupine
postaju ti oči.

Oprezno zatim na prašnu raskršću cesta
vadim ti iz kosa
zadnje zaostalo lišće.
Pogledam tiho sa strane, —
ti nisi više djevojčica vrištava i bosa,
rušiš se niz put siva, zamrlih gesta,
ruka tvoja ko da prazninu stišće.

Zurimo šutke, očiju pasji pribitih o tlo
a teret o leđa pritište sve jače:
vraćamo se, vraćamo se
natrag među ljude...

Za leđima našim još jednom prozuji osa,
klepne o drvo žuna, zazviždi kos.
Stanemo. Osluhnemo. Nitko da se okrene.

Negdje daleko šuma šumi,
doziva
i plače.

Ante Dean

BOSNA

Lomile je vjere, opljačkale čete,
Podivljale, bijesne; Bogumili kleli,
Na koje je Zapad podizao svete
Bogu drage vojne. Rana sporo c'jeli.

S blagoslovom znoja škrta zemlja daje
Hljeb današnji, suhi. Utroba je plodna
Plodovima crnim. A čopori raje,
U dimu i smradu, silazit će do dna.

Da besramno kradu za vječito gladne.
Uz rakiju ako, a za pregršt mliva,
Krvav seljak, prljav, ukraj druma padne —

Pijan divljak, zna se, dopanuo rana.
Život tmuran, težak, smrt nevolje skriva —
Bosna bije tugom sa maglenih strana.

HAMALI

Pogrbljeno sjede, oborene glave;
Preko leđa uže, znak njihova rada.
Nad mangalom, zimi, mrzle ruke krave,
Uz cigaru, nekad, poraste im nada.

Govore o hljebu, što danima skuplja,
I kako će, sutra, ako danas panu
Pod teretom robe, iz memljivih duplja
Izbačeni biti, još u istom danu,

Djeca im i žene. Opanci su tanji.
Neko, negdje, vele, peći loži hranom,
Zato su nam, valjda, i obroci manji.

Sazrijevaju misli pred dolazak mraka.
— Tražit ćemo život žuljevitim dlanom,
Dan je sutra opet, i nova nafaka!

Jakša Kušan

NA ŠTRADI

Misec je povirija u naše tisne kale,
a naše su cure po kantunima stale,
i sve se ka inpjantale.

Jedna je lipša od druge,
metnule su zlatne kolanete,
vere i braculete,
i nove, pena sašite bluze i kotule duge.

Divane kojin je poručija,
ko se udaje,
kome je ko pozdrave izručija,
a ko ni obad ne daje.

Za svoga mladog puna su usta fala,
svaka bi se odma udala.

I jedna za drugom idu kući, jer su kasne ure;
zakračunale su portune
i zatvorile škure,
da vitar ladni ne pune
i lipo zaspale.

Momci se sprema na serenade u ure male.

A misec se signici libija,
i kada nikoga na štradi nije vidija,
ponda je sâm sija.

U POJU

I

Grožđe je počelo bruniti
na trsima od galice modrin
i sunca crljenim,
listovi su stali goriti i truniti.

Sve s reda grožđe šara, već je pobrana ranka,
crna zrna, da i oštipnem zovu,
al moj ćaća je govorija besidu ovu,
uvik bez pristanka,
da loza
nije muzara koza.

Skakavac sa zida na škrapu skače.

Ja puštan da zriju grozdi u intradi moga ćaće.

2

Upeklo je podne, a čvrčki na maslini čvrču,
upaljeta žegon mrliši crjena zemja,
trava i smîj;
sve izgoriti oće, pod vatron se listovi grču.

Podnevni pozdrav čvrčki sviraju,
svečani koncerat, pojsku Zdravo Mariju,
a gori, na strani, crkvica se malešna bili
i sa nje kanpanjelić leti u ariju,
al zvono vazda ne zvoni, judi ga ne diraju,
samo na žežin
i feštu, kada je Velika Gospa, blagdan nježin.

Kunpati, dobra majko, naša srimska Gospe,
makar si Ti štufa naši grija;
providi nan sriću, čuvaj naše trude,
nek i nama, barenko jedanput, boje bude,
čuvaj nan, majko naša, od dušmana liberaj Krvasku!

Vinko Nikolić

Iz »Pisme s naši riva«

POST SCRIPTUM

U jednom trenu odrešita gesta,
prezir kruga, gdje si se kretao,
kada osjetiš duboko u sebi,
da bi tu jedino smetao.

Kada se tako sustane u borbi,
pa se shvati naša bijeda,
onda se legija samoubica
možda ovako reda:

Maturant, koji nije dozreo
bez svjedodžbe,
smisao života je izgubio,
pred njim su rasle krive predodžbe,
i kako tu glupost nije prozreo,
od straha se je ubio.

Činovnik, koji je zbog bijede,
pronevjerio oveću svotu,
zbrojivši minuse svoga knjigovodstva,
zahvalio se na životu.

Nađe se možda i gospodin,
koji nikada nije radio,
i kojemu je u obilju dnevnom,
monoton život dosadio.

I vi što pjevaste o životu,
pali ste zdvojni u odlučnom trenu,
mi ovdje samo trebamo žive,
koji će naprijed da krenu...

Nas život zove nove perspektive.
Životi naši treba da koriste,
treba da koriste,
a vi to znali niste!

RAZGLEDNICA

Ovo je zadnja gradska granica
bez tornjeva,
bez zvonâ.
Ovo je zadnja gradska granica
bez auta,
bez kabanica.

Ljudi ovdje žuti postaju,
a očaj veći.
Vraćaju se dnevno umorni —
pa nikom ništa o tom reći.

Zašto to sunce ne siđe u sobu
kao velika električna zublja,
a oblaci opšiveni suncem
kao komadi čistoga rublja?

Borba i kletva, bolest i prokletstvo
jedina im je baština.
Tu se samo gladuje i bori
i raste neimaština.

Na slikama grada tek su divna zdanja,
da im se putnici dive,
ovamo zađ'te u kraj umiranja,
snimite slike žive!

Vladimir Jurčić

ŠMRKLJIVCI

fakinima smo pripadali
i pustošili zagrebačke ulice
po Tuškancu bili Indijanci
i nosili čake i sulice

za sitniš smo majke varali
natjeravali mačke i golube
za okladu neumorno trčali
i rušili se niz stube

po vrtovima krali jabuke
voljeli zgaziti cvijeće
neprijateljima bacali smo u lice
balegu konjsku i smeće

u prozore smo se učili ciljat
i stražari su nas lovili
a svako smo veče jedan san
o putovanju svijetom zgotovili

jedan drugome prijetili
da ćemo si naravnati čubu
a koliko smo zbilja istukli
bogatoga Pubu

i slast je bila potajno
na stražnjem dijelu fijakera se vozit
i dečkima protivničke ulice
sa svojom bandom se grozit

pronaći kakav nenatkriti kanal
i preko njeg pljuvat i skakat
a u slučaju batina ili tuge
od ponosa ne zaplakat

misliti: kad jednom odrastemo
tolike ćemo nepravde skršit
i one što se nanose dječacima
i one siromasima

Želimir Gumhalter

G R A D

Grad je armirana betonska,
loše ukrašena mrtvačnica.
Grad je siva čelična arena
okružena mnoštvom tračnica.

U gradu se nalazi centar,
centar i periferija.
U gradu imadu prijesto
žene, šeširi, korzo i koketerija.

Grad se dijeli na trgove,
ulice, parkove, ceste, naselja i pute.
U gradu jedni galame,
a drugi vječito šute.

U gradu se nalaze ko dvori:
kavane, barovi, hoteli.
U gradu se punim džepom
kupuje, što se želi.

Grad se simbolički slika
sa dva tanka zvonika,
parkom u sredini
i pogledom na najljepši trg u tmini.

U gradu vode se stranci u muzeje, galerije,
izložbe rasplodne stoke, higijenske klozete.
Stranci se šeću ulicom,
što triput se na dan umiva i mete.

Grad izbacuje nove
novine, knjige, ilustracije.
U gradu se često priređuju
svečane iluminacije.

Grad dnevno guta
i opet nove ljude riga.
Grad je (osim za neke)
prijestolje briga.

Grad je bolesna žena,
al vječno, vječno živa,
grad je spretna bludnica,
što svoje mane skriva.

Radovan Žilić

VJEKOSLAV MAJER, ZAGREB

ANĐEO NA DOPUSTU

Na crkvi svetog Andrije široko su rastvorena vrata. Večernje sunce pada na zadnje redove klupa, i tamno, dvjestagodišnje drvo se toplo žari i rumeni, pa se izdaleka čini: netko je sa kora spustio tešku zavjesu spletenu od samih crvenih ruža, koja sad blješti i dršće u polumraku crkve. Dva sveca na glavnom oltaru gledaju zamišljeno u crno-bijele kamene kvadrate poda, kao dva šahista koji pažljivo zure u šahovsku dasku. Bogorodica se blago smješka svome sinu, koji je u njenom naručju raširio ruke kao da bi htio uhvatiti sunčani trak, koji se prokrao kroz prašan prozor i titra na stubama ispovijedaonice. Iz okrhanih vaza miriše cvijeće umorno, sneno. Jedan od malih anđela, koji se preplašeno drže Marijina skuta, kao da se skoro neprimjetno pomaknuo i ispružio glavu prema izlazu. Već dugo se u njemu budi volja za životom. Kada bi mogao kao seoska djeca trčkarati prašnom cestom i veselo vikati u oblaku prašine, penjati se na dud pred crkvom i s njegova vrha gledati, kako daleko u nizini vijuga vlak, kako polagano, oprezno prelazi preko mosta da se onda sa prozorima, koji blješte u suncu, izgubi u mraku šume.

Sve on to s velikom čežnjom gleda već godine i godine s oltara, i možda je ta čežnja za životom, koja je svakim danom bivala sve veća, pomalo oživljavala mrtvu sadru njegova tijela, i njemu je već uspijevalo pomaknuti glavu i ruke, tek su noge bile još nekako tvrde i nikako ih nije mogao podići da bi konačno uzmogao veselo zakoraknuti u svijet, za kojim je toliko žudio. Razgovarati bi znao s ljudima, jer — koliko godina već sluša pod sobom ljudske glasove! — pa ako mu je izraz lica sjetan, to je samo zbog toga, što većinom čuje sama stenjanja i tužna zaklinjanja ljudi, koji dolaze k Majci Božjoj da ih utješi. Kako je vani kraj divan u sutonu! I on još malo jače ispruži glavu prema izlazu smješkajući se nujno kao bolesnik, koji je svezan za svoju postelju pa samo s nje može da gleda

krasotu svijeta. Rijeka u nizini blješti u posljednjem suncu kao da je puna splavi, na kojima su naslagane suhe daske, te kao da ih je netko zapalio, pa sada gore visoko do svoda. Da, cijela je rijeka u plamenu, a šume uz jednu i drugu obalu meko su modre kao da su to same crkve, koje su svoju modro oslikanu nutrinu okrenule van da se i crkvene lađe, koje su uvijek u polumraku, jednom okupaju u svijetlu sutona. A kakve su to bijele i smeđe mrlje u daljini, koje se polako pomiču k selu? To se sigurno krave vraćaju s paše. A nad čitavim krajem tamno-crveni oblaci obrubljeni nemirnim drhtavim zlatom, kroz koje krstare ptice žureći se u svoje sparne sobice, rasijane svuda po krošnjama. O kako je sunce sada sjajno! Kao ogromno kolo, na koje su svezani sami sakramenti od čista zlata — vrti se i blješti u zraku, i anđeo mora na čas zatvoriti oči, tako ga je zaboljela snaga toga sjaja.

Ah, kako je svijet divan! prošapće tiho i to je bilo prvi put što mu je iz oka kanula prava suza kao čovjeku. I on se strašno poveseli.

Eto, ja već mogu i suze da lijem, dakle sam gotovo potpun čovjek, rekne sam sebi, još samo kad bih mogao noge da pomaknem.

I budne mu kao nekome, tko je posve zdrav, tek je uzet i ne može da hoda. I u divljoj čežnji za životom i slobodom sakupi sve misli u jednu: ja moram hodati! Ja hoću van od ovud! Ah, samo noge, noge da mogu pomaknuti. I kako je čežnja sve više rasla, osjeti najednom, da mu noge više nisu tako teške, i uz najveći napor uspije mu desnu nogu malo podignuti. Strašno se uzradova, spusti je i pokuša to isto s lijevom. Uspije mu i to. I sav u jednoj misli: pobjeći u svijet, počne se trzati i naizmjence podizati sad lijevu sad desnu nogu, tako da se oltar malo zatresao i jedna svijeća omotana ružičastom vrpcom zaljulja se i muklom lupom pane na crveno izvezeni stolnjak oltara. Dvije, tri muhe podigle se preplašeno iz cvijeća u vazi i stale uzrujano da zuje kao prije oluje. No anđeo toga svega nije zapažao. Bio je sav u divljem zanosu slobode i pomalo je kao u snu silazio s oltara. Kad je stupio na kamene

ploče poda, uzdahnuo je duboko kao čovjek, koji se probudio iz strašno duga sna. Tada plaho, kao pun krivnje, okrene glavu prema Mariji, koja se iz polumraka smješkala sa oltara, no naglo se opet otkrene i potrči što su ga noge nosile k tamnocrvenoj pačetvorini vrata.

Začas se već valjao po visokoj, od sunca toploj travi ispod dudova. Kad se već dosta navaljao, počne najvećom ozbiljnošću brati ivančice, skupljajući ih u kitu. Najednom začuje teške korake po kamenim stubama, koje vode do crkve. Brzo se baci na travu gledajući tko to ide. I sav se zaprepasti. Ide mežnar, sav rumen i dobre volje — i sad će zatvoriti crkvu. Lako bi ga mogao opaziti. Koraci su mu nesigurni, jamačno dolazi iz krčme u selu. Anđeo se pritaji u travi, i na čas je nastala tako velika tišina, da je čuo kako neki kukac nedaleko njegova uha zvrcka krilima u letu. Dok je anđeo ležeći u travi razmišljao kuda da krene, otputio se mežnar, gegajući se pomalo, u crkvu. Glasno su ječali njegovi koraci po polumračnoj crkvi i jeka se odbijala od kora, gubila svoju snagu u udubinama oltara i umirala bolno u tihim klupama.

Mežnar se ogledavao po crkvi i mrmljao: Vrag ne spava. Mogao bi se netko i uvući ovamo, da, uvući bi se mogao ovamo. Hm, a što bi tu radio. Još i pitam! Pokrao bi svijećnjake, da svijećnjake bi pokrao, a i monstrancu bi mogao odnijeti. Pa da je proda i za te novce kupi bicikl. Da se nije tko u klupama sakrio?

I on se duboko sagne k jednoj klupi, no kako je bio pijan, izgubi ravnotežje i pane u nju. Mukla se jeka oglasi po čitavoj crkvi. Mežnar se polagano podigne, udari se šakom u prsa i rekne:

No čekajte vi svi, dok se ja jednom uspnem na ovu prodikalnicu, na ovu prodikalnicu dok se uspnem, čut ćete vi lijepih stvari. I štucnuvši čvrsto da se jeka razlijegala tihom crkvom, nastavi glasno:

Počet ću ovako: Dragi župljani! Sada stojite svi pod ovom prodikalnicom, i kad vas čovjek gleda, kada vas gleda kako pobožno zijate u mene, hm, mislio bi da ne znate do pet nabro-

jiti. A tome nije tako. Hi, hiiii, i te kako tome nije tako. To ja najbolje znam. Što si ti Bara Logomerec tako pobožno spustila pogled? Kao da ja ne znam sve. Sve ja znam. Dok ti se muž s vinom odveze u grad i tamo se siromah nateže s krčmarima, dotle je kod tebe pravo slavlje. Pravo Kraljevo. Dođe mladi učitelj kroz voćnjak s tamburom, ti doneseš iz podruma vina i prismoka i onda udri, jednom se živi. He, heee, pa zar tvoj mladi Mirko nije sličan učitelju! To ti može svatko potvrditi. Bara Logomerec, ne gledaj tako pobožno u zemlju. Marva si ti velika! No čekaj, vrazi će te nabosti na svoj ražanj i ti ćeš se u vatri vrtjeti brzo ko ringlšpil. — A što se ti Štef Mikulić tako ozbiljno držiš. Valjda razmišljaš o kamatima, koje nabijaš svojim dužnicima. Znaš dobro, da se stari Blaž radi tebe ubio. Uzeo si mu kuću i grunt, da kuću i grunt si mu uzeo i onda mu se još nasmijao u lice i rekao: Blaž, kako si ti glup! Šta ćeš sada? Čekaj, kad u selo dođe cirkus, možda bi te tamo mogli trebati. Blaž se strašno rasplakao i isto veče se objesio na svojoj staroj kruški, koja sada tebi pripada. Štef Mikulić, evo ti frajkarta za pakao. Odvezi se prvim vlakom. Da, prvim vlakom se odvezi! Takove ondje trebaju. I onako s tvojim crnim licem izgledaš kao vrag, Hodi malo bliže k prodikalnici, da na tebe pljunem. Tako, sad mi je lakše. —

E, a što si se ti Mato Hudoklin sakrio kod ispovijedaonice. Misliš, da te ja ne vidim. Ti si tako velik konj, da te čitava gora ne bi mogla sakriti, a kamo li ta ispovijedaonica. Postavi se lijepo nasred crkve, da, nasred crkve se postavi, da te svi mogu vidjeti, jer takav se klipan ne može svaki dan da vidi. Naslijedio si dva vinograda, polja, pašnjake divne i dvije kuće, koje su najljepše u selu. A sad nemaš ni toliko, da si na proštenju kupiš čašu gvirca. E, ali su gajdaši živjeli, pa one namazane djevojke u gradu, koje noću ulicama amo tamo šeću. Jednoj si i trafiku kupio. Pa bar da sestrama nisi izmamio sav novac. Ovako si sve vas uništio. O, svinjo prokleta, ti ćeš u paklu postati oberšef i sjediti na najvišem prijestolju. Ali sad si još ovdje na zemlji, pa ajde, sinko, uspni se lijepo k meni na prodikalnicu, dat ću ti takvu pljusku, da će čitava crkva zaječati.

I mežnar se nasmije glasno svojim riječima i mrmljajući: Alaj ću vam svima zapapriti, zapapriti gore sa prodikalnice, ja, ja! — ode nesigurna koraka do glavnoga oltara. Na putu još jednom stane, okrene se prema klupama i rekne:

Ako su možda rabari u klupama, neka se jave. Ja sam pijan i nije mi moguće zaviriti u svaku klupu. Ako se sami javite, neka vam je svima skupa oprošteno. Još platim svakome po dva deci. Ali ako se ne javite, i ja vas ulovim, jao si ga vama. Sve ću vas objesiti u toranj, i tamo ćete se peći u sparini kao šunke povješane u dimnjak. Dakle, nitko se ne javlja! Hm, to znači da nikoga nema. Ali ako koga ima, bolje za njega da ga nema, jer ako ga ja pod prstima počnem motati kao duhan, naći će svoje zube u svom želucu, a svoj nos negdje drugdje. Dakle ako ste se sakrili u klupe, izađite van, a ako vas nema, he, to je jasno, onda ne možete izaći van. Hm, uzmite si to k srcu. Sa mnom nema šale! Zbogom! Naime ako ste tu. —

I mežnar pođe prema glavnom oltaru. I kako je podigao glavu da vidi, treba li kakvo osušeno cvijeće izvaditi iz vaze, zaprepasti se i široko razvali usta od čuđenja. Iz skupine sadrenih anđela, koji se drže Marijina skuta, nema jednoga od njih. I to onoga desnoga, koji je bio posve na kraju.

— Bože moj, što je to? propenta onako pijan, prijeđe rukom preko čela i počne uporno zuriti u mjesto na kome je prije stajao anđeo. Da, anđela zaista nema. A ništa se ne vidi, da bi ga tko otrgao od drugih. Samo krila je ostavio uz desno rame svoga susjeda. Nigdje krhotina ni prašine od sadre. Tek jedna svijeća leži na stolnjaku. No često se dogodi, da koja od njih pane iz svijećnjaka, pogotovu ako je on pijan nije stavio kako treba. Stane pozorno promatrati stolnjak. Nigdje tragova od cipela. Dobro, možda je tat bio bos. No nemoguće je, da ne bilo nikakovih tragova, pa nije ga dijete ukralo, a odrastao čovjek ne može da se tako oprezno pomiče između vaza, svijeća i sličica i da si posve zamete trag. Eto, trebalo je samo malo da se dodirne cvijeća i latice, koje se suše, pale bi na stolnjak. Ali na njemu nema nijedne latice. I tako su misli išle uzrujano zvonarevom glavom. Pa kakav bi to bio tat, koji bi ukrao sadrenoga,

starog i na sve strane napuknulog anđela, a srebrne, teške svijećnjake bi pustio na miru. Dobro, kalež i monstrancu ukrasti malo je teža stvar, jer treba da najprije provali u ormarić, ali da bi tat ostavio na miru svijećnjake, to mu ne ide u glavu. I onda tragovi bi bili tu. Gdje su tragovi?

Gdje su tragovi? zaviče on preplašeno u tišinu crkve.

Tragovi! kao da je odgovorila jeka s kora.

Gdje je tat? zaviče on već vrlo uzrujano.

Tat! odgovori jeka s kora.

To je meni sve nejasno, zajauka njegov uzdrhtao glas.

Nejasno! odgovori kratko, odsječeno jeka s kora kao da tamo kod orgulja stoji neki nevidljivi, mračni zbor, koji sve to govori za njim.

Mežnar se uhvati za glavu i poviče glasno: Joj, Majko Božja, možda se meni samo čini da anđela nema, možda sam ja već lud!

Lud, odvrati ozbiljno jeka s kora.

Tome je krivo piće, zastenje mežnar.

Piće, zašapta prijekorno jeka iz mračne udubine kora.

Mežnar nasloni pijanu glavu na stolnjak oltara i duboko se zamisli. Da, od pića se može poludjeti i onda se čovjeku pričinjaju razne stvari. I sjeti se Martina Ogrizeka, koji je već rano ujutro počeo piti rakiju u sitničariji na početku sela, a uveče svršio s rakijom u sitničariji na kraju sela. Martin je Ogrizek gledao uvijek ukočeno preda se i razgovarao s nekim nevidljivim osobama. Namigivao im je okom na koje bi malo zažmirio, mahao rukom, a katkada bi i pljunuo za njima, pogodivši često čovjeka, koji je nedaleko njega sjedio. Martin bi se odmah ispričao: Nisam ja mislio u vas pljunuti. Ja sam to pljunuo u svoga mrtvog strica, koji pred vama stoji i malo mi se suviše bezobrazno smije. He, hee, to ne ide.

Ili Tonča Srebrec? I on je poludio od pića, i jednom je skinuo svoj šešir i metnuo ga na glavu svetom Franji na raskršću. Kad su ga upitali, zašto to radi, odvratio je začuđeno: Pa niste ljudi čuli. Toliko me je molio, da mu svoj šešir dam, jer mu sunce suviše udara na glavu. Pa vi ste gluhi.

Ili stara Matulinka, koju je jednom pijanu gotovo pregazio auto. Ona je sebi umišljala da je Majka Božja i široko rastvorivši svih deset prsti govorila: Na svakom mom prstu stoji po jedan anđeo. Ah, kako je meni lijepo. I onda bi počela da pušta topao dah iz usta, govoreći prema ljudima koji su je okružili: Moram anđele malo ogrijati, zima im je, pa vidite da im je zima!

Mežnarova je glava bila još na stolnjaku oltara, i on je uzrujano mrmljao: Da nisam poludio, joj da nisam poludio, Zašto toliko pijem. Pravo mi župnik govori. Pravo ima. Ja svinja.

I on podigne glavu i opet stane uporno gledati na oltar. Mjesto, gdje je bio anđeo, prazno. Da, prazno je, i tu ništa ne koristi. Ili ga zaista nema, ili je poludio, pa mu se pričinja da anđela nema. Ali on će opipati je li anđeo tamo. I uspne se na oltar i počne pipati po mjestu, gdje je prije bio anđeo.

Tu nešto nije u redu, prošapće zvonar, gledajući svoje prste pune prašine, koja je gusto napadala po anđelima. Kako je pijan teško silazio s oltara, sruši nekoliko svijeća i one muklom lupom padoše na stolnjak, a i suhe su se latice cvijeća trunile, šuštajući tužno. Vani je lagano zalazilo sunce, i pačetvorina vrata postala je neobično crvena, no to je jako crvenilo polagano počelo blijedjeti pa se naskoro pretvorilo u divnu tamno-zelenu boju protkanu nemirno drhtavim zlatom i srebrom. I u toj blistavoj raskoši tonula je nizina, zamišljeno se smiješili profili brda, a jablani na dalekim cestama stajali mirno kao da ih je to netko na nebu naslikao tušem. Mežnar u strahu i zbunjenosti, koja je sve više rasla, nije zapažao te krasote i stojeći pred oltarom uzrujano se česao za uhom.

Dakle, kako je da je, to nije pravi groš sutra idem u grad doktoru za mozak. Danas već imaju mašine kojima mogu i mozak rasvijetliti. Pa da vidimo, što je unutra, da vidimo, ho, hooo, ne dam se ja tako lako — završi mežnar glasno bodreći se. Tad izvadi uru. Već je vrijeme za pozdravljenje.

Hm, a kako ja znam da je vrijeme za pozdravljenje, ako sam lud. Sutra ćemo sve vidjeti. Sutra ćemo sve vidjeti kod

doktora, rekne veoma glasno da je cijela crkva odzvanjala. I energična, ako i malo nesigurna koraka, otputi se u toranj.

Za čas je već zvonjava brenčala čitavim krajem. — Seljakinja spušta jednom rukom vedro obraslo mahovinom u zdenac, a drugom se krsti. Kočijaš na boku drži jednom rukom vojke, a drugom se krsti. Mlinar jednom rukom kuša brašno, a drugom se krsti. Postolar jednom rukom navlači šegrta za uho, a drugom se krsti. Sitničar vuče jednom rukom tezgu prema dolje i krivo važe, a drugom se krsti. Kokoši se namještaju na svojim debelo onečišćenim motkama i još posve tiho kokodaču pred san. U grabi pred bilježnikovom kućom blista voda žuto-zeleno, kao da je ispod nje prozor, iza kojega netko tiho pali petrolejku. A na brdu nad selom vuče u tornju mežnar za uže i svaki put kad čvrsto povuče oglasi se zvono: dom doom, dom, doom, a mežnarove uzrujane misli dodaju: ja sam lud. Povuče mežnar, oglasi se zvono: dom, doom, ja sam lud, dom, doom, ja sam lud. Dom, dom, ja sam lud.

Mežnara oblije hladan znoj.

Joj, Majko Božja, što se to sa mnom dogodilo. Što će moja Jelkica kod kuće reći, kad joj dođem lud. Prokleta rakija! Danas rakija, sutra rakija, uvijek rakija. I tako je otišao život. Ako me otprave u ludnicu, skupit će se cijelo selo. A koga će župnik uzeti mjesto mene. Nekako mi se čini, da me je glava počela stezati. Učitelj kaže, da je mozak straga u glavi, a ja sam dvadeset godina mislio da je naprijed iza čela. Baš straga u glavi me steže. O Bože moj, što sam ti skrivio. Daj me spasi, ako je još ikako moguće.

Ludo jure misli mežnarovom glavom, a zvono, zatvoreno u uski prostor tornja, grmi: dom, dom, ja sam lud — dom, doom, ja sam lud, luud, luud. A duboko pod tornjem sprema se čitav kraj mirno i spokojno u san. U prozorčićima se smireno pale svijetla, kola su bučeći projurila cestom, a onda nestala u oblaku prašine, i buka je sve slabija. Negdje zalaje pseto i naglo opet prestane. Na nebu se pojavila večernja i eršće s velikim mirom. Noć je počela.

Anđeo u travi zabavljen branjem ivančica, ali ipak svaki čas oprezno gleda k vratima crkve da ne bi izašao mežnar. Eto već ima lijepu kitu i već bi i više toga nabrao, da svaki čas ne gleda u život oko sebe. Sve je to za njega novo. Ti krtičnjaci u travi, mravi koji mu svaki čas prijeđu preplašeno preko ruke, cvjetovi koji se na vjetru miču, paučina koja leprši na dudu. A i zvijezde, koje lagano dolaze na nebo, mnogo su ljepše gledane ovako izbliza nego kroz pačetvorinu otvorenih vrata ili kroz zaprašene prozore. Kad ih je gledao kroz siva i prašna crkvena stakla, sjale su nekim potmulim sjajem, pa mu se uvijek činilo, da se vani nešto strašno sprema, — kakav zemljotres ili propast svijeta. A sada vidi, da su te zvijezde i te kako lijepe, pače svojim spokojnim sjajem ulijevaju mir u srce. Uopće se kraj čini izbliza mnogo svečaniji i bujniji, i velika radost života uđe u anđela. Trčao je po travi amo tamo, počeo se valjati po njoj, a onda opet marljivo nastavio brati ivančice. Tek kad bi pomislio na mežnara, prestrašio bi se i kao zec bi se smirio u travi i naćulio uši. A kome da dadne tu kitu ivančica? Objesit će je na kvaku na crkvenim vratima. Možda je mežnar metne na oltar u vazu. Neka se vesele njegovi drugovi, sadreni anđeli. I budne mu ih žao. Eto kako on lijepo trčka po rosnoj travi i duboko u se udiše svježi zrak, a oni moraju dalje ostati u crkvi i nijemo gledati kako pred zoru mjesec zalazi za dudove. Neka im je ta kita ivančica dar od njihova druga.

I anđeo se nasmiješi i oprezno hodajući uza zid crkve približi se na prstima k vratima pa zatakne kitu ivančica za crnu i zarđalu kvaku. Tada opet uza zid crkve oprezno otkoraca u travu i legne potrbuške. Još će pričekati, da vidi hoće li je mežnar odnijeti u crkvu. Eto, zvonjava je prestala. Za čas će izaći mežnar. Anđeo se utaji u travi gledajući pozorno k vratima crkve. Eto ga. Već zatvara vrata. Opazio je ivančice i ogledavajući ih sa svih strana, govori: Tko je to ovamo stavio? To je danas prvi put. Hm, jesu li to zaista ivančice ili si ja to utvaram. Bože moj, bože moj, ja sam već potpuno lud. I on uzme kitu ivančica u ruke, prinese je posve blizu očima, onda je opet udalji na metar i oštro se zagleda u nju govoreći glasno: Jesu

li to ivančice ili nisu? Ja mislim, da jesu. Jelkice, gdje si da mi rekneš, jesu li to ivančice ili nisu. Joj, Marijo, Majko Božja, kako je to strašno. Ako mi pomogneš, joj kako ću ti lijepo zvoniti i više nikada ne ću popiti ni deci rakije.

I on stane gnječiti i trgati ivančice i onda ih baci na pod, pa stane nemilosrdno gaziti po njima. Nato ih nogom oturne u travu.

Sutra će doktor sve razjasniti. Neka sa lampicom rasvijeti mozak pa da vidimo, što je unutra. K vragu život. I baš se to meni moralo dogoditi. Eto, sad sam lud. O majko Božja — završi zabrinuto mežnar i češući se za uhom pođe nesigurna koraka nizbrdo.

Anđeo je sve to gledao i slušao u travi i bi mu vrlo žao za ivančice, koje je tako marljivo sabirao. Pa što su mežnaru skrivile. Uopće je on danas bio vrlo čudan. Pa i inače je uvijek pijan, ali danas je govorio neke stvari, koje prije nije govorio. Pa nije to prvi put da glasno sam sobom razgovara. Koliko puta sjedne na stubu pred oltarom i pijan drži čitave govore, čekajući da dođe vrijeme za pozdravljenje, pa da pođe u toranj zvoniti. Koliko puta bi znao njih anđele bodriti, mašući im pijan rukom: Zdravo dečki, kako ste. Ne bojte se ništa. Tu ste lijepo sigurno pod krovom i nitko vam ništa ne može. Ja sam vam lijepo proluftao crkvu, da vam u noći ne pozli. Šta ćete, kumeki zasmrde čitavu crkvu. Neka ne jedu luka prije nego ulaze u božji hram.

Da, često bi im mežnar održao kakav veseo govor, no danas je govorio tako čudno, da se anđeo prestrašio. Pa nešto mu mora biti kad je potrgao ivančice, jer inače on voli cvijeće i sav se blažen smiješka, kad ga stavlja u vazu. Anđeo se podigne, pogleda nujno u zgužvane ivančice, razasute po travi, i zagledavši se još jednom dugo u crkvu, kojoj su križevi još slabo blistali u posljednjem svijetlu, pođe kroz travu nizbrdo prema selu. Najednom ugleda u nizini dva rasvijetljena, užarena oka, koja su se približavala i postajala sve veća. To je seoskom cestom jurio auto. Anđelu se učini, da te oči upravo njega pro-

matraju i on se sav preplašen sakrije za neko stablo, u kojemu je u krošnji spokojno zvrndao kukac. Užarene oči nestanu negdje u selu, i anđeo, smirivši se malo, pođe dalje nizbrdo. Radost života sve se jače u njemu budila, i svaki čas bi stao kraj kakva plota, iza kojega se na vjetru pospano, lijeno ljuljalo cvijeće, i duboko u se udisao njegove raznolike mirise. Najednom ugleda u travi ispružena muškarca, kome je lice bilo pokriveno šeširom. Dlakava, od sunca opaljena ruka skine taj šešir, i on ugleda tužno, bradato lice, iz kojega su virile još tužnije oči. Anđeo se prestaši ne znajući što bi, stane.

Što se plašiš, rekne bradati sumornim glasom, ne ću ti ja ništa učiniti. Pa ti si gol. Otkuda su tebe otjerali?

Sada tek anđeo shvati, da je gol, a i neugodno mu bi, da ga taj čovjek pita, otkuda dolazi. Nema smisla kazati, da je pobjegao iz crkve, još bi ga mogao uhvatiti i natrag staviti na oltar. I ne rekne ništa i spusti glavu.

Ajde, sjedni malo do mene, nastavi čovjek, otkuda jesi da jesi, glavno da si tu. Možda je dijete pametnije od odrasla čovjeka.

Anđeo oćuti neku simpatiju za toga tužnog bradonju, sjedne do njega u travu i ogrlivši rukom koljena, zagleda se u njegovo sumorno lice.

A znaš li ti, što su žene, upita ga bradati i uzdahne duboko.

Anđeo malo promisli, a onda rekne: Znam, to su one u bijelim, platnenim suknjama, koje uđu u crkvene klupe, kleknu i onda dugo mole. A muškarci su oni, koji stoje pokraj klupa i ispod kora i koji imaju u džepu zataknutu lulu. Naš mežnar je također muškarac.

Bradati se nasmije, ali nekako preko volje i kratko,

Zgodno ti to veliš, mali. Ali znaš ti, što su one kadre čovjeku da načine. Žene su zmije, dragi moj. Da, zmije pune otrova i laži.

Znam ja, što su zmije, rekne anđeo, jedna je zmija naslikana na crkvenoj slici nedaleko ulaza u sakristiju. Iz usta joj suklja plamen, i ja je se uvijek bojim. A je li žena i zmija jedno te isto?

To ti je ista stvar, mali moj. A otkuda ti tako dobro poznaješ našu crkvu. Ja sam već zaboravio tu sliku kraj sakristije.

Anđeo se malo zbuni. Ako mu rekne, tko je, uhvatit će ga taj čovjek, odvesti na njegovo mjesto u crkvi. I on prvi put, otkako živi kao čovjek, izrekne laž:

Ja katkada dođem u ovo selo i onda pođem malo u crkvu. Ja nisam iz ovoga kraja.

Svejedno otkuda si, ali ti si zgodan dečko. Dakle, čuj što ću ti reći. Kad odrasteš, čuvaj se žena. Čuvaj se žena, svrši ozbiljno bradati i zagleda se u anđela turobnim pogledom.

Kada vi kažete. da je žena i zmija isto, rekne anđeo, onda ih se zaista moram čuvati. Hvala vam, da ste me na to upozorili. A kako one sipaju taj svoj otrov?

Bradati opet duboko uzdahne i stane da pripovijeda:

To ćeš odmah čuti. I ako ne ćeš sve razumjeti, ali ja svakome ispričam cijelu stvar. Nekako mi je onda lakše. Ove sam se zime upoznao s Maricom Ščetinec. Siromašna djevojka, otac joj sve zapije, a mati se već četiri godine ne može podignuti iz kreveta. Napreže se i napreže, ali nikako ne može da pomakne noge. Noge leže kao mrtve.

To mogu razumjeti, prekine ga anđeo, sigurno je ta žena bila od sadre. To je onda vrlo teško.

Kako iz sadre, rekne začuđeno bradati. Ma živa žena, ali trpi od teškog reumatizma.

Anđeo se preplaši, Eto opet se gotovo izdao. No hvala bogu da je bradati prešao preko toga. I još ga je s većom pažnjom stao da sluša. Bradati nastavi:

Meni se ta djevojka svidjela od prvoga časa, a i vrlo mi se smilila. Čim za kakvu ženu osjetiš samilost, znaj da si izgubljen. To ti još sada ne možeš da shvatiš, ali za kojih dvadesetak godina...

Molim, ja mogu čekati, rekne pripravno anđeo i malo se bolje namjesti u travi.

Bila je vrlo marljiva, pričao je dalje bradati. Dvorila je kod bilježnika, a poslije podne je pomagala u sitničariji kod Malca. Tamo sam je upoznao. Mi smo se odmah vrlo dobro

složili i za tri mjeseca bila je ženidba. Ženidbu smo slavili kraj kreveta njene majke, jer ona sirota, kako već rekoh, ne može ustati. Stol smo dovukli do kreveta, bilo nas je šestorica zajedno s kumovima, i njen otac se tako napio, da je pao preko praga i onda čitav dan šepao. Majka leži u krevetu i ne može hodati, otac šepa, kažem ti prava šepava ženidba, a tako se i svršila.

Bradati opet duboko uzdahne, a onda pljune daleko ispred sebe u travu i nastavi:

Dođem ja jednoga dana kući, bilo je to u drugom mjesecu našeg braka, i u ruci nosim nove čarape za Maricu. Popravio sam krov stolaru u selu, (ja sam naime pokrivač krovova), dobio nešto malo novaca pa sam htio da je iznenadim. Ja joj već izdaleka mašem čarapama i zovem je, no nitko se ne pokazuje na prozoru. Možda je otišla na bunar, pomislim i uđem u kuću, Sjednem za stol, a preda mnom ceduljica i na njoj napisano njenom rukom: Dragi Šimune! Ne srdi se na mene i ne pitaj gdje sam. Već mjesec dana ljubim drugoga. Nisam mogla izdržati, pa sam pobjegla s njim. Ti si dobar čovjek, ali nisi muž za mene. Kraj tebe bi već svaki dan mogla mirno u pet sati popodne zaspati. Nemoj me proklinjati i ne tragaj za mnom, jer ja natrag ne idem.

Da, dragi moj, takvo pismo mi je ostavila. Na pamet znam čitavo to pismo, koje mi se krvavo usjeklo u pamet i ne ću ga zaboraviti do svoga posljednjeg časa. Plako sam ko maleno dijete. I nikako mi nije išlo u glavu, kako to, da na njoj nisam ništa opazio. I lud od boli pošao sam je drugi dan tražiti po selima. No kao da je nestala pod zemlju. Tek peti dan nađem je iza gore u selu na proštenju. Stanem ja kraj malene daščare i gledam kako neki strašno mršav čovjek s izmučenim pogledom doziva ljude u sparini. Tumači im, da se u daščari za dva dinara može da vidi nekakva tetovirana žena, čudo iz Afrike, koja da je upravo stigla iz Amerike pošto je proputovala čitavu Aziju. Slučajno neko odmakne plahtu, ja pogledam unutra i umalo da me nije kap udarila. Stoji moja žena na niskoj škrinji u kutu daščare gotovo posve gola i sva namaljana nekakvim čudnim slikama. Oko nje smiju se seljaci, suču brkove, a neki prišli

bliže i počeli je pipati, tobože da vide, dade li se ta boja s nje istrti. Ja poletim u daščaru, onaj me mršavi pograbi za rukav i vikne hrapavo: E, najprije dva dinara, a ja odvratim: Više i ne vrijedi, odrapim mu pljusku i eto me pred ženom. Stoji ona preda mnom gotovo gola i sva išarana nekakvim pticama, sidrima i lavovima sa dvije glave, stoji preda mnom, spušta glavu i plače. Kad su seljaci vidjeli, da tu nije nešto u redu i gledajući kako mršavi drži ruku na licu, pokupili se mrmljajući. Ja u bijesu opet poletim prema mršavome, no on vičući uplašeno: Žandari! pobjegne van. Nedaleko škrinje visjela je na čavlu bluza i suknja moje žene, ja je brzo obučem i mi iz daščare, pa bjež sa proštenja. U potoku pokraj šume sam je oprao, jer hvala bogu to je bila samo boja na njoj, i onda sam je sav sretan opet odveo kući. Sve sam joj oprostio. Ona kaže, da se taj mršavi već dulje vremena, kad mene nije bilo, vrzao oko kuće, a znao je tako slatko govoriti, da se njoj u onaj čas pomutila pamet i ona je otišla s njim. No mi smo stvar zaboravili i ja joj toga nisam nikada spominjao, premda me rana još uvijek pekla, i često u noći, dok bi ona kraj mene u snu mirno disala, ja sam stenjao i nikako nisam mogao da usnem. Ali ipak sam bio sretan, da je kraj mene i dok je spavala, nisam mogao da je se dosta nagledam.

No mali moj, sad dolazi ono najstrašnije. Prekjuče naveče dođem kući, i nje opet nema. No sad više nije nikakva pisma ostavila. Ja još malo počekam, a onda kao lud počnem je tražiti po selu. Ljudi mi se smiju: Šimune, šta ti je žena opet otišla, valjda nije s tobom zadovoljna, priveži je za nogu od kreveta — smiju se ljudi, a mene strašno stid. No ljubav je jača od stida, i ja iz sela u selo, no nigdje je nisam mogao naći. Juče mi je rekao mljekar, koji sa vlastelinstva vozi mlijeko u grad, da ju je sastao u nekoj ulici, i ona mu je rekla, da je sada kod nekoga krčmara kraj Save, koga još poznaje dok je dvorila u sitničariji, a on je s kolima dolazio u selo po vino. Dakle kod njega je sada. Već čitavo ovo popodne i veče ležim tu u travi i razmišljam, bih li opet pošao po nju. Stid me je pred selom i gadi mi se njen život, ali ja ne mogu biti bez nje. Ne mogu

biti u svojoj izbi sam i onda samo plačem. O koliko puta sam već prokleo nju i tu njenu prokletu ćud. Sad vidiš, ali, kakve su žene. Zapamti dobro, što sam ti rekao. A jesi li što razumio od svega toga, a?

I kako je bio mrak, pogleda bradati pozorno u lice dječaka, koji se za vrijeme razgovora ispružio u travi i slušao.

No, šta je, zini — rekne bradati srditim i tužnim glasom. No ništa se ne javlja, Bradati se posve prikloni dječaku i začuje njegovo disanje.

A, zaspao si, stane se jediti bradati, a za koga vraga ja onda sve to brbljam. Pravo mi je, kad idem djeci ovake stvari pričati, nastavi sam sobom, da razgovara pa šta bi mi i dijete znalo da kaže. Ali šta ću, kad sam osamljen, a oni u selu se smiju. Hu, teško je to.

Tad ustane, uzdahne opet duboko, nabije šešir na glavu i rekavši anđelu: Laku noć, mali — ode u mrak, šuštajući kroz travu.

Iz nedaleke šume počele žvrgoljiti ptice. Najprije posve tiho, kao da okušavaju svoje glasove, a onda sve jače, i kad je nebo postalo svijetlo-zeleno i uzbuđeno drhtalo, odzvanjala je već čitava šuma od pjeva ptica. Sa bunara se čulo zvučno udaranje mljekarskih kanta i smijeh seljakinja. Iz nekoga se dvorišta javiše sitni glasići pilića. Negdje je zamukala krava i zrakom nekoliko puta oštro zaječi bič kao nekoliko hitaca iz pištolja. Sunce se još krilo iza gore i na mjestu, gdje će izaći, drhtalo je nebo ružičasto-crveno, kao da to tamo nebrojena ružičasta velaaršću i vijore na jutarnjem vjetru. Anđeo se probudi i sav se počne tresti od zime. Ta bio je potpuno gol, onakav kakav je još stajao na oltaru, a kako je sad bio živ čovjek, to je morao podnijeti i sve tegobe, koje čovjek radi svoga tijela mora da podnese. Sa gore je duvao hladan vjetar, i on stane rukama pokrivati tijelo da se bar nekako odbrani od zime, no to nikako nije koristilo. Ali ipak, kako je sve oko njega bilo krasno! Svijetlo-zeleno nebo sve je nemirnije drhtalo već puno zlatnih pjega. Pa to veselo žvrgoljenje ptica! Eto, začas će izaći sunce i već pomalo biva toplije. No što mu to u trbuhu zavija? I

topla mu slina navaljuje na usta. Rukom protare go trbuh. Ništa ne koristi. I s velikom čežnjom stane da gleda u susjedni vrt, gdje su po stablima visjele crvene i žute jabuke, po kojima su veselo drhtale prve sunčane zrake. I usta mu se stanu halapljivo otvarati. Ali kako će do njih. Eto, tu je u plotu velika rupa. I on se provuče kroz nju, pa se stane penjati na jabuku. Sjedne u rašlje najviše grane, brzo otrgne veliku crvenu jabuku i počne je jesti. Kako je to dobro! I trbuh se nekako smirio. Pojede još jednu. Tada se ugodno zavali u rašlje gledajući kako izlazi sunce. Golema, crvena, užarena ploča diže se lagano iza crnih borova i na čas su vinogradi na brdima posve crveni kao da je to iz tamnoga grožđa počeo teći sok i sada curi po širokim listovima loze i kapa crveno po ispucaloj zemlji. Anđeo pogleda u svoje ruke. I one su posve crvene. I njegov trbuh. I noge ovješene niza stablo. Pa čitav kraj je crven. Kako je to lijepo! Kako zažarena sunčana ploča dršće!

Anđeo se tako zagledao u sunce, da su mu oči počele treperiti i na čas je vidio same crvene pjege pred sobom. Tako se zagledao prema istoku, da nije ni opazio debelu ženu u žutom rupcu, koja se uzbrdo uspinjala prema njemu. Došavši u blizinu stabla, na kome je on sjedio, zaviče ta žena glasno, surovo:

Da ti vrag dušu tvoju, ideš smjesta dole. Cigan prokleti, otkuda si ovamo došao. Anđeo se trgne iz snatrenja i strašno se prepane. Tada će pljašljivim glasom:

Ja sam bio gladan. Ne idem dolje, ja se vas bojim. Vi ste žena, a jučer mi je muškarac kazao da su žene zmije, i neka ih se čuvam.

Što, ja sam zmija. Ti šmrkavac jedan. Smjesta odi dolje. Inače ću te kamenom! I ona počne po zemlji tražiti kamen. Našavši ga, zamahne njime prema anđelu. On se još jače uplaši i polagano, oprezno sađe s jabuke. Dolje ga je već dočekala žena pa stala šakama udarati po njemu. Po glavi, po leđima, svuda, gdje je dohvatila. I sada je anđeo prvi put osjetio, što je tjelesna bol. Počeo je vikati sa strahom u glasu:

Nemojte, nemojte, ja ne znam da se to ne smije činiti. I ivančice sam juče brao, pa mi nije nitko ništa rekao. Ja sam anđeo!

Žena prestane da ga tuče i stane se snebivati:

Bome rano si počeo! I još kažeš da si anđeo.

Da, ja sam anđeo i pobjegao sam iz crkve, izlane on u strahu — pogledajte na oltar, pa ćete vidjeti, da je moje mjesto prazno. Radije ću se smjesta vratiti, samo me više nemojte tući. Molim, nemojte me više tući. I kako je u crkvi vidio da ljudi pred Majkom Božjom kleče i udaraju se u prsa, tako i on sad klekne pred ženom u žutom rupcu i stane se, teško dišući od straha, udarati u prsa.

Debela se žena podbočila rukama o svoje široke bokove i od začuđenja nije znala, što bi rekla. Tada se stane glasno smijati i rekne udobrovoljeno:

Ajde, ajde, velik si ti šaljivac. Ne prenemaži se tu i ustani.

Anđeo ustane i odahne, vidjevši, da ga žena više ne će tući. No kako se oporavio od straha, bi mu žao da je rekao, otkuda je utekao. I zabrine se vrlo, da ga žena opet ne bi natrag odvela u crkvu. No ona nije ozbiljno shvatila njegove riječi, već stane da ga ispituje:

A otkuda si ti došao ovamo? Pa nemaš ni košulje na sebi. Bit će da si nekakva skitnica. Možda se kroz prozore uvlačiš u stanove i kradeš sve do čega dođeš?!

To nije istina, stane se braniti anđeo, i bojeći se za svoju slobodu opet izmisli laž i počne da je uvjerljivo priča:

Nemoj me psovati, ja sam iz sela za gorom, pa me je otac otjerao iz kuće i rekao mi da idem prosjačiti. Majka mi je već davno umrla. Ja sam velik siromah, a vi ste me tukli. U, kako je to boljelo.

Ženi budne žao anđela i ona ga rukom pogladi po glavi. Tad će nešto blaže:

Hajde, mali, hodi ti lijepo sa mnom, ako si gladan, nešto će se za tebe već naći. Ajde idemo.

Žena ga uzme za ruku, i oni u veselom jutru pođu niz travu prema njenoj kući. Naskoro stignu do drvene, duge kuće, kojoj je krov bio pokriven starom, već posve crnom slamom, a ta je već bila slična ispranim, izgnjiljelim travama u mrtvom, tihom rukavu kakve rijeke. No okviri su prozora bili oličeni živim

crvenim i zelenim bojama i radosno su blistali u jutarnjem suncu kao da su tek čas prije oličeni. Na lancu se divlje trgalo i lajalo maleno, crno, raskuštrano pseto, pa se anđeo prestrašeno sakrio za ženu.

Kuš, beštijo, poviče ona glasno na psa. Kada te noću pustim s lanca, pobjegneš k mlinu i gledaš cijelu noć kako se mlinsko kolo vrti mjesto da kuću čuvaš. Radije noću bolje straži. Mrcino!

Oni uđu u nisku sobu, koja je sva mirisala dimom. Na klupi je kraj štednjaka sjedio ćelav, malo zguren starac, meljući kavu. Umornim, napola pritvorenim očima pogleda u ženu, a onda u dječaka. Tada će tankim glasom kao u djeteta:

Rezika, taj dečko još nije bio ovdje. Ja znam, da još nije bio ovdje. A zašto je on tu?

Žena strogo: Samo ti kavu melji i ne brini se za to. Taj je dečko velik siromah. Skinula sam ga s jabuke. Gladan je.

Stari vrlo ozbiljno: Ako je dečko gladan, mora jesti. I mačka mora jesti, i pas, i krava, a i kos. Oni svi moraju jesti.

Stari se zagleda u mlinac za kavu, počne da mljaska ustima, pa onda usklikne slavodobitno kao da ima bogzna što mudro da kaže:

Rezika, znaš što, i čovjek mora jesti. Mi svi jedemo. To je dobro i korisno.

Nemoj opet gnjaviti, zavikne žena na nj. Tu imaš ovog maloga, pa njega gnjavi. On ima više vremena nego ja. Ja idem Mikulićki, jer joj moram svršiti bluzu. A ti pazi, da opet što ne zapališ, Ti, ja ću te tući, ako opet načiniš kakvu svinjariju. Ne igraj se sa mnom, ti me znaš! I ona mu zaprijeti stisnutom šakom. Tada pruži malome velik komad kruha i sira i izađe iz kuće.

Jedan je čas u sobi bila velika tišina, pa se čulo kako muhe glasno raspravljaju pod stropom. Starac i anđeo motrili se pozorno i ispitljivo, a tada će stari:

Ti jedeš kruha i sira. I ja sam jeo kruha i sira. Moja žena mora za Mikulićku svršiti bluzu. Onda će dobiti novaca. Ona zna dobro sakriti novac. Ja nikad ne znam, gdje je.

Anđeo: Na oltaru je katkada mnogo novaca. Naveče ih mežnar skuplja na hrpu i onda dugo zbraja. Tad opet razruši hrpu, pa počne nanovo zbrajati. I tako po nekoliko puta.

Starac važnim glasom: Što je više novaca, to dulje traje zbrajanje. Dva komada novca uopće ne treba zbrajati. Tu se odmah zna, koliko je na stolu. I mljaskajući ustima zagleda se dugo, uporno u štednjak i ušuti. Nastane opet tišina, prekidana monotonim zujanjem muha i škripanjem točkova negdje vani na sparnoj i vrućoj cesti. Anđeo je s velikim tekom počeo jesti kruh i sir. I prvi put u svome kratkome životu osjeti, što je samoća i tuga. Eto, živi tek nekoliko sati i već je toliko toga neprijatnoga doživio. Na primjer onaj bradati čovjek jučer u travi; kako je imao tužno lice. Lice Krista pod trnovom krunom na lijevome oltaru nije tužnije. Pa što je on njemu pričao o ženama. Poslije je dobio batina pod jabukom. A sada ovaj stari, kako je čudan. I on dobiva batina i sav je nekako splašen. A kako čudnovato govori. Mežnar, kad je pijan, govori također čudne stvari, ali mežnar je nekako pokretan i dok govori okrene se prema svecima na oltaru, prema klupama, uopće prema cijeloj crkvi, i sve je onda u njoj nekako življe, pa možda i veselije. Ali ovaj starac tu kraj štednjaka, koji svaki čas ušuti u razgovoru i tupo preda se gleda i mljaska ustima, taj samo tugu oko sebe širi. Mežnar je ipak bio zgodan čovjek. I anđeo oćuti tugu za njim. A i tišina, koju je u crkvi, pogotovu noću, često teško podnosio, postane mu i ovdje nesnosna, i on opet stane da govori sa starim, koji je i dalje tupo gledao preda se ne puštajući iz ruku mlinac za kavu, premda je kava već davno bila samlita.

Vaša je žena sigurno vrlo stroga. Kako vam je samo zaprijetila šakom. I mene je jako tukla, kad me je uhvatila kako jedem jabuku. Ja se nje bojim. Zar i vas tuče?

Da, katkada me tuče. Ali ja joj se znam osvetiti. Prošli tjedan, jedno poslije podne, kad je nije bilo kod kuće, zapalio sam tu nasred izbe vatru i u nju bacio njezin novi svileni rubac, što ga je kupila na proštenju. To je jako lijepo gorjelo. A to sam učinio zato, jer me je tukla. A Matek se ne da tući. To

Mateka boli, jako boli. Tu, tu boli, i on pokaže na glavu, ali i ovdje boli, i pokaže na srce i stane plakati, najprije tiho kao dijete, a onda sve glasnije. Mlin je stavio na štednjak i počeo rukavom košulje polagano, oprezno brisati suzne oči.

Oči brišem zato jako, jako polagano, jer sam prošli put kad sam plakao, počeo brzo brisati oči, pa su me još dugo boljele. I u noći su me boljele. Moja je žena rekla da se pretvaram. Ona uvijek veli, da se pretvaram. Uuuu, jednom ću joj zapaliti kuću. I stari sklopi navorane, dlakave ruke i stane prijetiti prema vratima. A niz lice su mu još uvijek tekle suze.

Anđeo se veoma snuždi i na čas prestane jesti promatrajući pažljivo staroga. Tada će sažalno:

To mora biti užasno, uvijek čekati na batine. Onda vam sigurno ni jelo ne prija. Ja bih radije pobjegao.

Pa ja sam već pobjegao nekoliko puta, ali uvijek me nađu. Ali jednom me cijeli dan nisu našli, rekne starac pobjedonosno, i njegove umorne oči čudno zablistaju. Sakrio sam se u prazan kotac kod Slomšekovih. Tek kad je krmača uveče došla s paše, poslinila me cijeloga i počela me gristi za uho, pa sam se morao odati. Ali jednom ću pobjeći daleko u goru i visoko na jednom hrastu načiniti ću si stan, tamo me ne će nitko naći. Kao dječak sam se također skrivao u hrastu. Hrast je jako veliko drvo. Joj, hrast je veliko drvo.

Stari načini malu stanku i uporno se zagleda u štednjak. Tada će glasno, malo srdito: Hrast je najveće drvo. Da, to je istina i to mi ne može nitko oteti. On je zbilja velik.

Anđeo se prestrašio staroga, videći kako se on počeo žestiti, pa rekne plaho:

Zar je hrast zaista tako veliko drvo? Ja još nikad nisam vidio hrasta. Starac se počeo glasno smijati, i taj smijeh prešao za čas u grohotanje, a onda u neko ugodno stenjanje, kao da mu je netko učinio veliku uslugu, pa ga češe po leđima, koja su izjeli komarci.

Hihi hiiii, hihi hiiii, još nikad nije vidio hrasta, hihi hiiii, joj Majko Božja, taj kaže, da još nikad nije vidio hrasta. Ajoooj, kako je to zgodno. Umrijet ću, ah sve me boli. Hrasta nije još nikada vidio. Joj, nešto me u želucu počelo sjeći.

I najednom mu lice, koje je bilo razvučeno od smijeha, postane naglo vrlo snuždeno, a ruka mu počne oprezno opipavati želudac.

Nato će veoma ozbiljnim glasom u kome je drhtao strah: Da me nije beštija otrovala? To je lako moguće. Pogledaj, je li mi jezik zelen?

I on strašno razvali usta i isplazi jezik prema anđelu. Ovaj ga stane pažljivo promatrati, pa rekne: Ne vidim, da bi baš bio zelen. A zašto baš mora biti zelen?

Stari povuče naglo jezik u usta i odvrati: Ti si glupan. Ako je jezik zelen, onda sam otrovan. Ja bar tako mislim. Možda to i nije tako. A možda i jest. Bog bi ga znao. I on se opet uporno zagleda u štednjak i opet počne glasno mljaskati ustima. A tada se čvrsto zagleda u anđela, oči mu zadobiju neki čudni, prijeteći sjaj, tako da se anđeo prestrašio i odmah spustio pogled. Nato stane šaptati, tajnovito, užurbano, gledajući svaki čas prema otvorenim vratima:

Ti mali, kako bi bilo da mi upalimo kuću? Možda bi me onda počela žena štovati. Neka vidi, što sam ja kadar učiniti. Neka vidi, tko sam ja. Upamtit će ona koga je tukla. Dakle što misliš?

Anđeo sav uplašen: Nemojte paliti kuće, lijepo vas molim. Vaša žena strašno tuče, ubit će nas.

E, nisam ja tako glup, kako ti misliš, nasmije se stari nekako čudno, hihoćući, mi ćemo lijepo obojica izgorjeti zajedno s kućom, pa nas više nikada ne će moći tući. Alaj će biti bijesna, heheheee, kako će se ljutiti. Stari veselo zapljeska rukama, a onda ih počne trti kao čovjek u kuglani čas prije nego se prihvati kugle.

Ej, kako će lijepo gorjeti, čitavo će se selo skupiti, a zašto i ne bi, nemam li pravo? Hm, što misliš, imam li ja pravo ili nemam? A ako imam, hi hii, onda moram upaliti kuću. Pomisli, kad već božićno drvce tako lijepo gori, kako će tek gorjeti kuća. Vidjet ćeš, ljudima će se to tako svidjeti, da će me još dugo spominjati s poštovanjem. Dakle, hoćemo li?

Stari stane ukočeno i strašno mirno zureći u anđela, mljaskajući glasno ustima, a onda ga čvrsto uhvati za ruku.

Naprijed mali, najprije ćemo zapaliti krevet, tako da baba ne će imati gdje da spava. He, heee, i buhe će izgorjeti u njemu. Neka im je to osveta, jer su nas čitavu godinu klale. Hm, što ti misliš, možda buhe nisu ništa krive, možda ih kakva luda misao ganja, pa moraju piti našu krv. Ali sad je prekasno, stvar je već odlučena. Dohvati mi šibice sa štednjaka. Brzo, brzo, dok mi žena ne dođe . . .

Sve je to stari govorio naglo, uzrujano, i anđeo je sav preplašen i dršćući na čitavom tijelu nastojao iz svih sila da istrgne svoju ruku iz njegove. Teškom mukom mu to uspije i sav zadahtan pobjegne kroz otvorena vrata iz kuće i što su ga noge nosile stane da trči niz cestu. Čuo je još, kako za njim viče hrapavim glasom: Svinjo jedna, izdajice, sad me ostavljaš. Bik će te na putu probosti . . .

Dalje više nije mogao čuti što viče, jer je trčeći naglo zamaknuo već na uski puteljak, koji ga je odveo u kukuruze. Sav usopljen pođe malo laganije. Primicalo se podne, lišće kukuruza vrelo je i u suncu i sa anđela, koji je još bio splašen, tekao je znoj. U nogama je počeo osjećati umor, pa legne na travu u sjenu kukuruza. Oko njega je bila velika tišina, prekidana suhim šuštanjem lišća i zujanjem pčela.

Dakle, takvi su ljudi, počeo je anđeo da šapće. Svi su vrlo zabrinuti, jači tuče slabijega, svoje vlastite kuće pale, a pogled im je lud. I opet mu bude žao, što je ostavio crkvu, gdje je život monoton i gdje se cio dan čuje muklo gukanje golubova iz tornja slično zapomaganju, ali gdje nije doživio nikakvih neugodnosti i gdje je smio nesmetano sanjati. Ah, mnogo je ljepše u dremljivom polumraku snatriti o životu, nego taj život doživljavati u jarkom svijetlu dana. Opasan je taj život, vrlo opasan i treba imati strašne šake, da ga svladaš. Razmišljajući o svemu, što je u to kratko doba otkada je pobjegao iz crkve doživio, legne u travu i oči mu se lagano počeše sklapati. Stala ga je omamljivati sparina i za čas se čulo njegovo mirno, odmjereno disanje. Nad njim su šuštali kukuruzi kao da glasno

uzdišu na rastanku s ljetom, koje se pomalo približavalo svome kraju. Jato nekih velikih ptica krstarilo je nad krajem lupajući umorno teškim krilima u vrućem zraku. Iz nekoga je dvorišta tužno stenjala pila. Sve je bilo vrlo tiho i tek katkada bi pao po koji suhi list sa stabla i nujno zašuštao, kao da je uzdahnuo radi samoće. A sunce je blještalo visoko, visoko na nebu, kao ponosna, zlatna svjetiljka, koje nikad nitko dohvatiti ne će.

Bilo je već kasno po podne, kad se anđeo probudio. Umorno su zričale tisuće i tisuće zričaka, a sparina kao da ne će da popusti. Nebo je od nje bilo posve blijedo, tek na kraju neba, gdje se uzdiže gora, blistalo je malo modrila spokojno i mirno. U to zastruji malo hladniji vjetrić i anđeo se, udobrovoljen time, nasmiješi. Kako je imao gadne sanje! Sanjao je, da je mežnar s teškim, srebrnim svijećnjakom, što ga je uzeo s oltara, poletio na kor i tamo stao udarati po prašnim frulama orgulja, vičući glasno: Tko je ukrao anđela? Jesam li ja tu gazda ili nisam? Anđeo se mora smjesta vratiti. Možda je u orguljama sakriven? Možda se sakrio među golubinjim gnijezdima u tornju. Nemilosrdno je udarao po dugim frulama orgulja i čitava je crkva strašno ječala od buke. Tada je opet sanjao, da je starac, koji je kavu mlio, trčao od kuće do kuće i svaku upalio s vrlo dugom svijećom. Za čas je gorjelo čitavo selo, i plamen se podizao visoko do svoda. Starac je sve to gledao s brda i podbočen ponosno o svoju dugu svijeću mljaskao glasno ustima. Još je sanjao, kako sjedi na jabuci, a pod njim su plazile same zmije, počele se uspinjati na stablo i opet se s njega rušile. Velika, zelena zmija, sva tetovirana pticama i zvijezdama, dopuzila je po stablu teškom mukom do njega i on se grdno prestrašio i — probudio. Hu, kako je to gadno, sanjati same ovakve stvari. I anđeo se opet snuždi i opet stane misliti na crkvu. Što radi mežnar? Je li se vrlo ljutio, kad je opazio da njega, anđela, nema? Ipak je taj mežnar zgodan čovjek. Kako im je lijepe govore držao. A tu ovi ljudi, koji živu u slobodi, čudni su, kao da im je prejako sunce naškodilo mozgu. Ili su veoma snuždeni, kao da će svijet sutra propasti, ili govore same ludorije. Nema on više čežnje za životom. I ne vjeruje on, da su ostali ljudi

drugačiji. Milije mu je dane i noći stajati na oltaru nego preplašen i izbijen trčati po svijetu. Svatko neka ostane ono, za što je rođen. I kamen na cesti, i ptica u zraku, i zvijezde i rijeke, sve ima svoje stalno mjesto u svemiru, i ako se to poremeti, propao bi svijet. On će se vratiti u crkvu i opet zauzeti mjesto na oltaru. Dosta je toga lutanja.

I anđeo se podigne iz trave i stane da se ogledava na sve strane. S mjesta gdje su kukuruzi bili rjeđi, spazi toranj crkve na brdu. Spokojno je blistao u suncu, a nad njim je mirno veslalo jato ptica. I on polagano pođe prema brdu. Zakrene na cestu, niz koju se kolutali oblaci prašine. Prašina mu navali u nos i usta i on počne kašljati. A i oči ga stale peći.

Pa nije sva ta priroda tako lijepa, kako sam još juče držao, pomisli anđeo. Bog zna, kakvih neugodnih stvari ona još krije. I on se malo požuri. Tada klikne glasno. Među dudovima ugledao crkvu. Kroz širom otvorena vrata ulazilo je kasno, popodnevno sunce. Stane se uspinjati kroz travu. S tornja udari ura zvonko i mirno. Njemu zadrhta srce od radosti i učini mu se da već neobično dugo nije čuo taj dragi zvuk. Kraj crkvenoga je zida ležala već na po suha kita ivančica, koju je mežnar juče rastrgao i zgazio. Kad ju je opazio, snuždi se i odvrne glavu od nje. Ah, kako se još juče, kad je brao te ivančice, veselio životu. A kako se ta radost brzo pretvorila u strah i tugu. Da je znao, da je život takav, sigurno ne bi bio izašao iz crkve.

I malo uplašen uđe u polumrak ispod kora i tu na čas stane. Kako je tu sve lijepo, tiho. Kad bi tu večernji oblak prošao preko kamenih ploča, čulo bi se to, tako je velika tišina. On pođe dalje i spusti pogled, bojeći se da ga Bogorodica ne bi pogledala prijekornim očima. Ustavivši dah pogleda oprezno prema izlazu, a onda se stane uspinjati na oltar. Spretno se provuče između svijeća, da ne sruši koju, i za čas eto ga opet na svom starom mjestu. Spokojno nasmiješen prikloni se posve k anđelu, koji je do njega stajao i na čas zatvori oči pun tihe sreće. Nema u njemu više čežnje za onim životom vani. Njegovo je mjesto ovdje. I posljednji tračak te čežnje umre u njemu tiho i bezbolno.

*

I kao što je velika čežnja za životom juče oživjela mrtvu sadru njegova tijela i dala mu moć hodanja, tako se to tijelo, sada, kad te čežnje za životom u njemu više nije bilo, opet počelo kočiti. Usta su ostala poluotvorena kakva su i prije bila, lijeva se ruka opet uhvatila Marijina skuta i tako ostala, a desna je opet zagrlila anđela, koji je do njega stajao. Njegov je put po zemlji bio dovršen. Iz cvijeća, koje je stajalo u vazama, palo je nekoliko latica do njegovih nogu kao posljednji pozdrav zemaljskoga života, u kome je stekao tako gorkih iskustava.

Izvana zaječe glasni koraci po šljunku i nečiji hrapav kašalj. Začas se u pačetvorini vrata ukaže pijani mežnarev lik.

Dobar večer, rekne sa crkvenoga praga i štucne junački, da je odzvanjalo po tamnom prostoru. Tad nesigurna koraka uđe u crkvu i stane ispred klupa. I podignuvši kažiprst kao da propovijeda, stane po običaju pijanca da sam sobom glasno razgovara:

Dakle stvar je riješena. Ćelavi je rekao, da ja nisam lud i da ću i sto godina doživjeti, tek da je bolje da malo manje pijem. Da malo manje pijem reko je, ali nije rekao, da uopće ne smijem piti. He, heee, to je velika razlika, uopće ne piti ili malo manje piti. Još je rekao, da, što je još rekao, he, heee, rekao je, da imam jaku narav kao konj, i ja sam rekao: Hvala lijepa, gospodine doktore, mi smo svi u čitavoj familiji takovi konji. Moj brat je još mnogo širi od mene, pa pojede čitavog odojka, a odmah iza toga je pripravan da vam pjeva lijepo i dirljivo kao slavuj. He, heee, kako se doktor smijao od svega srca. Bio je tako ljubezan, da sam mislio, to će biti besplatno, a dragi moj, morao sam platiti dvjesta dinara. Za dvjesta dinara dobijem ja dvadeset litara vina, i to dobroga, staroga vina. A svemu tome su krivi rabari, koji su ukrali anđela. Istina, nije se vidjelo nikakvih tragova, ali zato nisam odmah trebao misliti, da sam lud, pa da se meni samo pričinja, da ga nema na oltaru. Ne smije se čovjek tako napiti, tako napiti se ne smije. A župnika malo da nije udarila kap, kad je čuo da anđela nema. Hm, sad moramo čekati, dok opet dođe Talijan u selo, pa da nam načini novoga. No župnik kaže, da taj ne će biti toliko

vrijedan, jer je nestali anđeo imao preko sto i pedeset godina. Lijepa starost. Bome toliko nije ni moja baka imala. Imala je sto i četiri godine.

Mežnar opet glasno štucne i nesigurna koraka pođe dalje lutati crkvom. Pačetvorina je vrata bila već posve crvena. Vani je duvao povjetarac i prvi su žuti listovi šuštali prema zemlji. Sa ceste je dopiralo glasno pucketanje biča i muklo udaranje kopita. Krave se vraćale s paše. Zrički su već zričali nešto tiše.

Mežnar je govoreći glasno i pravdajući se sam sa sobom došao do glavnoga oltara. Pogleda prema Majci Božjoj, koja se smiješila okružena anđelima i kao uboden iglom, zaviče glasno:

Jooj, Majko Božja, pa anđeo je tu. On je tu. Kako je to moguće. I sav uzrujan uspne se na oltar, i ovako pijan nije pazio na svijećnjake i nekoliko je svijeća palo muklom lupom na stolnjak i počelo se kotrljati do ruba oltara i onda se srušilo na kamene ploče poda tako da je crkva ječila od buke. Dršćućom rukom opipa mjesto, gdje se anđeo juče otrgnuo od svoga krila. Nigdje ni traga kakvoj pukotini. A i nikakvih krhotina nema na stolnjaku. I sav dršćući siđe s oltara i uhvativši se rukama za glavu sjedne na kamenu stepenicu i stane da glasno kuka i stenje:

Bože moj, ipak sam ja lud. Jer kako da to drugačije tumačim. Meni se juče pričinilo da anđela nema, i šteta za tih dvjesta dinara, što sam ih dao ćelavome. Eto, ja sam ipak lud i meni se svašta pričinja.

I pijanstvo i strah pred ludilom počeli se vrtoglavo miješati u njegovoj glavi pa on zaplače kao dijete i nastavi:

Jelkice, Jelkice, sad je stvar jasna, ja sam lud, o Majko Božja, ja sam lud. Doktor laže, samo da ubere novac. Lako je njemu imati zlatan cviker, kad uzme od svakoga dvjesta dinara. Dvjesta dinara, dvjesta dinara, ako deset ljudi na dan dođe, i svaki mora platiti dvjesta dinara, to je onda dvije hiljade dinara na dan. Dvije hiljade dinara na dan, Majčice Božja, meni nema spasa, ja sam lud, luuud, ali ne će mene uhvatiti. Ne dam se ja u ludnicu, tamo su rešetke na prozorima, i jedan

čeka i onda pojede ono što je drugi ponečistio. Joj, ne dam se ja tamo!

Misli mu stadoše sve uzrujanije letjeti po glavi. I opet se sjeti seoskih luđaka: Martina Ogrizeka, kome se uvijek pričinjalo, da mu se ruga mrtvi stric, Tonče Srebreca, koji je uvijek razgovarao sa svetim Franjom na raskršću, i stare Matulinke, koja si je umišljala, da je Majka Božja. Pa eto sada je i njega to uhvatilo, i počet će mu se pričinjati svašta, i čitavo će mu se selo smijati. Najbolje je da pobjegne nekuda daleko, gdje ga nitko ne će moći uhvatiti. U ludnici su rešetke na prozorima i odonud nema više izlaza. I uhvatio ga velik strah. Ustane sa stepenice i najednom mu bude studeno i on stane cvokotati zubima.

Uu, to je grozno, grozno je to — mrmljao je uzrujano preda se, a zubi mu sve jače cvokotali. He, heee, mene ne ćete uhvatiti, zavikne glasno, da je čitava crkva ječala. I što su ga noge nosile, potrči prema izlazu, i začas se čulo kako njegovi potplati brzo, uzrujano lupaju cestom, a onda nastane mir, prekidan umornim zrikanjem zričaka.

Pačetvorina vrata bila je tamno crvena od jarkoga večernjeg svijetla. Sunce pada na zadnje redove klupa, i tamno, staro drvo toplo se žari i rumeni, pa se čini, netko je sa kora spustio tešku zavjesu spletenu od samih crvenih ruža, koja sad blješti i drhće u polumraku crkve. Dva sveca na glavnom oltaru gledaju zamišljeno u crno-bijele kamene kvadrate poda poput šahista koji pažljivo zure u šahovsku dasku. A vani se sunce na zalazu vrti i blješti u zraku kao golemo kolo, o koje su svezani sami sakramenti i pastir, koji cestom prolazi s kravama, mora na čas zatvoriti oči, tako ga je zaboljela snaga toga sjaja.

DR. JOSIP TORBARINA, ZAGREB.

POSLJEDNA FAZA BERNARDA SHAWA

U zaključnom poglavlju svoje knjige o Bernardu Shawu Frank Harris veli: »Shaw se slaže s općenito usvojenim mišljenjem, da nije moguće zaključiti biografiju živa čovjeka dok taj čovjek ne umre. To znači, da sam ja morao završiti njegov životopis s rasprom oko »Svete Ivane«, jer je »Kola s jabukama« pisao zaista mrtav čovjek.«*) Što se tiče »Kola s jabukama« (The Apple Cart, 1929) još bismo se nekako mogli složiti s Harrisom, ali njegovo mišljenje sasvim oprovrgava knjiga, koja je pred nama i u kojoj su sakupljene tri drame, koje je Shaw napisao poslije »Kola s jabukama«.**) Daleko od toga, da potvrđuju mišljenje da je Shaw mrtav, ove tri drame pružaju dokaza o njegovoj vitalnosti i pokazuju tragova njegove mladenačke snage i duhovitosti. Da vidimo, da li je i koliko je Shaw kao dramatik u ovim djelima pošao naprijed i koliko je, ako je uopće, razvio svoju umjetnost.

Umjetnost nije najsretnija riječ, koju bi trebalo upotrebiti, kad je govor o Shawovu radu. Jer ne bi bilo pravedno, osim toga što bi bilo gotovo nemoguće, primjenjivati na njegove drame »larpurlartistička« ili čak i samo artistička mjerila. Shaw je već davno stekao pravo da mu se mjeri njegovim laktom. Posljednju svesku njegovih djela treba očito smatrati kao prilog radije političkoj misli nego umjetnosti teatra. Primjenjivati na ova djela estetsku kritiku značilo bi služiti se mjerilima, koja

*) »Bernard Shaw« by Frank Harris. The Albatross, 1932. Ova »neovlaštena biografija osnovana na podacima iz prve ruke« — koju je Shaw sam priredio za štampu i nadodao joj »post scriptum«, jer je autor umro u kolovozu 1931. prije nego je knjiga bila štampana, — vrijedna je toliko, što sadrži mnoštvo pisama, koja je Shaw slao svom prijatelju i biografu. Ovim dragocjenim materijalom koristili smo se u ovom prikazu.

**) Too True To Be Good, Village Wooing & On The Rocks. Three plays by Bernard Shaw. London, Constable & Co. Ltd., 1934.

autora malo zanimaju i kojima on danas i ne pokušava da se prilagođuje.

Već prije nego je sam počeo pisati drame, Shaw je, u knjizi o svom uzoru Ibsenu (The Quintessence of Ibsenism, 1891), jasno prikazao ovaj svoj stav prema artizmu. Sve što on tu kaže za Ibsena, može se, uz neznatne izmjene, primijeniti i na sama Shawa. On tvrdi, da Ibsen nije artist nego moralist, da su njegove drame didaktične i da je svaka prava umjetnost didaktična, da Ibsen u svojim dramama strastveno zastupa stranu nekih lica, dok je opet živo protivan drugima, da u djelima dobrih dramatičara ima propovijedanja i propagande, jer, da to nije tako, da bi se rad dramatičara i svih drugih umjetnika svodio na puko i podlo ulagivanje intelektualnom razvratu i da bi takve umjetnike trebalo zatvoriti kao što su engleski puritanci zatvarali glumce i lakrdijaše. Ne može se Shaw razumjeti, ako se dobro ne uoči ova njegova rana uzbuna u ime etike protiv škole »l'art pour l'art«, koja je tada slavila slavlje.

Shaw, kao donekle i Ibsen i Tolstoj, promatra zemlju kao dolinu suza, punu zlobe i pakosti, te gori od želje da ukloni bar ona zla, koja je skrivila glupost i nečovječnost ljudi prema ljudima. Gledani s ove visine svi su ljudski napori beznačajni, beskorisni, pa čak i štetni, ako ne služe tom velikom cilju. S toga stajališta gledana svaka umjetnost je dobra ili zla prema tome, koliko toj svrsi pridonosi. Stoga Tolstoj nije htio priznati veličinu Shakespearea, kao što je osudio svaku umjetnost koja izravno ne unapređuje evanđelje jednakosti, mira i ljubavi među ljudima. S istoga razloga Shaw drži sebe mnogo većim piscem od Shakespearea. »Shakespearea i Molièrea«, veli on, »uvijek hvale i preporučuju mladeži, jer je njihova uzbuna u stvari bila uzbuna protiv Boga zato, što nije učinio ljude boljima. Da su se, međutim, oni bunili protiv određene klase ljudi s prihodima od četiri cifre (u funtama!) zato, što svoj posao ne vrše bolje ili zato što uopće ne rade, bili bi proglašeni buntovnicima, bezbožnicima i razvratnim kvariteljima morala.« Poslije toga možemo, ako nam je do toga, ne priznati Shawovim djelima da pripadaju u »pravu« umjetnost, možemo ih svrstati u neki drugi

rod duševne aktivnosti, ali je neumjesno i beskorisno Shawa protiv njegove vlastite volje gurati na vagu školskih estetika.

Jedna od glavnih karakteristika Shawove ličnosti jest njegova paradoksalnost. Sve je kod njega paradoks; i on je sam veliki paradoks. »Too true to be good« (Suviše istinito da bi bilo dobro), prva od tri komedije, koje nas ovdje zanimaju, jest paradoks od početka do kraja. Shawovi su paradoksi »argumenti nestrpljivo zbijeni u epigrame, zaključci suviše istiniti, da bi bili dosljedni«: »Too true to be good«! Sam natpis komedije — koji je također paradoks, na glavu postavljena engleska fraza »too good to be true« — Shaw ovako objašnjava kroz usta jednoga lica komedije: »Ništa ne uspijeva tako dobro kao laž. Reci nešto, što je tako istinito, da je ljudima cijeloga života udaralo u oči, i sav će svijet ustati i strastveno te pobijati. Ako se ne povučeš i izvineš, jao si ga tebi. Ali samo reci neku bučnu glupu laž, za koju svatko zna da je laž, i žagor zadovoljnog odobravanja zašuštat će sa svih strana svijeta.«

I tako Shaw, da ne bi morao lagati, propovijeda svoje ideje u formi paradoksa. U konkretnom slučaju moral i suština ove »političke ekstravagancije«, veliki paradoks, oko kojega se sve okreće, jest tvrdnja, da je naš socijalni sustav ne samo, kako se obično priznaje, nepravedan prema siromasima, već da je okrutan prema bogatima. Da to dokaže, on prikazuje u svojoj komediji troje lakoumnih mladih ljudi, koji iznenada dolaze do velikoga bogatstva i hoće da se dobro pozabave, ali za svoj novac ne dobiju ništa osim briga i nezadovoljstva. »Uvijek sam znala«, veli junakinja komedije, »da ima na tisuće siromašnih ljudi; i mene su učili da vjerujem, da su oni siromašni, jer je Bog tako odredio, da bi ih kaznio zato što su prljavi, pijanice i nepošteni, i zato što ne znaju čitati i pisati. Ali nisam znala, da su bogati bijedni. Nisam znala, da sam ja sama bijedna. Nisam znala, da je naš respektabilitet bahati snobizam, a naša religija pohlepna sebičnost.«

Predgovor ovoj komediji, u kojemu Shaw na široko razlaže gore spomenutu centralnu misao, u stvari je napadaj na privatno vlasništvo od strane bogataša. Prikazujući »bijedu« bogataša

Shaw hoće da oslabi onu jaku građansku opoziciju socijalističkoj ideji, koja proizlazi iz opravdanoga straha, da bi socijalizam učinio nemogućim tečenje golemih bogatstava, koja kapitalistički sistem podržava. Ali kad Shaw u ovom slučaju osniva svoj argument na pretpostavci, da se građansko društvo sastoji samo od bogataša i siromaha, on gubi s vida maloga posjednika, koji lako snosi terete svoga umjerenog imutka i koji je obično gorljiviji branitelj privatnog vlasništva nego sami kapitalisti.

Da sad vidimo, kako je Shaw ove misli ilustrirao u svojoj komediji. Radnja se dešava u raskošnoj vili u predgrađu bogatoga engleskog grada. Noć je. Mlada djevojka leži »teško« bolesna i spava. Vrata i prozori hermetički su zatvoreni i zastrti teškim zavjesama. Svjetiljka sa zelenim štitom slabo osvjetljuje sobu. Ulazi majka u razgovoru s liječnikom, koji joj otkriva tajne svog umijeća. On priznaje, da on sam ne može izliječiti nikoga ni od koje bolesti: »Kad se bolesnik sam izliječi, meni se pripisuje zasluga... Ja liječim sugestijom. Valjda ne mislite, da vjerujem, da ljekovi liječe ljude? Ali njihova vjera u ljekove ih liječi... Lakše je vjerovati u ljekove i injekcije nego u sebe i onu tajnu moć, koja daje život i o kojoj nitko od nas ne zna ništa.« Za našu bi bolesnicu bilo prenaporno da se sama liječi. »Čemu da se ona trudi, kad može platiti, da netko drugi za nju radi? Ona ne čisti svoje cipele i ne riba pod svoje sobe, već plaća druge, da to za nju rade. Čemu onda da se sama liječi... kad može platiti liječnika, da je njeguje?« Poslije kratka vremena bolesnica ostaje na samu s noćnom bolničarkom, koja, na užas i zaprepaštenje bolesnice, odmah rastvori prozor, zapali sva svijetla i, grubo strgnuvši s postelje pokrivač i jastuk, namjesti ih za sebe u naslonjaču do kreveta. Naskoro se pokaže, da bolničarka nije nikakva bolničarka, već da se primila te službe da bi ukrala dragocjeni niz bisera, što leži na stolu za toaletu. Da to izvrši, ona se dogovorila sa svojim ljubavnikom, koji sada maskiran ulazi kroz prozor. Ni bolničarka ni njezin ljubavnik nisu provalnici po zanimanju: ona je bivša sobarica, a on bivši vojni kapelan (koji je u Oxfordu primio sveti red, i to potajno, da ga otac ateist ne bi razbaštinio). Kad se dosjeti

jadu, bolesnica, zaboravivši sasvim na svoju bolest, razvije takve atletske sposobnosti, da je provalnički par potpuno nemoćan pred njenom snagom i vještinom. Provalnik na to promijeni taktiku i savjetuje bolesnici, da ona sama ukrade biser. Ali kako da ona ukrade svoj vlastiti niz bisera? »Prodaj ga«, savjetuje joj provalnik, »divno se pozabavi s novcem. Uživaj život! Valjda ne misliš, da biti invalid znači živjeti?« Bolesnica nema ništa protiv toga, da se oslobodi okova svoje porodice i svoga društvenog položaja, ali kako da proda biser? Bivši se kapelan nudi, da će on to za nju učiniti uz pedeset po sto profita. Bolesnici se to čini mnogo, ali, jer joj se mladić pomalo počinje sviđati, ona pristaje i sprema se da bježi s njim i s bolničarkom nekuda izvan dohvata Scotland Yarda: »na Korziku, u Istru, Dalmaciju ili Grčku«! Bolničarka i njen partner će se pretvarati da su razbojnici, koji su ugrabili bolesnicu, i tako izvući od njene majke masnu otkupninu, koju će onda zajednički pošteno podijeliti. Konačno njih troje odlaze, dok se bolesnica u zadnjem trenutku sjeti da ukrade svoj vlastiti biser, na koji su provalnici sami u žurbi bili zaboravili.

I tako svršava prvi čin, koji je s tehničke strane savršen te obećaje, da će se komad razviti u zabavnu farsu. Ali Shawu nije svrha da zabavlja publiku; on hoće da poučava. I već na početku drugoga čina učitelj, kojega smo nazočnost u prvom jedva osjećali, stupa na katedru. Zbog toga i konstrukcija komedije postaje labava, ali to je potpuno u skladu sa Shawovim načelima, koja on i u praksi dosljedno provodi. On je već od početka svoga rada napustio konvencionalni zaplet u komediji i na njegovo mjesto postavio diskusiju. »Izbjegavam fabulu«, veli on, »kao kugu... Fabula je zabavna za onoga, koji je sastavlja, ali dosadna do ludila za gledaoce.« Stoga u ostala dva čina ove komedije i nema mnogo radnje: u Engleskoj se pročulo da su razbojnici ugrabili bolesnicu i odveli je u neki daleki kraj pri moru (ne čini nam se, da je Shaw ovdje mogao misliti na Dalmaciju!). Britanska vlada šalje vojsku da oslobodi kraj od razbojnika i izbavi djevojku. Napokon dolazi i majka u potragu za svojom kćerkom, i ne će ili ne može da je prepozna: toliko

se promijenila živući mjesec dana zdravim, prirodnim, primitivnim životom. »Ti ne sličiš ni malo mojoj kćeri,« veli ona, »i zato mi se sviđaš. Dođi, draga, sa mnom. Ja imam mnoštvo novaca i šezdeset godina u ludo utrošena života da nadoknadim; stoga će ti uz mene biti dobro. Dođi sa mnom kao drugarica; i zaboravimo, da na svijetu postoje takve bijedne stvari kao što su majke i kćeri.«

Ova mršava radnja služi Shawu kao okvir i okosnica za iznošenje njegovih ideja. U tu mu svrhu služe kao zvučnik sva lica komedije; često i ona, s kojima se inače on ne bi želio identificirati. To i čini njegove karaktere neuvjerljivima, jer ovdje, na primjer, svako lice, osim posve negativnoga karikiranog pukovnika Tallboysa, na mjestima govori onako, kako bi sam Shaw govorio. Tu je u prvom redu bolesnica, najsimpatičnije prikazano lice, koja se buni protiv respektabiliteta i društvenih predsuda. Ona kaže svom otmičaru: »Izbavio si me od respektabiliteta tako savršeno, da ima već mjesec dana kako živim poput koze u planinama. Riješila sam se brižne majke i više je ne mrzim. Moje robovanje kuharima, koji su me prenatrpavali velikim obrocima ribe, mesa i živadi, stvar je bijedne prošlosti: jedem urme i kruha i vode i sirova luka, kad mogu do njih doći; a kad ne mogu, postim...« Ova apologija vegetarijanstva kao da je umetnuta samo zato, da ne bi bilo nikakve sumnje, da je to Shaw, koji ovdje govori, a ne bolesnica.

Jedna od najznačajnijih strana Shawove ličnosti, njegov puritanizam, otkriva se u jednom drugom, naoko sporednom licu ove komedije. To je Narednik, koji svuda, čak i na vojničkim ekspedicijama, nosi uza se primjerak »Poklonikova Putovanja« i tumači bivšoj sobarici ideje Johna Bunyana, velikoga puritanca. Iako rođen u Irskoj, Shaw je podrijetlom Englez i kao takav on je u katoličkom Dublinu dobio strogo protestantski odgoj, koji ga je za sav život učinio ekstremnim puritancem. Prema definiciji G. K. Chestertona puritanac je »čovjek, kojemu um ne poznaje praznika i koji ne će da gleda u božanstvo ili u dobro ako ne s najoštrijom koncentracijom intelekta.« Dosljedno tome Shaw nije nikad frivolan, njegova duhovitost nije

slabost, jer ona uvijek pretpostavlja, da mu je istina jasna i na dohvatu. U puritanskom traženju istine Shaw je intransigentan i hoće da vidi istinu licem u lice, pa makar ga uništila. Pri tome on nema strpljenja s osjećajnošću i mutnim simbolizmom. Sve, što je sentimentalno i romantično, on prezire kao lažno, i protivi se svemu, što se kosi s diktatima razuma. Njegov socijalizam nije emocionalan. Prema tome nije čudo, da je njemu, kao i Naredniku iz njegove komedije, najmiliji književnik autor »Poklonikova Putovanja« John Bunyan, koga on više cijeni nego Shakespearea. Po Shawovu mišljenju Bunyan muževno shvaća život kao veliku i tegotnu pustolovinu, dok kod Shakespearea on nalazi samo »razulareni pesimizam razočarana sensualca.« Ova puritanska strogost Shawova očituje se već izrana u njegovom stavu prema drami, osobito prema lakšim i površnijim oblicima dramske umjetnosti. Shawa njegovi puritanski odgojitelji nisu mogli spriječiti, da se ne posveti kazalištu, ali su učinili da teatar ozbiljno shvati. Naziv »Igre za Puritance« (Plays for Puritans), koji je on dao jednoj od ranijih svojih knjiga, mogao bi dobro poslužiti kao skupni naslov svim njegovim dramama. Od ranih »Kućevlasnika« pa sve do posljednje Shawove komedije svuda se u njegovu djelu primjećuje karakteristično gospodovanje uma nad srcem i puti, prirođena ljubav prema refleksijama i idejama te preziranje senzacija i emocija.

Ali da se vratimo predmetu. Shaw, dakako, ni u ovoj komediji ne propušta ni jedne prilike da se naruga Englezima i da na njihov račun zbija šale. On gleda na Englesku s irskoga stajališta. Despoti Irske njemu nisu mogli imponirati svojom ljubavlju za slobodom. Njega vrijeđaju britanski formalizam, hipokrizija i konvencionalnost. U komediji »Too true to be good« sve ove »vrline« utjelovljene su u pukovniku Tallboysu, koji vodi ekspediciju u potragu za ugrabljenom bolesnicom. U času slabosti udari on kišobranom po glavi bolesničinu majku, koja mu dodijava tražeći svoju kćer. Istina, gospođa je dosadna te »ide na živce« i ostalim članovima ekspedicije; »ali«, veli jedan od njih, »to ne mijenja činjenicu, da čovjek, koji može dići ruku na ženu... nije vrijedan britanskog imena.« »Ja to dobro

znam«, odgovara pukovnik. »Ne treba da me na to podsjećate. Dama ima pravo na ispriku. Dobit će je.« Drugom prilikom, kad mu netko savjetuje, da i svoju ženu, koja ga pomalo tiranizira, udari kišobranom po glavi, pukovnik Tallboys kaže: »Ne usuđujem se. Ima momenata, kad želim, da tko drugi to učini. Ali ne preda mnom. Ja bih ga ubio.«

Kad je riječ o ovoj komediji, u kojoj se dokazuje, da je građanski društveni sustav okrutan prema bogatašima, zanimljivo je istaći Shawov stav prema siromaštvu. Ostrovskij je napisao čitavu komediju da bi dokazao kako »Siromaštvo nije sramota«; Shaw, naprotiv, u »Majoru Barbari« (Major Barbara, 1905) tvrdi, da je siromaštvo zločin; da je zločin podnositi ga i biti zadovoljan s njim; po njegovu shvaćanju siromaštvo je izvor svih zala, izvor brutalnosti, korupcije i straha. I u ovoj komediji, o kojoj je govor, bolesnica se buni protiv siromaštva, a u komediji »On the Rocks« socijalistički raspoloženi Viscount Barker predbacuje svojim političkim sumišljenicima, koji rade protiv svojih interesa: »Meni siromaštvo nije oduzelo sav polet kao vama.« Shawa naročito muči misao na kobni utjecaj, koji bijeda i siromaštvo vrše na duševni razvoj djeteta. »Čovjeku, koji je bio siromašan u djetinjstvu«, pisao je on jednom prilikom američkom sucu Henriku Neillu, »nije moguće nikad izbiti iz kostiju stüden siromaštva; ali on će učiniti mjesta za bolje opskrbljeno pokoljenje. Bez sumnje u Americi ima posjednika, koji kažu, da je krađa oporezivati posjed jednoga čovjeka zato da se plati obrazovanje djece drugoga. I mi u Engleskoj imamo takvih lopova.«

U pogledu tehnike već smo spomenuli da je Shaw odbacio uobičajeni zaplet i da je na mjesto konvencionalnih karaktera stavio zvučnike, putem kojih on propovijeda svoje ideje o socijalnim i privrednim pitanjima. Sad još preostaje da nešto kažemo o njegovoj upotrebi monologa. U teatru srednjega vijeka i rane renesanse bio je običaj, da se glumac obraća publici i drži duge govore; ali u to je doba podij, s kojega je glumac govorio, bio okružen gledaocima, tako da je kontakt između pozornice i gledališta bio neposredan i spontan. Shaw je ovu staru konvenciju obnovio na modernoj pozornici i uspio da ipak do kraja zadrži interes publike. On je to postigao svojim govorničkim darom, koji je razvio u debatama Fabijevskog društva (»The Fabian Society«), i dok je u mladosti, radeći aktivno kao politički borac, sa drvenih sanduka harangirao mase po uglovima londonskih ulica. U svojim posljednjim dramama, u »Apple Cart«-u i naročito u posljednje dvije komedije, koje nas ovdje u prvom redu zanimaju, on tako često upotrebljava — ili radije zloupotrebljava — ove deklamacije, da kod javnih predstava publika, iako još ne napušta gledalište, jasno pokazuje znakove nestrpljivosti. Shaw sve više postaje rob svoje rječitosti i, poput svog Aubreya, on mora »govoriti, govoriti, govoriti . . . bez obzira na to, da li ima što da kaže.« U riječima ovoga lopova Aubreya najčešće se prepoznaje glas samog autora, iako nas on na kraju komedije, valjda svjestan ove nehotične sličnosti, opominje, da ne shvatimo Aubreyeve riječi kao »božansko otkrivenje«, jer da ih izgovara najbeznadnija i najbesavjesnija hulja. Ali kako da se čovjek otme iskušenju da, na primjer, na samoga Shawa primijeni ono što Aubrey kaže o svojoj rječitosti: »Ja imam božanski dar, koji prelazi granice mojih sitnih ličnih vjerovanja. To je dar jasnoće i rječitosti. Jasnoća je jedan od najdragocjenijih talenata: to je talenat učitelja i tumača. Ja mogu bilo kome ma što rastumačiti; i ja volim da to činim. Osjećam se primoran da to radim, ako je samo doktrina lijepa i suptilna i vješto prikazana. Ja mogu instinktivno osjećati, da je nešto najgluplji besmisao; pa ipak, ako iz toga mogu izvući dirljiv dramatski efekt, moj me dar osvoji i sili me da to izvedem.«

Između ove »političke ekstravagancije« i »političke komedije« »On the Rocks« dobro dolazi kao zabavna međuigra u odmoru »Village Wooing« (Seosko udvaranje), nepretenciozna i nepolitička mala aktovka u tri »razgovora«, koju Shaw skromno zove »c o m e d i e t t i n a za dva glasa«. Sadržaj je u kratko ovaj: Poštanska činovnica u nekom zabitnom selu Engleske dobije na lutriji poveću svotu novaca i, da jedamput u životu zaboravi na svoje mizerne prilike, ona odluči da taj novac po-

troši krstareći morem na raskošnoj turističkoj lađi. Tu se dobro zabavlja i svuda prolazi kao prava l a d y, »jer Amerićani ne raspoznavaju l a d i e s od običnih žena, a Englezi i tako ne će ni s kim da razgovaraju.« Njoj ipak uspije da nagovori jednoga engleskog književnika i cio se komad sastoji od tri razgovora, za vrijeme kojih ga ona konačno dovede do toga, da je uzme za ženu. Stvar je zanimljiva jedino kao »tour de force« tehnike. Shaw je ovdje ponovio eksperiment, koji je još jednom prije učinio s komedijom »Priprema za ženidbu« (Getting Married, 1908): kao odgovor kriticima, koji su mu spočitavali, da duhovit dijalog ne može spasti mršavu radnju, on je tu servirao publici čist dijalog bez ikakve radnje. U oba je slučaja svojim iskričavim i duhovitim dijalogom potpuno nadoknadio nedostatak svake radnje ili zapleta.

Ne možemo prijeći na komediju »On the Rocks«, a da bar usput ne kažemo par riječi o Shawu sociologu i političaru, s kojima je Shaw dramatičar nerazrešno povezan. Jer Shawu je mnogo više stalo do politike nego do umjetnosti; ako i jest prividno častoljuban, on se doista više trudi da učini dobro nego da stekne slavu. U komediji »On the Rocks« kaže se na jednom mjestu: »Vječni se rat vodi između onih, koji su na svijetu zato, da iz njega izvuku što više koristi, i onih, koji su tu zato, da život na zemlji učine što ugodnijim za sve ljude.« Nema nikakve sumnje, da Shaw pripada u ovu drugu kategoriju. Jer, zahvaljujući svojoj muzičkoj obrazovanosti, on je mogao uživati u umjetnosti među umjetnicima, mogao je svojom duhovitošću pomračiti slavu svih salonskih lavova, mogao je biti dvadeset puta poznatiji kao uspješan i popularan humorist. Umjesto toga, on se kao beskompromisan socijalist u mladosti mučio pod žrvnjem statistike i krcao svoj mozak najsuhoparnijim i najprljavijim detaljima, tako da bi — kad se prilika pruži — mogao bez pripreme raspravljati o šivaćim strojevima ili o kanalizaciji, o tifusu ili o podzemnoj željeznici. Njegova briga za javno dobro i interese zajednice prelazi u pravu strast, što treba to više cijeniti, kad se uzme na um, da je u doba njegove mladosti osjećaj reda i pravičnosti bio spao na niže grane nego u ma koje drugo

vrijeme. U Engleskoj je to bilo doba Oskara Wildea, Aubrey Beardsleya, engleskih »esteta« i anemičkih Prerafaelita. U svojoj knjizi o Shawu Chesterton plastički opisuje stanje društva i književne prilike onoga vremena: »Individualizam najgore vrste bio je na vrhuncu; naročito umjetnički individualizam, koji je još mnogo okrutniji, mnogo kratkovidniji, i mnogo neracionalniji nego trgovački individualizam. Umjetnici su hvalili propadanje društva kao što crvi slave raspadanje lešine. Estet je bio receptivan kao buha. Njegov je jedini posao bio da se hrani činjenicama i bojama, kao što se parasit hrani krvlju. E g o je bio sve... Ovaj bolesni ponos nije čak ni bio svjestan nekog općeg interesa, i bio bi našao svaki politički izraz neukusnim i beznačajnim.«*)

Protiv ovoga društva Shaw je ustao svom žestinom mladenačkog poleta izvrgavajući ruglu pretencioznost, hipokriziju i respektabilitet Viktorijine ere. Od toga vremena on je, prateći prilike u svijetu, neprestano napadao nepravednost, pokvarenost i glupost ljudsku. Svi znatniji politički događaji posljednjih pedeset godina, engleski i strani, odraženi su u njegovim djelima. Posljednja stranica u njegovu pregledu svjetske povijesti jest komedija »On the Rocks«.

Engleski izraz »on the rocks« (doslovno »na hridinama«) općenito se upotrebljava, kad se hoće za nekoga kazati, da je ostao bez ikakvih sredstava. U našem specijalnom slučaju Shaw ovim izrazom obilježava Englesku, koja njemu, u neizvjesnoj ali ne predalekoj budućnosti, zbog ekonomske i financijske iscrpenosti sliči na lađu, koja se nasukala. Ovaj natpis, dakle, treba prevesti sa »Na suhu« ili »Nasukani« (ali ne »Nasukali«, kako stoji u prospektu uprave Narodnog Kazališta, koje nam obećaje, da će još ove sezone izvesti Shawovu komediju).

---

*) »George Bernard Shaw« by Gilbert K. Chesterton. London, John Lane, 1909. Ova studija ostaje, i poslije Hendersonove »standard« biografije (A. Henderson: George Bernard Shaw — His Life and Works, 1911), najbolje i najpronicavije pisano djelo o Shawu. Bez posebna pozivanja na Chestertona u ovom smo se prikazu na mjestima služili njegovom knjigom.

Komedija »On the Rocks« obrađuje najaktualnije probleme i predstavlja provizorno iznošenje ideja, koje su još u stadiju razvitka. Zbog toga Shaw, koji se i inače rado zabavlja izvrtanjem vrednota, ovdje izilazi više nego obično nejasan. U komediji »Too true to be good« on je bio konsekventno nedosljedan, u njegovoj ludosti je bilo metode; ali ovdje je njegova nedosljednost bez sistema. Stoga, po našem mišljenju, ova komedija daleko zaostaje za onom prvom, premda joj Shaw daje više važnosti. »On the Rocks« je u glavnom kritika postojećih forma vladavine i, po svom običaju, Shaw i ovdje bolje zna da upre prstom u ono, što ne valja, nego da na mjesto toga postavi što bolje. U predgovoru ovoj komediji on se s jedne strane zalaže za diktaturu, zagovarajući uništenje svih, koji su »u socijalnom smislu nepopravljivo inkompatibilni«, a s druge strane traži slobodu kritike. Ali te dvije stvari ne idu zajedno; jer forma vladavine, koju Shaw brani, smatra, i mora smatrati svaku vrstu kritike kao najjači dokaz »socijalne inkompatibilnosti«. Čini se, da je ova zbrka u pojmovima nastala radi toga, što Shaw, nezadovoljan s evolucijskim socijalizmom, u koji je nekada vjerovao, nastoji da dovede u sklad svoju prirođenu ljubav prema slobodi govora i kritike s radikalnijim formama socijalizma, za koje se sada zalaže.

Komedija »On the Rocks« u prvom je redu napadaj na parlamentarizam i demokraciju u prilog diktaturi. »Misliš li, da možeš vladati u ovoj zemlji bez privoljenja engleskog naroda?« pita jedan konservativni ministar diktatorski raspoloženoga premijera. »Nijedna zemlja nije nikad bila upravljana s privoljenjem naroda«, odgovara mu ovaj, »jer narod uopće ne će da se s njim upravlja.« Drugo jedno lice kaže, da je jedini čovjek, koji je ikad pravo shvatio engleski parlament, bio Guy Fawkes (koji je godine 1605. pokušao da ga digne u zrak) i proriče, da će jednoga dana stajati spomenik »starome Guyu« na položaju današnjega Donjeg Doma. Isto se tako laskavo izrazuje Shaw i o demokraciji: »Ljudima ove zemlje i svih evropskih zemalja i Amerike«, kaže junak ove komedije, »postalo je dosadno slušati da oni, zahvaljujući demokraciji, stvarno vladaju zemljom. Oni znadu dobro, da ne vladaju i da ne mogu vladati i da ništa o vladanju ne znaju... Oni hoće da se nešto uradi, što će im dati pošteno zaposlenje. Hoće da jedu i piju žito i kavu, koju izrabljivači pale da bi tim proizvodima podigli cijenu. Oni žele da objese ljude, koji spaljuju dobru hranu, dok puk gladuje. Oni sami ne mogu da srede prilike; zato traže vođe, koji će ih disciplinirati, koji će ih prisiliti, da to učine...« I tako, razočaran u demokraciji i parlamentarizmu, o kojima nije nikad imao nekih naročitih iluzija, Shaw se obraća diktaturi kao jedinom spasu. Dakako, on u prvom redu misli na diktaturu s lijeva, ali njegovo nepovjerenje prema parlamentarizmu i demokraciji toliko je naraslo, da im sada, kako se čini, pretpostavlja diktaturu uopće, ma s koje strane ona došla. Starom laburisti Hipneyu izgleda da je svejedno, hoće li diktator biti Napoleon, Mussolini ili Lenjin. »Bolje jedan diktator, koji snosi odgovornost pred svijetom za dobro i zlo, što radi«, veli on, »negoli u svakoj ulici po jedan prljavi mali diktator, koji ne odgovara ni pred kime, i koji te može izbaciti iz kuće, ako mu ne platiš svoje pravo da živiš na zemlji; ili ti može oduzeti službu, ako se pred njim uspraviš kao ravnopravan čovjek prema čovjeku.«

O radnji u ovoj komediji ne treba mnogo da se kaže, jer je tako reći i nema. Cijeli je komad jedna velika politička debata. Komedija je, kao i tolike druge Shawove komedije, »povijest jednog obraćenja«. U ovom se slučaju radi o obraćenju Sir Arthura Chavendera, britanskog ministra predsjednika, koji se od uvjerenoga demokrata pretvara u diktatora prema Shawovu ukusu. U prvom je činu on prava karikatura ministra, koji upravlja zemljom po demokratskim načelima i koji »ne može ići brže nego mu birači dopuštaju.« Na primjedbu delegacije nezaposlenih radnika, da je teškoća u tome, što on ne može ništa, a nešto ipak mora da se uradi, Sir Arthur se snebiva: »Ali zašto, ako je sve, što je bilo moguće, već učinjeno.« »Da«. odvraća vođa delegacije, »ali nezaposleni su — no, nezaposleni.« Sir Arthur je ipak optimist. On vidi znakove obnove u trgovini: »Neki od najupućenijih stručnjaka u Cityu misle, da će ove godine kriza

prestati... Prema posljednjim podacima izvoz španjolskog luka dostigao je opet visinu iz godine 1913!« U vremenskom razmaku između prvoga i drugog čina Sir Arthur provodi svoj odmor u jednom sanatoriju u gorama Walesa, gdje se liječi od one »obične engleske bolesti: inercije mozga.« U drugom se činu on vraća na dužnost preporođen. On sada zagovara nacionalizaciju posjeda, banaka, rudnika, saobraćaja, te podvostručenje poreza na nezaslužene prihode. I sad bismo znali na čemu smo, da Shaw, na svoj tipični način, sve ne isprevrne. Sada, naime, Sir Arthur dobiva na svoju stranu sve imućne klase, dok se proletarijat diže protiv njega. »Jer«, umuje Shaw, »psi su na lancu najoštriji čuvari vlasništva; ujesti će najprije onoga, tko ih pokuša odriješiti.« I tako Sir Arthur svojim obraćenjem nije postigao ništa. »O Arture, dragi Arture«, veli mu jedan prijatelj, »zašto si razmišljao za vrijeme svog odmora? Bolje ti je bilo igrati golf. Zar nisi znao, da engleska politika ne podnosi, da se o njoj misli? Zar nisi znao, da smo mi kao narod izgubili naviku mišljenja?« Zavjesa se spušta, dok pobunjeni nezaposleni radnici pjevaju Carpenterovu pjesmu »England, arise!« uz zvuk batina, koje padaju po njihovim glavama.

A gledalac ostaje u dvoumici, kao što ostaje na kraju većine Shawovih drama. On počne s jednom idejom, pa je onda razvija i rasteže, priča i priča da bi otkrio što sâm misli, i na kraju se ispostavi, da zaključak stoji u opreci s onim, što se prema postavljenim premisama moglo očekivati. Uzrok je tome, što Shaw na sve suviše kritički gleda i onda u sve stane sumnjati. »Ništa nas ne može spasti od stalnog strmoglavog pada u bezdan«, veli se negdje u komediji »Too true to be good«, »nego solidna osnova dogme; a čim smo se s tim složili, nalazimo, da je jedina pouzdana dogma: da uopće nema dogme.« Patetično je, kako se Shaw, osjećajući ovu svoju slabost, priznaje poražen u životu. U jednom pismu on izražava strah, da nikad ne će izvršiti neki stvaran utjecaj, jer nikad nije nikoga ubio i ne želi da to učini. Ali zbog ove slabosti on ne krivi sebe, nego sav ljudski rod. Kad umre i pođe u nebo, on će, kaže, osjećati, da mu »intelektualna čast« nalaže da reče Bogu: »Sve ih uništi,

Starče. Tvoj je eksperiment s čovjekom propao. Ljudi kao političke životinje nisu nikako vrsni da riješe probleme, koje stvara samo njihovo množenje. Briši sve i stvori nešto bolje.« Njegova snaga leži u negiranju zla, njegova slabost u nemoći da postavi nešto bolje na mjesto onoga, što je porušio. On je revolucionarac u potrazi za čisto novim, koji u prvom redu mrzi pritisak prošlosti i historije. Ali to čisto novo on sam ne može da pronađe. Njegova posljednja riječ u tom pogledu kao da je sadržana u zaključnoj »propovijedi« komedije »Too true to be good«: »Preživjeli smo svoju vjeru, svoj politički sistem, svoju vlastitu snagu uma i karaktera. Kobna riječ NE na čudesan način uvukla se u sva naša vjerovanja... Ali što sad? Je li NE dovoljno?... Ja trebam da propovijedam afirmacije. Bez njih me mladež ne će slušati; jer i mladima dozlogrde poricanja... Propovjednik treba da kaže put života. Oh, kad bih ga samo ja mogao naći!«

Ali Shawu nije suđeno da nađe put života. To ipak ne znači, da treba njegov rad podcjenjivati ili mu poricati ozbiljnost kao što to, s lako shvatljivih razloga, najviše rade Englezi. Na pitanje, što misle o Shawu, devedeset od sto Engleza odgovorit će, da ga ozbiljno ne shvaćaju.

Stvarni utjecaj Bernarda Shawa gotovo je potpuno negativan, ali taj je negativni utjecaj bio, i još je vrlo jak naročito u redovima građanske inteligencije, kojoj se Shaw u prvom redu upravlja. Tu on vrši destruktivan utjecaj, koji se u prošlosti može porediti samo s Voltaireovim. Ali kad treba da priđe najvažnijem dijelu svoga posla, rekonstrukciji vjere i društva — Shaw onda promaši. Iz ovoga njegovog poraza, iz njegovih brojnih negacija izlazi jedina, ali velika, pozitivna odlika njegova rada. On kao tajfun ruši sve, ali u isto vrijeme čisti atmosferu i vitla prah i paučinu, koju su vjekovi naslagali na strukturi evropskoga građanskog društva. Ništa ne može izbjeći njegovu kaustičkom peru — ni književnost, ni umjetnost, ni medicina, ni religija, ni politika, ni rasne predsude, ni društvene konvencionalnosti. On je veliki rušilac, koji za sobom ostavlja čist put za novije, svježije i konstruktivnije misli.

SLAVKO BATUŠIĆ, ZAGREB

FREGATA PANDORA

Ništa, baš ništa nije u ovim riječima izmišljeno. Prepričavam samo jednu staru reportažu, držeći se činjenica, napisanih u nekim sasvim izblijedjelim papirima, objavljenim davno, negdje 1794. Reportažu, kakve bijahu česte potkraj XVIII. vijeka, u herojsko doba otkrivanja arhipelaga polinezijskih i ostrva u Tihom oceanu, što su ih nalazili i opisivali junaci i pioniri jedara kapetan Cook, grof La Pérouse, barun Lesseps, Bougainville, komodori Arthur Phillip i John Hunter, poručnik King i toliki drugi većinom zaboravljeni, očajno smioni moreplovci onih dana davnih.

Putovanja oko svijeta neznanim i opasnim tjesnacima južne hemisfere imađahu u sebi sladostrast smrtnih opasnosti današnjih provala u ljubičastu stratosferu. Nagađalo se, kuda se ide, ali se nikad nije izvjesno znalo, kako natrag. Slutili se novi čudni svjetovi, bezbrojna i beskrajna rumena ostrva u toplim tropskim morima — velika je i neopisiva privlačna moć zanosila čežnje srčanih i često jednako pohlepnih brodara. Vladaše geslo: u ime avantire.

I evo, prepričavam ovdje hladno i stvarno jednu takvu ne naročito neobično avantiru. Jednu od onih, kakve su se tada dešavale u serijama.

Ponavljam: ništa nije u ovim riječima izmišljeno, i upravo je zato ljepota u ovom nizu nepredviđenih događaja, što se odigravahu kao po skakutavoj ćudi neke sudbonosne kocke.

Prepričavam samo dokumentarnu reportažu Georga Hamiltona, prvoga ranarnika kraljevske britanske fregate »Pandora«, o njenom trogodišnjem putu oko svijeta.

Evo golih, suštih činjenica.

I.

Vrhovni admiralitet u Londonu donosi odluku, da se ima istražiti plovnost nepoznatoga i opasnog morskog prolaza Endeavour, sjeverno od Australije, koji znatno skraćuje put između

Sydneya i Batavije, te da se ujedno imaju pohvatati buntovnici sa bivšega kraljevskog broda »Bounty«, koji se iskrcaše na otoku Tahiti.

Ova je naučno-kaznena misija povjerena fregati »Pandora« pod komandom kapetana Edwardsa. Dne 10. kolovoza 1790. dignuta su sidra i razvijena jedra u luci Chatham. Na palubi: 24 topa i 160 ljudi.

Fregata, s povoljnim vjetrom, ostavlja kredne obale južne Engleske i nakon nekoliko dana spušta sidro pred Santa-Cruzom na Kanarskim otocima. Tu se opskrbljuje svježom vodom, narandžama i limunima, a onda zabrodi preko Atlantika.

Na samu staru godinu pred »Pandorom« su obale brazilske, i ona pozdravlja Rio de Janeiro sa petnaest topovskih hitaca; isti joj je pozdrav uzvraćen. Portugiski potkralj prima engleske oficire učtivo i srdačno.

Hamiltonu se grad sviđa, ali on je civiliziran Englez, k tome i liječnik, pa ne može da se uzdrži od ove primjedbe:

»Sve javne radove vrše ovdje robovi u lancima. Da bi sebi olakšali tešku pečalbu, oni pjevaju, ili više recitiraju, pjesmu tužaljku, a uz to im gvožđe zveči. To su takvi glasovi tuge, koji dušu jače diraju na samilost, no što bi to mogla najsavršenija muzika.«

(U Francuskoj su već proglašena Prava Čovjeka i padaju glave za Jednakost.)

II.

Za nekoliko dana »Pandora« ostavlja Braziliju i kreće na jug. Zaplovi kroz Magellanov tjesnac i obiđe burni Kap Horn bez naročitih neprilika. Tjedni prolaze, otočja Tihog oceana se gube u daljinama i olujama. Nakon gotovo osam mjeseci putovanja fregata se usidri 23. ožujka 1791. u Matavay-Bayu na otoku Tahiti.

Kapetan Edwards šalje bocu ruma tahitskom kralju O-Tu, a poručnici Corner i Hayward se iskrcavaju s oboružanim mornarima da na sjeverozapadnom dijelu otoka potraže buntovnike sa broda »Bounty«.

Boca ruma je djelovala. Kralj O-Tu dolazi u posjete na »Pandoru«, s njim su obje njegove žene Idia i Aeredy te velika pratnja eriha, poglavica i urođenika. Tahićani su još iz doba kapetana Cooka prijateljski skloni Englezima; vole njihov rum, sjekire, šarene tkanine i mjedenu dugmad; u zamjenu za te dragocjenosti dovoze pune kanoe plodina zemaljskih, peradi, voća i različnih životinja.

Tamatrah, veliki erih sjevernog dijela otoka, pomaže poručniku Haywardu, kojemu tako uspijeva da pohvata nekih desetak buntovnika, dok su ostali na bijegu dijelom postrijeljani, a dijelom pobijeni od Tahićana. Uapšenici su okovani u negve i zatvoreni u neku krletku na palubi. Njihove žene i djeca — jer oni su se poženili s urođenicama — očajno vape na obali i režu oštrim školjkama lica do krvi.

Tim uspješnim lovom na ljude »Pandora« je izvršila jedan dio svoje misije.

Sunce je na otoku Tahiti vruće, priroda blagoslovena, a običaji priprosti, rajski. Englezi planduju i dobro se zabavljaju s otočanima. A još više s otočankama, smeđim, vitkim i elastičnim kao mlade paome. Uostalom, to nije ništa novo. To se čita u svima reportažama, od Cooka pa do Gauguina. Stalni urlik žena na obali, na pogled okovanih muževa u kavezima, samo je sentimentalna epizoda.

Idućih dana priređena je na kopnu, u šumskoj čistini, velika »hiewah« — svečanost sa plesom i muzikom — pri kojoj sudjeluje kralj, zatim neki vladari susjednih otoka, moćni erihi, niži poglavice, brojan narod tahitski i mnogo mladih žena i djevojaka. Matuara, kralj otoka York, ponudi u općem veselju doktoru Hamiltonu, da mu postane »tayo« — pobratim. Čujmo Hamiltona:

»Tko postane »tayo«, to jest brat i prijatelj jednoga čovjeka, taj mu mora iskazati pažnju time, da obljubi njegovu ženu. Kako nisam znao za taj običaj, nehotice sam veoma uvrijedio kralja Matuaru, svog »taya«. Njegovo Veličanstvo ponijelo se prema meni veoma hladno, i konačno me dalo podsjetiti preko našega tumača Browna, da bolje izvršim svoju dužnost. Ali

meni baš nije bilo odviše ugodno pri duši, jer u prvom redu ja više nisam mlad čovjek. A u drugom redu ta dama, nazvana Peggy O-Tu, otmjena žena, sestra tahitskog kralja, u mladosti slavljena ljepotica, sada je zbog mnogih iskustava u životu već prilično oronula. Ali kraljeva se želja morala ispuniti, i tako smo Matuara i ja postali pravi pobratimi. On bijaše vrlo familijaran čovjek, koji je izvanredno volio svoju ženu i djecu; sad je postao zamišljen i zabrinut, ne će li njegova žena donijeti na svijet šareno-pjegavo dijete, premda je pri našem dolasku na otok već bila u šestom mjesecu trudnoće.«

Ali Englezi imaju i civilizatorske namjere. Oficiri su na zgodnom mjestu kopna ogradili oveću bašču i u njoj posadili dovezene mladice i sjemenje limuna, narandža, ananasa, kave, luka, graška i sličnih biljaka, poučivši otočane, kako će s njima postupati. Ali lijeni Tahićani samo stresaju glavom: to su već pokušavali Cook i Bligh, ali čemu da oni rade i da se muče poslom, kad im priroda sama od sebe pruža sve što im treba. Hamilton uzdiše rousseau-ovski: kako bi sretni bili ti ljudi, da ih Evropljani nikad nisu posjetili! Jer jedina dobročinstva, kojima su naplatili njihovu gostoljubnost i susretljivost, to su do sada barut i različne bolesti; jednu od njih oni nazivaju engleskom bolešću, jer je poznaju tek od doba svoga prvog dodira s Englezima.

Mnogi dobri Tahićani moljakaju oficire, da ih uzmu sa sobom u Englesku. Ali kad im je objašnjeno, da se tamo sve, pa čak i hljeb, mora steći radom, brzo ih prolazi volja za putovanjem u takovu zemlju.

Zanimljivo je i to: Kapetan Cook je na Tahiti ostavio po jednoga pastuha, kobilu, bika i kravu, i podučio otočane, kako se ta stoka timari. Ali zbog nesporazumka oni su zaklali pastuha, pa kako im se meso pokazalo nepodobnim za jelo, uhvatila ih odvratnost, te su pobili i ostalu stoku, da ne bi imali posla. Isto tako nijesu htjeli da se priviknu na mlijeko, tvrdeći da je to vrsta mokraće.

Evo, otprilike ovako se živi na modrožutom otočju Tahiti, na kojemu svaka žena nosi crveni cvijet, zataknut iznad lijevog uha u crnoj kosi sjajnoj.

Napokon se idila prekida.

»Pandora« diže sidra i razvija jedra. Gostoljubni Tahićani su izvan sebe od tuge, što gube goste i prijatelje, koji su im pružali tolike razonode. Fregatu opkoljuju stotine kanoa nakrcanih urođenicima, koji oštrim školjkama zadiru u vlastito meso i mažu se krvlju po glavama plačući usto gorko od tuge.

Posljednji se oprašta od kapetana Edwardsa kralj O-Tu, koji moli u suzama, da se izruči njegov srdačni pozdrav kralju Georgu engleskom.

III.

Dne 8. svibnja prolazi fregata s povoljnim vjetrom pored otočja York, a onda Ulitea i Otaha. Dne 19. usidruje se na istočnoj obali Whaitutaecki uz velike mjere opreza: tu više ne stanuju ljubazni Tahićani, već urođenici divlji, surovi i ratoborni, crno obilježeni u knjigama mnogih moreplovaca. Usto tu duva oštra bura i more je visoko. Midshipman Sival pokuša da se iskrca u malom čamcu, ali nestaje u oluji. Mladić je pao žrtvom bez razloga.

Početkom lipnja »Pandora« otkriva čitav niz otočja sjeverno od Nove Kaledonije i istočno od Nove Gvineje, te ih krsti feudalnim imenima Vojvode od Yorka, Vojvode od Clarencea itd. Zatim se 29. ponovno usidruje pred Anamokom, na t. zv. Prijateljskom otočju, koje je sve prije nego prijateljsko. Oficiri mogu na malu šetnju na obalu samo uz pratnju jakih straža s naperenim mušketama, kojih je djelovanje ratobornim otočanima otprije dobro poznato. Ipak se nekako uspostavljaju trgovačke veze, te posada kupuje za stare škare, čavle i kojekakve komadiće željeza zemaljske plodine i perad, ali sve se to vrši uz naperene cijevi i prijeteće poglede. Kad izlaze po pitku vodu, poručnik Corner dobiva iznenada po glavi debelom kijačom, a napadač u isti tren olovo u slabine; računi su izravnani.

Iduća etapa vodi »Pandoru« kroz onaj zamršeni i još neistraženi labirint otoka, otočića i koralnih grebena između 12 i 20 stupnja južne širine i 160 i 170 stupnja istočne dužine. To su otoci Howeovi, Bickertonovi, Gardnerovi, Probyevi i Grenvilleovi; kod ovoga posljednjeg čitava flotila kanoa neustrašivo

navali na fregatu i urođenici stanu mahnito udarati sulicama i toljagama po brodskoj trupini, dok ih ne rasprši jedan gromki slijepi hitac iz topa.

Iza toga, čitav kolovoz, »Pandora« vrluda i krstari potpuno nepoznatim vodama, sa rasijanim otočićima, između kojih je sve puno opasnih plićina, u kojima oštro koralno grebenje vreba da brodu raspori utrobu. Oficiri vrše neprestano navigacijska mjerenja, skiciraju geografske karte, utvrđuju položaj, mjere dubine. Sad je na »Pandori« da izvrši i drugi dio svoga zadatka: da se probije na zapad, da pronađe taj novi sigurni morski put između Nove Gvineje i sjeverne obale Australije, novu cestu za brodove, što plove između toga najmlađeg kontinenta i istočne Indije.

Pred fregatom ide neprestano izvidnički čamac, koji olovnicom stalno mjeri dubine i daje signale, kako treba manevrirati. Međutim su opasnosti plićina i podvodnih oštrih stijena sve veće; sve gušće se oko broda steže mreža opasnosti i gubi se nada u mogućnost prolaza. »Pandora« se s mukom kreće iznad samih oštrih kamenih noževa, manevriranje je otegoćeno jakim i nepravilnim udarcima vjetrova, zbog čega se plovi tek sa četvrtinom jedara i u najvećoj živčanoj napetosti.

Dne 28. kolovoza naveče, po zalazu sunca, kapetan Edwards odlučuje da se spuste sidra, jer je noću i suviše opasno ploviti. Kušaju izmjeriti dubinu, ali olovnica ne nalazi dna ni na trista stopa; tu dakle ne mogu da se usidre. Oprezno razviju jedno jedro, da bi se pomaknuli malo dalje, ali u taj čas udari strahovit nagao vjetar, ponese fregatu nasumce naprijed, zatjera je među dva podmorska grebena, koji je ukliještiše oštrim zubima. Kapetan daje nalog, da se razviju sva jedra, kako bi se brod istrgnuo iz kamenih ralja. Ali nov udarac vjetra, ovaj put u puna jedra, definitivno nasuče brod. Iz potpalublja dotrči mornar i javlja, da more provaljuje u brod, i da je dolje sve pod vodom.

Za čas je sva momčad na smrkovima, uapšenici su pušteni iz krletke i skinuti su im okovi, te svi crpu vodu uz očajne na-

pore. Odvezuju i topove te ih prebacuju preko palube u more, samo da brod bude lakši, ali čini se da je sve to uzalud.

Noć je sve mračnija i sve burnija i sve beznadnija. »Pandora«, nabodena na britke kamene noževe, trza se kao ranjena životinja, smrkovi rade mahnitom brzinom, ali katastrofa je neizbježna.

Oficiri drže kratko ratno vijeće. Nakon što je jednoglasno konstatirano, da se za spas kraljevskog broda ne da više ništa učiniti, odlučeno je, da se napusti te da se sva pažnja namijeni spasu posade. U uzburkano more, u crnu noć, spušteni su čamci. Deviza je: spasi se, tko može!

Hamilton stvarno:

»Odjednom se brod nakon žestokoga udarca posve nagnuo na stranu. Jedan oficir povikne kapetanu, da je sidro i prednja paluba već pod vodom. Brod tone. Bože pomozi! Na to skoči preko palube u more. Kapetan skoči za njim. U taj se čas brod posljednji put trgne i potone u tren oka. Posada je imala upravo još toliko vremena da poskače preko palube. U početku bijahu zapomaganja onih, što se utapljahu, glasna; ali kako su se zamarali i tonuli u dubine, jadikovke su pomalo prestajale. Pola sata, ili možda još i dulje, hvatali su čamci preživjele nesretnike. Napokon je svanulo jutro i pojavilo se sunce. Kad su se okupili svi čamci, utvrdismo, da se utopilo 35 mornara i 4 uapšenika. Pošto smo ponovno pribrali nešto snaga, doveslasmo do četiri milje udaljenoga otočića. Na sreću se spasila bačvica pitke vode, nešto dvopeka, vina, nekoliko pušaka i naboja. Stala nas mučiti vrućina od sunca i užareni pijesak. Uz to osjećasmo nepodnosnu žeđu, jer su nam želuci bili puni slane morske vode. Izmjerili smo pažljivo svoju zalihu pitke vode i izračunali, da svaki od nas može na dan dobiti po dvije čašice; u tom slučaju trajat će nam zaliha petnaest dana. Odjednom nas je uznemirilo čudno vladanje nekoga mornara Connela. Posumnjali smo, da je ukrao vina i da se opio; ali kod pobližega istraživanja utvrdismo, da ga je strahovita žeđa navela na to, da se napije morske vode. Od toga je posve pomahnitao i za neko vrijeme umro u groznim mukama.«

IV.

Stvorena je odluka, da se brodolomci pokušaju probiti na zapad i dohvatiti otok Timor, koji je u vlasti Nizozemaca. Kako su se u času brodoloma nalazili otprilike na 11. stupnju južne širine i 143. stupnju istočne dužine, trebalo im je do Timora prevaliti preko hiljadu engleskih milja. Opraviše čamce, četiri na broju, podigoše za nuždu jedra i rasporediše se tako, da je u svakom čamcu bio oficir, desetak mornara i nekoliko uapšenika.

Tako započne mučno i polako prolaženje kroz nepoznato more, uz obrok od komadića suhog kruha u težini jednoga olovnog taneta i dviju čašica vode na dan. Tu i tamo nabasaju na kakav otočić, iskrcaju se oprezno, traže, ali nigdje ni vode ni zelenila, sâm kamen i pijesak.

Konačno, nakon nekoliko dana, naiđu na neki otok, gdje na obali stoje goli mrko-smeđi ljudi sa kopljima u rukama. Daju im zdvojne znakove, da žele vode. Urođenici ih razumiju i donose neku veliku posudu punu vode, ali kao plaću zahtijevaju — dugmad. Mornari režu dugmeta sa svojih uniforma i traže, da im se dade nešto za jelo. Ali mjesto toga odjednom ih zaspe tuča oštroga kamenja, strelica i kopalja. Nekolicina je ranjena; jedva se spasavaju pucnjavom i bježe dalje na široku pučinu.

I sada kroz duge dane veslanje, borba s valovima, znoj, žeđa, glad, pusti otočići. Konačno na jednom otoku ponovno nađu vode, a onda se otisnu na ravni put prema Timoru, koji im se čini obećanom zemljom — kroz debelo more, bez kopna na horizontu. Jednoga predvečerja zahvati ih strahovita bura te moraju čamce međusobno povezati konopcima, da se ne rastrkaju i ne izgube u dubokim modrim brazdama. Ali konopci pucaju, čamci su raspršeni na sve strane i jedva se nađu ponovno na okupu drugoga dana.

Opasnosti postaju sve veće:

»Oko podneva 4. rujna ugledasmo nekoliko čudnovatih, crno i žuto prugastih morskih zmija. U južnom Oceanu ima ih dvije vrste, koje su veoma nasrtljive i opasne: Coluber lacticaudatus

i Anguis lacticaudatus; ova je posljednja uz to i vrlo otrovna. Obje je opisao i naslikao Vosmaer, Amsterdam 1774.«

Kad su izbjegli i morskim zmijama muči ih tropsko sunce, te mnogi padaju udareni sunčanicom. Glad i žeđa razaraju im snage, ali svi oni znaju, da je spas samo u što bržem dolasku do Timora, pa zato veslaju, veslaju posljednjim snagama, hraneći mišice golom voljom.

Oskudica je sve teža, a patnje sve žešće; neki se mole, drugi proklinju, na rubu su očaja; ničega nema oko njih do te strašne modre ravnine, iznad koje gore bijeli sunčani ognjevi. Sva crijeva krče i grče se, jer ono malo vode i dvopeka ne djeluje kao hrana, već više kao izazov upaljenim utrobama. Situacija je već na rubu sviju ljudskih stega i zakona. Primjećuje se sve češće, kako tu i tamo zablista po koji pritajeni kanibalski pogled, a uapšenici drhšću, jer osjećaju, da ih ti gladni pogledi mjere kao živad pred klanje. Doista, može se desiti svašta. Ali energija kapetana Edwardsa je neslomljiva, on neprestano vrši o podnevima mjerenja i uvjerava stradalnike, da kopno treba da je već sasvim blizu. Vjeruju mu, ne vjeruju, — veslaju, padaju, pridižu se, veslaju.

I onda napokon!

Dne 13. rujna ujutro ugledaju na horizontu nizak trak zemlje. Ali tako su oslabili, da im treba još čitav jedan dan da doveslaju do obale. Ali tu ih čeka neugodno iznenađenje: more tako žestoko udara o hridine, da čamci ne mogu pristati. Neki smioniji mornari skaču u more, plivaju prema obali, ali trojicu ih valovi razmrskaju o pećine. Nema druge nego dalje. Obilaze otok i konačno im uspije da se iskrcaju u nekom malom zalivu. Tu napokon ima vode, slatke vode! Napiju se, i omamljeni naporima leže na tratini. Gotovo je nevjerojatnno, da su se spasili.

Popodne naiđu na njih urođenici i potvrde njihova nagađanja, da se nalaze na Timoru. Kapetan Edwards, mršav i siv kao kostur, ne može da sakrije svoje zadovoljstvo: ipak ih je doveo na Timor.

Urođenici donose mnogo hrane, ali tu više ne vrijedi valuta dugmadi i čavala, kojom su navikli da plaćaju. Jedan oficir nađe na sreću u džepu nešto srebrnoga sitniša, i račun je plaćen.

Brodolomci se konačno nahrane, odmore i ispavaju, a onda ponovno ukrcaju na čamce, te nakon dva dana stignu u Kupang, glavni grad Timora, gdje ih mijnheer Van Jon, nizozemski guverner, dočeka srdačno i gostoljubno.

Nakon pet tjedana, krajem listopada, svi se ukrcaše na brod »Rembang« od istočnoindijske holandeske kompanije. Preko Batavije i Sumatre zaploviše prema južnom rtu Afrike i iskrcaše se u Capetownu, gdje ih primi i pozdravi engleski pukovnik Gordon. Odatle se vratiše tek iza nove godine 1792. preko Amsterdama u domovinu.

U Londonu su svečano dočekani. Oficiri primiše odlikovanja, mornari nagrade, a uapšenici — buntovnici sa broda »Bounty« — okovani su u negve i bačeni u duboke crne kraljevske britanske zatvore.

DR. JOSIP BOGNER, ZAGREB

DRAMATIKA JOSIPA KOZARCA

U uvodu »Izabranim pripovijetkama« Josipa Kozarca ispisuje Branko Vodnik i ove retke: »Ali prije negoli je Kozarac pokopao svoje stihove i podao se posve novelistici, dao se još na jedno polje: na komediju, kamo ga također nije zvao njegov talenat.« Iako je doduše u svima dosadanjim prikazima o Kozarčevu književnom radu spominjan i njegov rad u dramatici, baš kao i u poeziji, i ocjenjivan negativno, ipak se detaljno još nitko nije njime pozabavio i prostudirao ga. Čak se u većini slučajeva njegova komedija »Tartufov unuk« pogrešno naziva »Tartufov nauk«, dok se komedija »Turci u Karlovcu« gotovo nigdje i ne spominje. A ipak Kozarac je zaslužio, ako ni zbog čega a ono zbog svoga novelističkog rada, da se i njegovo dramsko djelo, ma koliko bilo početničko i nedostatno, prouči i izbliže osvijetli.

Najmlađe je Kozarčevo dramsko djelo »Turci u Karlovcu«, »izvorna šaljiva igra u jednom činu«. Izvodila se prvi i jedini put 3. studenoga 1878. na Krežminu koncertu u kazalištu, kao 1. točka I. dijela programa. Komedija je prikazana kao djelo anonimnoga pisca, pa ni u kazališnom prijepisu nema Kozarčeva imena. Međutim, »Narodne novine« objavljujući program Krežmina koncerta, napominju, da je pisac komedije Beleković. Dakle, Kozarac je kao autor ostao anoniman.

Prije nego prijeđemo na razmatranje ove Kozarčeve komedije, koju je on napisao kao dvadesetogodišnji mladić, iznijet ćemo glasove ondašnje štampe i kritike o tom djelu. »Narodne novine« u 253. broju od 4. studenoga 1878. u svom referatu o čitavom koncertu donose i ovo mjesto: »Što se tiče izvorne šale »Turci u Karlovcu«, koja je uz koncert prikazana, žalimo, da ne možemo reći da je uspjela. No kao prvi pokus mlada pisca podnosi.« Šteta je samo što prikaz nije opširiniji i što nije izvedena analiza djela; u ovom je obliku recenzija i previše zgusnuta i lakonička a da je mogla korisno djelovati na mladog autora.

Opširniji je no jednako strog sudija August Šenoa, koji u 45. broju »Vienca« od 9. studenoga 1878. prikazuje djelo ovim riječima:

»Neki dan priredio je naš domaći umjetnik g. Franjo Krežma sa svojom sestrom Ankom koncert. Da je krasno, sjajno uspio, da se svakom prilikom vidi znamenit napredak, suviše je i spomenuti. Tom prilikom bješe prikazana izvorna novica »Turci u Karlovcu«, gluma u 1 činu od N. N. Da se razumijemo. Prije nego se potisne koja novica za pozorište, valja je svakako prosuditi. Tu mogu nastati tri slučaja: ili je stvar dobra, onda je dajte na pozorište; ili je stvar dobro zamišljena, al' zlo izvedena, onda neka se vrati piscu na popravak ili neka je drugi vještak tehnički popravi; ili je zlo zamišljena i zlo izvedena, onda je bacite. Svakako smiju samo takove stvari doći na pozorište, za koje možeš biti uvjeren, da ne će apsolutno propasti, premda uspjeh može biti veći ili manji. Povrh toga moraš izvornim plodovima posvetiti svu njegu, da ne dođu prije do predstave, dok nisu pomno ispravljeni. Lakrdijica »Turci u Karlovcu« svakako je dobro zamišljena, al' djetinski izvedena. Karakteristika slaba, dijalog trom i plitak, dosjetke gotovo nikakve, a scenički tečaj oduljen osobito pri kraju. Tu imamo dakle drugi od naših slučaja, slučaj najobičniji, jer je put od zamišljaja do savršenog tehničkog izvedenja vrlo dug i težak. »Turci u Karlovcu« su nezrela jabuka, koja pod takovim oblikom nije smjela doći na naše pozorište, već ju je trebalo radikalno preraditi, i to u interesu domaće dramatike, od koje se naše općinstvo takvim pokusima odbija, i u interesu pisca novaka, koga će takov neuspjeh odvratiti od dalnje radnje. Uzmite još i to, da glumci nisu osobito znali uloga, da je glavnu žensku ulogu igrala za nevolju gđa. Vormastinka, jer nijedna od drugih gospoja nije htjela (!!) pa si možete misliti, da »Turci u Karlovcu« nisu uspjeti mogli. Mi ćemo si zapamtiti, koliko pijeteta pokazuju neke glumice prema izvornim plodovima, neka budu uvjerene, da će ih znati kritika valjano ocijeniti u tuđim komadima.«

Šenoinoj kritici Kozarčeva djela jedva bismo imali što dodati. Šenoa je točno uočio sve nedostatke ove komedije, u prvom redu tehničko neznanje piščevo i naivnost obradbe. No kritika Šenoina ima za nas još i jednu posebnu kulturno-historijsku zanimljivost. Iz nje naime saznajemo, da nijedna poznatija glumica nije htjela preuzeti glavne uloge i da glumci uopće nisu znali dobro svoje uloge. Doista, uz ovakve prilike, a uz to još i bez ikakva retuša, razumljivo je da su »Turci u Karlovcu« morali potpuno propasti.

Predmet je Kozarčeve komedije, čini se, jedna historijska uzbuna u Karlovcu, nastala povodom alarmantnih vijesti o dolasku Turaka. Oko toga je predmeta ispleo Kozarac svoj jednočin, unijevši u nj, naravno, i ljubavnu historiju. Sama zamisao djela nije nipošto glupa ili plitka, kako ističe i Šenoa, ali tehnička je obradba potpuno nevješta, a razrješenje dramskoga čvora veoma naivno. I obradba i dijalog i karakterizacija jasno pokazuju neiskusnost i nezrelost dvadesetgodišnjega mladića. Neobično su naivni dijalozi o ljubavi i ženama u prvom prizoru, a »dosjetke« su upravo dokaz o nedostatku svakoga smisla za viši i profinjeniji humor. Uza to je radnja preopterećena sporim tempom i novelističkim balastom, tako da nema onoga pravog dramskog nerva. Sámo pak zauzlavanje dramskoga čvora, koliko je god banalno, ipak nije neuvjerljivo, tek razrješavanje je opet strahovito naivno. Jedan fingirani napad Turaka treba da izmiri posvađene roditelje i donese blagoslov zaljubljenicima! Kozarac je s toliko naivnosti sapleo dramski čvor, koliko samo jedan neiskusni mladić može da bude naivan. Bez imalo psihološke uvjerljivosti i obrazloženja! Ali ipak najslabija je strana komedije: slabo crtani karakteri i mrtav dijalog. Da bi malo osvježio radnju i unio u nju života, Kozarac je uveo među svoje junake i staroga slugu Miška, koji bi trebao da bude komičan tip. Međutim Kozarac nije umio da njegovom karakteru da komične crte i osobine, nego je mislio, da će njegov kajkavski dijalekt biti dovoljan za komički efekt. Zbog toga i ova figura ispada drveno i namješteno, iako je mogla u vještijim rukama doista biti izvor komike. Za markiranje karaktera — poslije već u svojim pripovijetkama izvrstan i dubok psiholog — Kozarac ovdje ne pokazuje nikakva dara. Nesumnjivo je, da je i mladost razlog slaboj psihologiji, ali je nesumnjivo i to, da u Kozarca nije bilo dramskoga dara. Kozarac nije intimno osjećao bit dramskoga djela — on je u svojoj suštini bio tuđ dramskoj tehnici i njenim zahtjevima. Jer inače ne bi bila shvatljiva na mjestima upravo nevjerojatna naivnost obradbe, naivnost prevelika i za dvadesetgodišnju mladost! No, da je koncepcija djela ipak posve dobra, ne može biti sumnje. Vještiji bi komediograf izgradio iz toga

materijala uspjelo djelo. Kozarcu je nedostajao svaki dublji dramski osjećaj, i zato je mjesto žive i dinamičke komedije dao naivno-sentimentalnu i drveno-neuvjerljivu šalu. Citiranje bi kao i detaljnije ispitivanje ovoga djela bilo posve zališno, i ne bi izmijenilo ništa na našem sudu, pa ćemo zbog toga odmah prijeći na drugo Kozarčevo djelo i pobliže ga promotriti.

Ovaj prvi komediografski neuspjeh nije obeshrabrio Kozarca. Već 16. ožujka 1879. prikazuje se u kazalištu Kozarčeva izvorna lakrdija u 2 čina »Tuna Bunjavilo«, — lakrdija koja ima podnaslov »Lopov A. Dumas« — »Živio A. Dumas«. I ova je komedija doživjela samo jednu izvedbu, no sud je kritike ovaj put bio povoljniji. U 63. broju »Obzora« od 17. ožujka 1879. čitamo ovaj prikaz:

»Neki Filip Lukavština drži šifrirano ljubavno pismo, što ga je sudac Branko pisao njegovoj kćeri Magdi, za oporuku bogata ujaka, pa si tare glavu, da ga odgoneta. To daje povod smiješnim prizorima između njega i njegove okolice, dok se napokon ne riješi da je ljubavno pismo — ljubavno pismo!

Mladi, i nema sumnje, vrlo daroviti pisac uzeo je premalo kvasa za lakrdiju u dva čina. Pomanjkanje čina kušao je nadomjestiti obilnom sinčešnom (?!) Karakteristikom, al' je tu zapao u drugi grijeh — on je naime pretjerao svoje komičke motive. Lukavština, Vucibatina i Tuna Bunjavilo karikirani su suviše, osobito prva dva lica, koja ne imaju nikakve realne podloge u našem svijetu. Tuna je svakako bolje crtan i mjestimice vrlo dobro crtan, samo ne bi smio toliko opetovati svoja prirečja.

I ciganin Šolda, koga uzeše u pandure, izrađen je po naravi. Prikazivalo se vrlo dobro i gg. glumci nisu štedili ničim, samo da izvornomu djelu omoguće put do srca slušateljstva. Osobito su im zgodne bile maske. Gg. Mandrović, Sajević, Freudenreich i Anton bili su zaista originalni. Gđica. Kraljeva bila je dražesna ciganica, a g. Fijan i gđica. Freudenreichova zabavni ljubavnici. »Tunja Bunjavilo« bit će zgodan za diletantska društva.«

Kozarac je s ovom svojom drugom komedijom, kao što se vidi po prikazu »Obzora«, postigao ipak izvjestan uspjeh, iako još uvijek vrlo skroman. I kao djelo bolje izrađeno, i kao predstava vrsnije izvedena, »Tuna Bunjavilo« za Kozarca ipak znači uspon i uspjeh. Prije svega, karakteri su psihološki dublje i snažnije crtani, a i radnja je mnogo življa. U ovom djelu već ima i dramske plastike i akcije. Dijalog je također okretniji i dinamičniji negoli u prvoj komediji. Naivnosti, čisto tehničko-

scenske naravi, naći ćemo doduše i ovdje, no nje ipak nema u onolikom stepenu kao u Kozarčevu dramskom prvencu. Odatle i cijelo djelo ima obilježje neposrednijega stvaralaštva nego što je to bilo s »Turcima u Karlovcu«.

Istaknuo sam, da su karakteri u ovoj komediji plastičniji, potpuniji i zaokruženiji od onih u Kozarčevu prvom djelu. No zato su neki od njih nešto previše, i gotovo grubo karikirani, kako točno ističe i recenzent »Obzora«. Bez obzira na to, što takva lica »ne imaju nikakve realne podloge u našem svijetu«, za Kozarčevu bi komediju to moglo biti indiferentno, samo kada bi ta lica pristajala u okvir njegova djela. Kozarac nije umio da stvara tipove, nego je pribjegavao karikaturi. Zato ni Tuna Bunjavilo, jedno od najuspjelijih lica, nije uzdignut do tipa, nego je gurnut u karikaturu. To je bez sumnje velik nedostatak, ali on se objašnjava nedostatkom istinske komediografske sposobnosti kao i nedostakom potrebnoga osjećanja za držanje mjere u karikiranju. Radi toga je Kozarac s jedne strane grubo karikirao, a s druge opet ostajao u potpuno realističkom crtanju, tako da je unutar samoga dramskog okvira razbio jedinstvenu psihološku liniju. Međutim, uza sve to pregrubo karikiranje Kozarac je ipak uspio da uglavnom komiku izvede iz same ličnosti, iz samoga karaktera, a ne da je postizava izvanjskim i usiljenim sredstvima.

Uopće, u ovoj komediji ima na mjestima dobrih scena i psihološki dobro crtanih situacija. Figure ciganina i ciganke date su realistički uvjerljivo, a i plastično su i živo izvedene. Ove su ličnosti donesene potpuno realistički, bez pretjeravanja i karikature, baš kao i ličnosti oboje mladih ljubavnika. Za razliku od njih, Tuna Bunjavilo, Lukavština i Vucibatina — već njihova imena treba da budu tipska — izvedeni su u karikaturi. Karikiranje je pogdjegdje opet pretjerano naivno izvedeno, tako da je baš zbog toga oduzet ovim licima karakter tipa. Da je Kozarac umio razviti svoje ličnosti u tipove, njegova bi se komedija mogla uzdići do značajnijega dramskog djela.

Iako komika u ovoj komediji izvire pretežito iz samih karaktera i situacija, ipak se Kozarac u crtanju Tunine ličnosti

služio i vanjskim, nebitnim sredstvima. Kao što u svom prvom djelu nastoji pomoću dijalekta učiniti slugu Miška komičnom figurom, namjesto pomoću ošro crtana karaktera, tako i svoga Tunu, u ovoj komediji, ma koliko on bio inače psihološki jače i potpunije ocrtan od Miška, preopterećuje stalnim prirječicama i gestama, a da za to ne daje dubljega psihološkog obrazloženja. Iz ove činjenice jasno izlazi, da Kozarac nije bio na čistu s time, što je bit komike i kako je treba postići. Namjesto da je tražio srž komike u samom karakteru, on ju je tražio na površini, u izvanjskim momentima.

Što se tiče dramske akcije, nje bez sumnje ima više negoli u »Turcima u Karlovcu«. Radnja brže teče, a i dramski se čvor uvjerljivije zapliće. Naravno, i tu još ima mnogo tehničke nevještine, no bar donekle ima i obrazloženja. A i dijalog je ovdje življi; jedino mu nedostaje oštrija poenta i čistija dramska izbrušenost. Previše je »prozaičan«, ako bih smio tako reći. Nema one oštrine, koja je prijeko potrebna u dobroj drami. Idejne problematike nema ni u ovoj komediji, tako da je konačna impresija veoma blijeda. U njoj nema dubljega studija ni ljudi ni života. Dok je u svojoj prozi Kozarac stalno studirao, udubljivao se u najrazličnije probleme i lične i narodne, ovdje je sasvim na površini. Jedino u crtanju ciganina i ciganke kao da se donekle može naslutiti potonji oštri psiholog. Ima, doduše, i u crtanju ovih ličnosti još premalo dubljega studija, jer zbog težnje za komičkim efektima Kozarac i njih opterećuje suvišnim, potpuno izvanjskim karakteristikama, no ipak on ih oštro skicira i realistički uvjerljivo izvodi. — Po svima se dakle elementima ove komedije jasno da zaključiti, da Kozarac nije još otkrio svoga pravog poziva i svoga polja rada. Ne shvaćajući i ne osjećajući bit komedije, kao ni zakone scensko-dramskoga zbivanja, Kozarac je u crtanju karaktera ostajao na površini, služio se čak i karikiranjem, a da ipak nikada nije ulazio u samu dubinu ličnosti. Tražeći komiku u izvanjskim momentima namjesto u nutrini karaktera, on je nužno morao zagaziti ili u naivnosti ili u gruba pretjerivanja. Uz to, ne povodeći se u svojim spomenutim komedijama ni za kakvom idejom, bilo moralnom

bilo socijalnom, Kozarac je morao zaplivati više vodama plitke lakrdije negoli vodama prave komedije. Zbog toga i ova oba njegova djela ne nose u sebi nikakva refleksa svoga vremena i društva, i nemaju osim književno-historijskoga nikakva drugog značenja.

(Na kraju bih htio još protumačiti zašto u podnaslovu komedije »Tuna Bunjavilo« čitamo one čudne uzvike: »Lopov A. Dumas« — »Živio A. Dumas«. Kako se naime šifrirano ljubavno pismo nalazi u jednom Dumas-ovu romanu, to pri raspletu radnje razočarani otac kliče: Lopov A. Dumas, a sretni mladenci naprotiv: Živio A. Dumas!)

Iste godine kada je prikazana Kozarčeva komedija »Tuna Bunjavilo«, štampano je u Slavjanskom Almanahu (Beč, 1879.) njegovo najveće i najzanimljivije dramsko djelo »Tartufov unuk«, komedija u pet čina. To je i jedino njegovo štampano dramsko djelo, a ne nosi njegov puni potpis nego samo inicijal K.

Već se po samu naslovu komedije lako razabira, da je Kozarac, pišući ovo djelo, imao pred očima velikoga francuskog komediografa Molière-a i njegovoga »Le Tartuffe-a«. Toliko je ta komedija još zanimljivija. Vrijedno je pritom istaknuti 1. da je to komedija karaktera, i 2. da je napisana u jampskom stihu kao i Molière-ova. Da se Kozarac u svom djelu gotovo doslovno ugledao u Molière-a, svjedoči ne samo činjenica, što je i Kozarac pokušao da dade u svojoj komediji tip licemjerca, nego je i samu radnju analogno udesio prema Molière-ovu tekstu. Beznačajne promjene — u Kozarca Tartuffe ima majku i sestru, i zaljubljuje se u kćerku a ne u suprugu svoga dobrotvora kao u Molière-a — ne mijenjaju ništa na stvari. U svojoj komediji, punoj dramske akcije i finoga dramskog graduiranja, Molière je stvorio vječni tip hipokrite, koji pod zaštitom lažne pobožnosti i satanske sugestivnosti podgriza moralne osnove jedne porodice. Rješavajući u svom djelu problem lažne i prave pobožnosti, Molière, u suprotnosti s kršćanstvom, dolazi gotovo do zaključka, da prava pobožnost mora biti oslobođena od religije. Idejno, dakle, on stoji vrlo blizu Voltaire-u. U čitavoj jednoj peroraciji

Cléante-ovoj Molière upravo dijalektički suptilno razlaže svu razliku između hipokrite i pravoga bigota, da bi na taj način pokazao kako prava pobožnost često nema veze s religijom. To je mjesto jedan od vrhunaca Molière-ova duha i misli. — Pripravivši tako već unaprijed psihologiju hipokrite, Molière vodi kasnije Tartuffe-a u njegovoj akciji, po zakonima dramskoga zbivanja, do apsurda. U genijalnoj ekspoziciji, za koju Goethe kaže da je »jedinstvena na svijetu, da je nešto najveće i najbolje u ovoj vrsti«, Molière već daje da se nasluti sudbonosnost i težina daljega događanja. Vodeći Tartuffe-a u njegovu hipokritstvu do krajnosti, Molière je stvorio tip, vječan po svojoj izopačenoj i satanskoj duši. Sve je karakterne crte hipokrite Molière zgusnuo u svom Tartuffe-u, tako te se ovaj, zbog toga što je doveden već do »idealnoga« oličenja jednoga karaktera, pričinja skoro karikaturom. Ali tu bi se mogla dobro primijeniti Strindbergova riječ, da savršeno ocrtan karakter nužno graniči s karikaturom. I upravo na taj su se način Molière-ovi tipovi približavali nekom višem životu, sažimajući u sebi svu složenost života uopće.

U poredbi s Molière-om, Kozarac se ne može nazvati ni njegovim učenikom. Hoteći da ovu svoju komediju postavi na idejnu osnovicu i da u njoj studira karaktere, Kozarac je u idejnom pogledu posve podbacio, jer nije znao da obrazloži i istakne svoje mišljenje o hipokritstvu, da razvije neki svoj nazor o tom pitanju, dok je opet u studiju karaktera, bez snage da stvori tip, zapao u karikaturu. Kozarčev je Tartuffe kao karakter slabo crtan, bez čvrstih linija i bez potpunosti, — a uz to i karikiran. Njegova je rječitost, za razliku od rječitosti Molière-ova tipa, plitka i naivna, kao što je i sve njegovo djelovanje riješeno onoga satanskog, infernalnog daha, kojim je prodahnuo agiranje Molière-ova heroja. Zato je i razumljivo što Kozarčev junak nema životnosti i plastike u sebi, nego daje dojam kopije jednoga velikog uzora. Držeći se gotovo doslovno Molière-a u vođenju dramske radnje, Kozarac čak i analogno, kao kod francuskoga pjesnika, rješava dramski čvor pomoću »deusa ex machina« (kod Molière-a je »deus ex machina« kraljev glasnik, a kod Kozarca su to tri stranca).

Idejno, i tehnički, ova je Kozarčeva komedija kopija Molière-ova teksta, i to vrlo blijeda i drvena kopija. Glavni je manjak Kozarčeva djela: troma i mrtva radnja. Zbivanje je gotovo umrtvljeno. Nema ni živosti agiranja ni živosti dijaloga. Dok u Molière-a radnja, ma koliko da je u stvari jednostavna, ključa unutarnjim životom i uzburkanošću, te nas svojom intenzivnošću priprema na katastrofalne događaje, dotle se kod Kozarca ne zbiva gotovo ništa, ili bolje, mijenjaju se samo lica i scene, a da ipak pravoga zbivanja, koje bi se ogledalo u psihologiji njegovih junaka, nema. Kozarac nije, čini se, bio na čistu o tome, što znači hipokritstvo za moralne temelje porodičnoga života i koliko je razorna njegova uloga u tom životu. Socijalne i moralne posljedice takvoga djelovanja Kozarac nije umio da pravo uoči, i zato je s toliko malo markantnih poteza — jer naivno karikiranje još ne znači markantno crtanje karaktera — izveo svoga Tartuffe-a. A s isto je toliko naivnoga pretjerivanja izveo i figuru Tartuffe-ova dobročinitelja. Doduše i kod Molière-a je to isto lice obilježeno više manje kao glupan, ali kod Kozarca je već potpuno karikirano, dotjerano do krajnosti. Samo tako se dade i shvatiti što plitka Tartuffe-ova brbljanja smatra riječju božjom! Oduzevši Tartuffe-u njegov satanski karakter, suptilnu dijalektiku i slatku rječitost, Kozarac mu je oduzeo upravo one elemente, koji čine Molière-ova heroja vječnim tipom i savršenom umjetničkom tvorbom. Kozarčev je Tartuffe tek mali prefriganac koji vara i vuče za nos potpune duševne slijepce. Ukratko: Kozarčevoj komediji nedostaje onaj stvaralački duh, koji struji Molière-ovim djelom i koji se osjeća od prvoga prizora. U Kozarčevu je tekstu život uleđen, umrtvljen, a stvaralački se zanos uopće nigdje ne da osjetiti. Svako se lice i svaka scena pričinja samo kao kopija, koja nema istinskoga života. Nigdje se ne primjećuje autorova ličnost, njegov temperamenat i njegova duševnost. Cijelom djelu nedostaje stvaralački subjekat, pa se odatle nužno i djelo doživljuje samo kao »produkt« bez krvi i života.

Očevidno je, da Kozarac nije mogao ni približno dostići svoga francuskog učitelja, ali je izvan sumnje i to, da je samo s nešto

originalnoga shvaćanja ipak mogao svom djelu udahnuti života i bar donekle ga psihološki obrazložiti (bilo bi suvišno isticati mnoge psihološki potpuno neobjašnjene scene). Ne znajući da svojoj komediji dade malo naših primjesa, lokalne boje i našega mentaliteta, Kozarac je stvorio mrtvo djelo, bez ikakve veze s našim društvom, vremenom i životom. U njegovu tekstu nema ni vječnih ni naših tipova; ni vječnih problema ni specijalno naših; ukratko: niti je dan naš život niti je dan život »sub specie aeternitatis«. A kako je uz to komedija i tehnički slabo izvedena, naročito s obzirom na neprovedeno jedinstvo radnje, shvatljivo je, da se taj mladenački pokušaj Kozarčev mora smatrati samo pokušajem. Odmah sam na početku napomenuo, da je taj pokušaj vrlo zanimljiv iz dvaju razloga, a ovdje bih još nadodao, da te razloge nikako ne treba ispustiti iz vida. Prekoračivši jedva dvadesetu godinu, Kozarac se u ovom djelu okušao s predmetom, za koji doduše nije bio dorastao, ali koji je književno-historijski neobično interesantan. A dodamo li još da je on jedini dao komediju karaktera u našoj dramskoj literaturi za čitavo razdoblje od ilirskoga pokreta do svršetka 19. stoljeća, onda značenje »Tartufova unuka«, pa ma i samo književno-historijski, nije baš sasvim neznatno. Razvitku naše novije dramatike Kozarčev rad nije naravno ništa pridonio, ali kao dokumenat on ostaje ipak značajan i vrijedan studija. Da se, napokon, o Kozarčevim stihovima i njihovoj pjesničkoj vrijednosti ne da ništa važnije reći, mislim da ne treba posebno isticati.

Komediografsko djelo Josipa Kozarca, prema tome, nema onoga značenja i vrijednosti, što je ima njegovo pripovjedačko djelo. Razlog je tome bez sumnje i mladost, ali ipak mnogo je važniji i odlučniji razlog: nedostajanje dara za tu književnu vrstu. Kao i u poeziji, i u drami je Kozarac samo tapao za drugima, a da nikada nije stao na vlastite noge. Zato i od toga rada nije ništa ostalo za naše vrijeme. Njegova riječ na tima poljima književnoga stvaranja nije nikada bila njegova, — tu je riječ izrekao Kozarac tek u svojoj prozi, u svojoj novelistici.

DR. A. SCHNEIDER, ZAGREB

BILJEŠKE UZ CRTEŽE ANDRIJE MEDULIĆA

Među dosta brojno sačuvanim izvornim crtežima Andrije Medulića (Andrea Meldolla Schiavone), rođenog 1503 (?) u Nadinu a umrlog 1563 u Mlecima, dat će izbor osam najljepših i najznačajnijih zornu sliku o njegovu crtačkom stilu. Istina, savršenu predodžbu o Meduliću grafičaru mogli bi, pored crteža, pružiti tek njegovi brojni i zanimljivi bakropisi. Ali će, međutim, i ovi ovdje reproducirani crteži pokazati svu draž i povodljivost njegove umjetnosti. Utjecaj umiljatnog parmesanskog majstora Parmigianina (Francesco Mazzola Parmigianino, 1504—1450), baštinika ljupke umjetnosti Correggiove, koji je toliko presudan pri formiranju naročitog slikarskog izražaja Medulićevog u prvom perijodu njegova razvoja, kazuje se jasno i u njegovoj grafici, u crtežima i bakropisima. Osnovna je značajka Parmigianinove umjetnosti neka umiljatnost, neka morbidna dražest. Ženski su njegovi likovi ufinjeni, neobično duguljastih udova, nježni i ljupki (»perchè diede alle sue figure... una certa venustà, dolcezza e leggiadria nelle attitudini,« Vasari). Dašto, da se taj stil Parmigianinov, isprva potpuno nov i zavodljiv, kasnije prestavio u manirizam, u neku bolećivu mekoću, melankoliju i erotičnu čeznutljivost (škola Fontainebleauska, Rosso Fiorentino, Primaticcio). Utvrđena je činjenica, da je Medulić počeo svoju umjetničku karijeru pišući u bakar crteže i bakropise Parmigianinove (varirajući ih, dašto, pogdjegdje). Ali je utjecaj Parmigianinov i kasnije (kad na Medulića utječe sve više slikarstvo mletačko) znatan, a naročito se on razabire u Medulićevim crtežima. Medulić je u svojim crtežima jednako kao i u svojim bakropisima uvijek slikar, i to slikar, koji je dobro prozreo sve one efekte, koji se daju postići kontrastima svijetla i sjene. Zato on gotovo svagda izbjegava priliku, kad bi morao dati apsolutno korektan crtež lika, ispravan u cjelokupnom orisu i u svakom anatomijskom detalju svoje strukture. Sve njegove crteže provejava neki sfumato, neki chiaroscuro. Tijek je tjelesnih linija zastrt i ovijen lakim i lepršavim velima (izuzetak je krepka bečka »Pietà«, nastala pod dojmovima mletačkim). A u tome upravo i jest sva njihova dražest i umiljatnost. Lavirajući svoj isprva perom ili kredom na šareno bojadisanom papiru osnovani crtež bistrom, sepijom i akvarelnim bojama, postizava on time i sasvim naročitu i suptilnu kolorističku draž.

1. *Judita sa glavom Holofernovom.* Beč, Albertina (inv. broj 1575). Ljubičasto bojadisani papir. Crtež kistom (bistre), svijetla istaknuta bijelom bojom. Visina 182, širina 164 milimetara.

2. *Oplakivanje mrtvog tijela Kristovog.* Beč, Albertina (inv. broj 1579). Jasno-smeđe, bojadisani papir. Crtež kovnom pisaljkom i perom, smeđe i zeleno laviran, svijetla istaknuta bijelom bojom. Na donjem lijevom rubu zapis kasnije ruke od česti izbrisan: »Andrea Schiavone F. 1550«. 204 : 276 m.

3. *Dužd Francesco Donà (1545—1553) prisustvuje sa sv. Markom i sv. Antunom zarukama sv. Katarine.* Donington Priory, zbirka Gathorne Hardy (inv. broj 537). Smeđe bojadisani papir. Crtež perom, laviran, svijetla istaknuta bijelom bojom. 274 : 317 m. — Po svoj prilici »modello« za sliku, koju je Medulić naslikao za Sala del Collegio u Duždevoj palači u Mlecima. Slika je izgorjela 1574 i nadomještena slikom Tintorettovom, koja prikazuje isti prizor.

4. *Madona sa djetetom, sv. Dorotejom i malim Ivanom.* Firenca, Galerija Uffizi, grafički kabinet (inv. broj 1845). Bijeli papir. Crtež kistom u zelenoj akvarelnoj boji. 206 : 142 m. — Crtež kazuje neku sličnost sa Medulićevim bakropisom Bartsch-Meldolla 54.

5. *Alegorija.* Firenca, Galerija Uffizi, grafički kabinet (inv. broj 1847). Bijeli papir. Crtež kistom u žutoj akvarelnoj boji. Žena odjevena dugom mekom i prozirnom haljinom sjedi na ovisoku sjedalu. Lijevom rukom, koju je spustila niz tijelo, drži okrajak vela, koji je straga drapiran u vijorit krug (naročito mio i čest motiv kod Parmigianina i Medulića). Desnu je ruku ispružila dlanom prema gore. Nad rukom lepršа golub. 230 : 150 m.

6. *Zaruke sv. Katarine.* London, British Museum, grafičko odjeljenje (inv. broj 1853-10-8-6). Jasno-smeđe bojadisani papir. Crtež kistom (bistre), svijetla istaknuta bijelom bojom. 242 : 207 m. Crtež je ponešto sličan Medulićevu bakropisu Bartsch-Meldolla 59.

7. *Judita.* London, British Museum, grafičko odjeljenje (inv. broj 1895-9-15-854). Zagasito-smeđe bojadisani papir. Crtež perom, laviran bistrom, svijetla istaknuta bijelom bojom. 249 : 190 m. Varijanta Parmigianinovog bakropisa Bartsch-Parmigianino 1 i jednog bakropisa Medulićevog.

8. *Poklonstvo kraljeva.* Turin, Biblioteca Reale (inv. broj 15935). Modro bojadisani papir. Crtež perom, laviran bistrom, svijetla istaknuta bijelom bojom. 225 : 158 m.

Sve su reprodukcije izvedene po originalnim, naročito nabavljenim fotografijskim snimkama.

MIRKO BREYER, ZAGREB

DVA PRERADOVIĆEVA PISMA BOG. ŠULEKU

U kolu preporoditelja hrvatskoga naroda za minuloga devetnaestog vijeka odlično se i vidno ističe njegov posinak, sin bratske slovačke zemlje, umni dr. Bogoslav Šulek (1816—1895).[1]

Taj neumorni i zaslužni pregalac u mnogim različitim područjima narodne prosvjete uživao je za čitavoga svog života pored općenog priznanja također poštovanje i prijateljstvo lijepa niza istaknutih ličnosti u novoj svojoj hrvatskoj domovini, po ostalom Slavenskom Jugu i širom prastaroga Slavenstva.

Iznosim ovdje u točnom prijepisu dva pisma, što mu ih je upravio vrlo naklonjeni slavni Petar Preradović.[2] Zanimljivi su to prilozi biografiji obaju narodnih odličnika a ujedno i značajna građa za upoznavanje mišljenja i struja u političkom životu nedugo iza hrvatsko-ugarske nagodbe.

Prvo je pismo pisano 20. ožujka 1868. iz Arada, gdje se Preradović nalazio od godine 1866. na čelu brigade, najprije kao pukovnik a zatim kao general, prije svog preseljenja (iste 1868. godine) na posljednje svoje boravište u Beč. Bio je to odgovor na Šulekovo pismo, kojim je popratio Preradoviću na dar poslati primjerak svoga tada doštampanog općim priznanjem primljenog i vrlo uvaženog djela: »N a š e P r a v i c e«, bogatoga zbornika »zakonah, poveljah i spisah, znamenitih za državno pravo kraljevine dalmatinskohrvatsko-slavonske od godine 1202.—1868.«

Izrazi saučešća u drugom pismu odnose se na Šulekovu nezgodu, koja ga je zadesila 20. kolovoza 1870. Tada je on, vozeći se od sv. Šimuna sa župnikom Jagićem, kod provaljenih kola slomio nogu. Nije to bila ni prva ni posljednja nezgoda Šulekova, koji je kobnim upravo sticajem prilika u više navrata nastradao, bivši uopće kroz čitavi svoj život krhka i slaba tijela. Ali je bio vazda bistra duha, neutrudive marljivosti i otporne postojanosti, dočekavši ipak i osamdesetu godinu života.

Znamo već otprije za veći broj pisama, što ih je Preradović upravio Šuleku počevši od godine 1847. iz Zadra, Vidma, Brescie, Pavije, Mantove, Monze, Arada i Beča. Petnaest njih na broj, objelodanio je dr. Milivoj

[1] Vidi o njemu: T o r b a r J o s.: O životu i djelovanju dra. Bogoslava Šuleka. (»Ljetopis Jugoslavenske Akademije«. XI., 1897.)

[2] Dosele nepriopćeni izvornici u mojoj zbirci autografa.

Šrepel.[3] 24. II. 1867. piše mu Preradović iz Arada među ostalim: »Vaša su mi pisma kao zrake sunca, koje me ogriju u ovoj magjarskoj magli, kroz koju jedva progledati mogu«. U posljednjem svom pismu iz Beča (četvrt godine pred svoju smrt) javlja Šuleku (5. V. 1872.), da će poradi liječenja u Mariabrunn kod Münchena, »da se izliečim, ako Bog da, konačno od otoka zlezene, komu evo već skoro pol godine odoljeti nemogu.« Tu se ujedno posljednji put potpisuje: »Liepo Vas pozdravlja i u srdce ljubi Vaš stari prijatelj Preradović.«

I.

Dragi prijatelju!

Oprostite što Vam tek danas odgovaram na Vaše milo pismo 18. I. o. g niesam nekako mogao prije dospjeti, prem da sam mnogo mislio na Vas i duhom Vam već davno odgovorio.

Ponajprije liepa Vam hvala na preliepom daru, koji u dobri čas dodje našem narodu. Kamo sreće, da se svi naši domorodci tako brinu zanj kao Vi — nebi bio u tolikom neznanstvu nit bi ga neprijatelji mogli tako prevariti ko što jesu. Vaša je knjiga uprav biser nanizan Vašom vještom rukom i može se njime naša književnost kititi i ponositi. Čudim se kako ste u toli kratko vrieme odoljeli tolikom radu — slava Vam u svakom obziru!

Naše stvari ko da su u nekakvom primirju, samo Hellenbach i Živković, koji svoje stranke niesu dobro poznavali, sad puškaraju, da ih samce sviet sasvim nezaboravi. Ja mislim da su važni dogadjaji u Austriji i izvan nje na domaku. Čini mi se ko da puca Zora novoj 48-oj godini, koja će opet sve preokrenuti i na nove pravednije temelje postaviti. Grivičić je žrtva slabosti vladine; a tu će slabost madjari sve to-više upotrebljavati dok nesteknu sve što im treba, da budu neodvisni. Onda — ako Austrija po svome europejskom položaju bude još moguća da obstoji — morat će okrenuti deblji kraj pa udri po magjarskih stečevinah i tjeraj stvari opet tamo gdje su bile. Ljevica madjarska dobiva svaki dan više privrženikah. Jedan časopis ovdašnji, koji je prije uz Deaka pristajao prešao je nedavno u kolo ljevice i neće više da o Deaku znade itd.

A šta je kod nas novoga? Od davna nedobivam već nikakvih viestih osim što ih u novinah čitam. Pišite mi skoro o svemu što biva ili što će po svoj prilici biti, nemjerite mi istom mjerom već pišite skoro. — Je-li znate da je Bertićeva gospoja na umoru. On mi je to nedavno pisao.

Bog Vas čuvao! Pozdravite Mrazovića itd. ko što Vas pozdravlja

Vaš prijatelj

Prerad.

U A r a d u, 20. III. 868.

[3] »Građa za povijest književnosti hrvatske«. I.

P. t. Gospodinu Šuleku.

II.

Moj dragi prijatelju.

Nemogu Vam izraziti bol, koja me shvati, kad doznadoh novu nesreću nedavno sbivšu Vam se. Vi ste upravo osudjen neprestano patiti na ovomu svietu, jedva što se oporavite od jedne nevolje eto Vam opet druge. A znam kako Vas to bolovanje dvostruko muči, jer ste naučni radu, koji Vas i hrani. Sreća da ste u svojoj kući i da imate vjernu dušu, koja Vas dvori. Primite izraz moje najsrdačnije sužali i budite uvjereni da mi je tako pri srdcu, kao da sam i sám slomio ruku i nogu. Ako Vam po svojih slabih silah u ičemu pomoći mogu bit će mi drago, samo mi prijavite.

Hvala na poslanoj knjižici,[4] niesam ju još pročitao nebivši sve ovo vrieme kod kuće, već koje kuda.

Rodić ode dakle u Dalmaciju na temelju nagodbe s autonomnom strankom, uslied koje morade uzpostaviti opet Alesania tu nesreću dalmatinsku. Kako će dugo š njime moći obstati neznam, ali svakako bit će mu, uz neznanje talianskoga jezika, položaj vrlo težak.

Sva pozornost ovdašnjega svieta razdieljena je sad medju rat i češke stvari. Prvi je skoro svršen i to na način, kako ovdje visoki krugovi to nisu očekivali, te usljed toga objesili su nos i neznadu kuda za njim. Druge će takodjer po svoj prilici novi bolji pravac uzeti i da se skoro opet oporavite Bog daj da i ovu nesreću sretno prebolite i da se skoro opet oporavite na moje i na mnogih Vam prijateljah veselje, to od srdca želi

Vaš iskreni prijatelj

Preradović gm.

U Beču, 2. IX. 1870.

[4] Tada je izašla Šulekova vrsna monografija: »O životu i djelih slavnoga fiziologa Ivana Purkynje.« (P. o. iz »Rada« XII.).

S A D R Ž A J

